

Бахти ОЧИЛОВА

**МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ
ЮКСАЛИШДА МЕРОС,
ҚАДРИЯТЛАР ВА
ВОРИСИЙЛИК**

Тошкент,
«Истиқлол» — 2009

Бу сатрлар инсоннинг табиат гўзаллигига ошиқлигидан, ҳар бир гиёҳ, тоғу тошдан завқ олишидан, ғаддор давр ҳамда ҳисобсиз бидъатлар қолдирган кўнгил ғуборини шу бемисил гўзаллик ифори ила поклаш туйғусидан яралган. Айни пайтда шоирда инсон қалбининг туб-тубига сингиб кетадиган, руҳиятини озиклантирадиган мисралар кашф этишга асос бўлган. Шу ўринда юртбошимиз И.А. Каримовнинг қуйидаги эътирофида чуқур мантиқий мулоҳаза ҳамда илмий далил борлигини алоҳида эътиборга олиш зарур.

“Тарихдан маълумки, деб таъкидлайди И.А. Каримов, — Ўрта Осиё худудида аҳоли азалдан водийларда, катта сув манбалари — дарё ва анҳорлар бўйида яшаб келади. Атрофи чўл ва саҳролар билан ўралган, табиати, иқлими гоят мураккаб бўлган минтақа шароитининг ўзи ана шу элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келади.

Чиндан ҳам, бу заминда истиқомат қиладиган одамларнинг тарқоқ бўлиб яшашга имкони йўқ, табиатнинг ўзи, ҳаётнинг ўзи уларни шу руҳда тарбиялаган. Турмуш ва тафаккур тарзимизнинг ажралмас қисмига айланиб кетган мана шундай азалий тушунчалар минтақамизда яшаб ўтган улуг алломалар, мутафаккир зотларнинг қолдирган бебаҳо меросида ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топган. Мисол учун, Алишер Навоий бобомиз бўладими, Рудакий, Абай, Махтумқули ёки Тўқтағул каби улуг зотлар бўладими, уларнинг барчаси ўз ижоди билан нафақат икки дарё оралиғидаги халқларни, балки бутун башарият фарзандларини доимо меҳр-оқибатли, дўст-биродар бўлиб яшашга даъват этгани бежиз эмас, албатта.

Ота-боболаримиз неча асрлар мобайнида шу бепеён минтақада қандай ҳамжиҳат бўлиб, қандай қадриятлар асосида яшаб келган бўлса, бугун ҳам таъбир жоиз бўлса, тарих ва ҳаёт гардиши, табиатнинг ўзи бизни-бутун Ўрта Осиё халқларини айнан ана шундай дўстлик ва ҳамкорлик руҳида ҳаёт кечиришга даъват этмоқда”¹.

Марказий Осиё мутаффақурлари табиат билан инсоннинг ўзаро алоқасини, унинг руҳияти масалаларида изланишлар олиб борганлар.

Юлдузлар, сайёраларнинг ҳаракатини чуқур ўрганиш, ернинг тuzилиши ва уни шар шаклида эканлиги, ундаги, қитъалар ва денгизларнинг жойлашуви, силкиниш ва ўзгариши, ер қаъридаги жуда катта геологик ҳаракатларга боғлиқ эканлиги (Ибн Сино “Аш-шифо”) Африка ортида ер шарининг мувозанатини сақлаб турувчи қуруқлик (қитъа) бўлиши кераклиги тўғрисида” кўз кўриб, қулоқ эшитмаган” эркин ва долзарб фикр ва ғоялар, ер ҳажми ва миқёси бўйича узунлигининг аниқланиши, шу асосда глобуснинг яратилиши (Беруний) ўз даври илм-фани,

¹ Ислом Каримов. “Юксак маънавият-енгилмас куч”. Тошкент, - “Маънавият”. 2008 йил, 9-10-бетлар.

фалсафаси, техникаси ва амалиёт тараққиёти учун, балки гарбий Европа ва умуман ҳозирги замон илм-фани, фалсафаси, техникаси, ижтимоий тараққиёти учун, ҳозирги замонга хос илмий тафаккур усулининг шаклланиши учун ҳам фундаментал аҳамиятга эга. Ҳз-Ҳзидан кўриниб турибдики, Туркистон, умуман бутун Ҳрта аср Ҳрта ва Яқин шарқ араб-мусулмон маданияти, табиат ва инсон тўғрисидаги илғор табиий-илмий ва фалсафий қарашлари илм-фан ва ижтимоий тараққиётни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариб юборди.

Яъни, табиатшунослик дунёқарашини нуқтаи назаридан туриб моддий оламни киши онгига нисбатан борлиқнинг тафаккурга, табиатнинг руҳга нисбатан бирламчилиги қийинчиликлар билан бўлсада бевосита эътироф этилган эди. Бу ҳақда машҳур ақоид ал-Ғаззолий бундай деб ёзади: «Улар (яъни табиатшунослар) инсонни фикрлаш қобилияти унинг мижозига боғлиқ ва бу қобилият мижоз йўқ бўлиши билан йўқ бўлади ва халок бўлади деб ўйлайдилар»¹.

Кишининг руҳий қобилияти унинг танаси, мижозига, ҳолатига боғлиқ деган табиатшуносларнинг фикрига асосланиб, табиатшунослар «инсон ўлгандан сўнг қайта тирилмайди» деган ташақук (шаккокона) хулосалар чиқарадилар, дейди Ғаззолий. Шунинг билан улар нариги дунёдаги ҳаётни, жаннат ва дўзахни инкор этадилар. Уларнинг фикрича итоаткорлик муқофот билан тақдирланмайди, осийлик эса жазога сазоввор бўлмайди. Кўриниб турибдики, XIII асрлардаги табиатшунослик маданиятининг кучли тараққий этганлиги, табиатни тадқиқ этишда ақл ва мантиқ, экспризм ва рационализм принципларининг кенг қўлланилиши, табиатшунослик билан фалсафа ўртасидаги иттифоқ табиатшунослик соҳасида илгари сурилган далил ва кашфиётларни, экспризм хулосаларни дунёқараш нуқтаи назаридан қайтадан кўриб чиқиш, баҳолашни талаб қилар эди. Бу эса табиатшуносларнинг ҳар бир хулосасини диний ақидачиликка, фанни кўр-кўрона эътиқодга қарама-қарши кўяр, диний эътиқодни ақлий билиш, амалиёт жиҳатига кўра шубҳага олиш, танқид қилиш, унинг таъсир доирасини англаб боришга йўл очар эди.

Бу хавфни жуда яхши англаган Ғаззолий табиатшунослик билан фалсафа ўртасидаги иттифоқни бузиш ва табиатшуносликдаги гўёки оламда Худонинг иродаси ва қатъий ҳукми (тақдири) ҳамма нарсанинг мавжудлиги, яшаш ва ривожланишини белгилаб берганлигини тасдиқлайдиган тадқиқотларини файласуфларнинг зарарли танқидлари ва изоҳларидан ажратишни асосий мақсад сифатида илгари суришга мажбур бўлди. Бу масалани ҳал этиш, Ғаззолий фикрича табиатшуносликни динга бўйсундириб, табиатшунослик билан шугулланадиган ҳар бир кишининг дин тизгинини ушлаб туришига боғлиқ. Ғаззолий ҳукмрон синф, йирик

¹ Газали избовляющий от заблуждения. С.Н. Григорян, из истории философии Средней Азии и Ирана. VII-XII века. М.; 1980 год. Стр-75.

феодаллар ва илоҳиётчилар тазйиқида турган диний мафкура манфаатларининг ифодачиси эди ва у муқаррар равишда феодализм жамияти маънавий ҳаёт қонуниятларига кўра фанни, фалсафани, ахлоқни, ҳуқуқшуносликни, сиёсатни диннинг, илоҳиётнинг хизматкорига айлантиришга уринди. Лекин табиатшунослик шу қадар юксак ривожланган ва фалсафа фани билан шу қадар чамбарчас боғлиқ эдики, маънавий ҳаёт даражаси шу қадар юқори эдики, ҳар бир табиатшуносни ўз тадқиқотларидан, албатта, фалсафий нуқтаи назаридан хулосалар чиқаришга мажбур этар эди. Демак, табиатшунослик илми табиат сиру асрорларини ўрганиш баробарида инсоннинг табиатнинг бир зарраси сифатида ўзини англаш, Она табиатга инсоний меҳр, буюк яратувчи қудрат сифатида қараш маънавиятини ҳам шакллантирди. Биз таҳлил этаётган табиат ва инсон муаммосининг бу соф илмий назарий талқинини ўзида ҳам табиат ва маънавият уйғунлиги кўзга ташланаётганлигининг гувоҳимиз. Қолаверса амалий ҳаётда миллатимиз менталитети, халқимизнинг ўзига хос табиати, оламдаги гўзалликларига ошифталик табиат унсурлари орқали намоён бўлишини буюк илм соҳиблари ҳам кўп маротаба исбот этганлар.

Халқимиз орасида табиат билан боғлиқ хилма-хил урф-одатлар ва расм-руслар мавжуд. Дейлик, ўзбеклар азалдан гулни севиб, эъзозлаб келишади, меҳнат аҳлининг гул ўстириш, уни дид билан парвариш қилиш, ҳурмат ва эҳтиром рамзи сифатида ёру дўстларига тақдим этиш одатлари маълум. Таниқли этнограф Н.П.Остроумов «Мен фаросатсиз бўлиб кўринган мардикорнинг, камбағал аравакаш, ёки мешкобчининг, ҳатто гадойнинг ҳам қулоғига гул тақиши, дўпписи тагига гул қистириши учун гул ахтаришини кўриб ҳайратда қолдим»¹ деб ёзганида ҳам миллатимизни нафосатга, табиат гўзаллигига нақадар ихлосманд бўлганлигини назарда тутганлиги сир эмас.

Ана шу ҳақиқат мантигидан келиб чиқиб китобнинг биринчи бобини «Миллий маънавий юксалиш тушунчаси, унинг табиий, ижтимоий-тарихий, маънавий-маърифий асослари» деб номлашни маъқул кўрдик.

Инсон маънавиятини юзага келишининг табиий омилларини ҳар жиҳатдан асослаш учун тарихий ўтмишдан ташбеҳлар, илмий-назарий далиллар изладик ва муайян маънода бунга китобнинг «табиат ва инсон муносабатлари диалектикаси ва ижтимоий тараққиёт» деб аталган бўлимида асосли жавоблар топа олдик деб ўйлаймиз.

¹ Саргы. Ташкент, 1890 год, Стр: 36.

I – БОБ. МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ ТАБИЙ, ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ АСОСЛАРИ

1-§. ТАБИАТ – ИНСОН МУНОСАБАТЛАРИ ДИАЛЕКТИКАСИ ВА ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТ

Ҳар қандай жамият, давлат, халқ ва миллат тараққиёти маданий-маънавий, маърифий, таълим-тарбиявий ҳамда мафкуравий жараёнларнинг узвий бирлиги асосида амалга ошади.

Ўз ўрнида бу бирлик табиат, инсон ва жамият муносабатларидаги ўзаро таъсир ва алоқадорлик асосида таркиб топади. Ана шу маънода миллий-маънавий ривожланишнинг ҳам табиат, табиий муҳит билан уйғунлигини эътироф этиш зарур.

Юзаки қараганда бу фикр мантиқсизликдек кўринади, аммо ҳар қандай инсоний муносабат ва ижтимоий ривожланиш табиатнинг ўзига хос таъсирисиз юзага келмайди. Бу хусусида юртбошимиз Ислом Каримовнинг қуйидаги фикрлари биз мулоҳаза юритаётган масаланинг моҳиятини теранроқ англашга имкон беради.

“...Тарихий ёдгорлик намуналари билан яқиндан танишар эканмиз, уларда ифода этилган теран фикр ва ғоялар, ҳаёт фалсафаси бизни бугун ҳам ҳайратда қолдиришига яна бир карра амин бўламиз. Мисол учун, “Авесто” нинг туб маъно ва моҳиятини белгилаб берадиган “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” деган тамойилни оладиган бўлсак, унда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. «Авесто»да борлиқнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги, инсон ҳаётининг табиат билан уйғунлиги масаласи одамнинг руҳий оламига чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрсатилгани кўп нарсани англатади. Бу ҳолат инсоннинг маънавий дунёсини шакллантиришда атроф-муҳит қадим замонлардан буён қандай кучли таъсир ўтказиб келганига яна бир бор эътиборимизни жалб қилади”¹.

¹ И.А. Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. Т.: “Маънавият”, 2008 йил, 31-32-бетлар.

Инсон маънавий камолотида энг узоқ давом этган босқич — тош асри бўлиб, бу даврда инсон ва табиат орасидаги муносабат яқин бўлган. Инсонлар онгида унинг ҳаёти учун муҳим бўлган она табиатга меҳр, ер, сув, оловни эъзозлаш, яратувчилик меҳнатини улуғлаш каби маънавий фазилатлар устивор бўлган. Сувни ва тупроқни қувват ва баракот манбаи деб билганлар.

Аждодларимизнинг табиатга бўлган афсонавий ва диний муносабатларида ҳам сув, тупроқ, олов, тоғлар муқаддаслаштирилган. Зардуштийлик космогоникаси бўйича Ер гардиш шаклида, намлик, сув ҳамма нарсанинг асоси. Ана шу ақидага кўра сувни ҳатто оловдан ҳам ортиқроқ эъзозлашган. Уларнинг фикрича, Ерни қуршаган олти модданинг биринчиси сув — унда ҳаёт кучи бор. Тупроқ ҳақидаги эътиқодларича, тупроқ, олов, денгиз, сув ва дарахт каби муқаддас унсурларнинг тангриси, айна пайтда бу унсурлар тупроқнинг ё ичида, ё устида мавжуддир. Тупроқ ҳам битказади, ҳам етказади. Тупроқнинг усти-таъминловчи она, ости эса бошқа ҳаёт оламини ичига олувчи бир оламдир. Тоғлар ҳам илоҳийлаштирилиб илк Она, илк Ота ҳисобланган, инсонлар аввалдан тоғларда ҳаёт кечирган деб билишган. Тоғ руҳлари инсонларга яхшилик қилади, ёмон руҳлардан қўриқлайди, йўл кўрсатади деган муносабатда тоғ бошида қурбонликларлар қилишган. Улар тошларга ҳам илоҳий ва муқаддас эътиқод билан қарашган. Зумрад тошини боланинг қулай туғулишига ёрдам беради, ёмғир тоши ёғдиради, ҳайл тоши касаликлардан фориг қилади деб бу тошларни қадрлашган.

Табиатга ахлоқан муносабатда бўлишнинг ҳам ўзига хос тартиб-интизомлари “Авесто”да қайд этилган. Ерни ифлос қилган ва уни асраш қоидаларини бузган шахсларга 400 қамчи уриш жазоси белгиланган, ўсимликларни пайҳон қилган кишиларга 10000 барсус, 1000 хушбўй гул уруғини қадаш, ёки 1000 эчкимар, 1000 сув қўнғизини ўлдириш юклатилар эди. Болаларга ёш пайтиданок дарахт кўчати ўтқазиш, ерга дон қадаш ва ўғит ташлаш билан шуғулланишга ўргатилиши шартлиги қабул қилинганди.

Энг қадимги аждодларимизнинг табаррук удумлари — ер ва сувни, олов ва ҳавони эъзозлаш, бир сўз билан айтганда табиатни, унинг барча унсурларини қадрлаш, уларга эҳтиром сақлаш, уларнинг ҳар заррасини кўз қорачиғидек эҳтиёт қилиш муносабатида бўлиши қадрли, эътиборга молик хусусиятдир.

Аммо инсон ва табиат муносабатлари ўртасидаги мутаносиблик илдиэлари ҳам айнан қадим даврлардан бошланган. Ўрмонларни

тугатиб ўрнида яйлов ва далалар бунёд қилиш, ўзларига фойдали экинлар экиш асосида ердаги экологик мувозанатга путур етказганлар. Лекин бу ишларнинг табиатга таъсири деярли сезиларли бўлмаган, чунки кишларнинг экологияга таъсири маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ва бутун сайёрадаги барча тирик мавжудодлар учун ҳам жиддий хавф туғдирмаган эди. Фақат инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги доираси кенгайиши оқибатида табиат билан ўзаро муносабати мураккаблашади ва ўзлари томонидан яратилган “сунъий муҳит”нинг роли ортиб бориб, техномасса, анторпоген жараёнлар тезлашади.

Ҳаёт доимо инсон томонидан ижобий бир қадрият сифатида тушунилиб келинган. Аммо одамлар ўзлари билан табиат ўртасидаги мувозанатни “барқарор” сақлай олмаганликлари туфайли ниҳоятда “муваффақиятли” равишда, онгли ёки билмаган ҳолда ҳаётни йўқ қилиш воситаларини яратиб борди.

Табиатга муносабатнинг турли усуллари ва йўналишлари негизида табиий муҳит инсон фаолиятининг объекти сифатида моддий системага айланди. Агар тирикчиликнинг табиий воситалари деб дастлаб тупроқнинг унумдорлиги, иқлимнинг юмшоқлиги, сувларда балиқларнинг сероблиги инсоний аҳамиятга сазовор бўлган бўлса, тараққиётнинг ҳийла юқори босқичларида эса табиий бойликлар, дарёлар, ўрмонлар, металлар, кўмир, нефт ва бошқа нарсалар кўпроқ эъзозланди ва техномассага асос солиниб борилди.

Инсоннинг табиат билан ўзаро муносабатлари мувозанатига дарз кетиши билан биосферанинг компонентларида – атмосфера, гидросфера, тупроқ, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси, микросфера ва бошқаларда катта ўзгариш вужудга келди ва экологик муаммолар миллий ҳудудий жиҳатдан умумпланетар миқёсга кўтарилди.

Цивилизация тараққиётининг ҳозирги босқичида экологик муаммолар, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг кўплаб зиддиятлари жамланди ва инсон — табиат тизимидаги ўзаро алоқа мураккаблашиб, кишиларнинг табиатга амалий муносабати билан табиат муҳофазаси ўртасида жиддий зиддиятлар вужудга келди.

Ҳозирги пайтдаги асосий масала биосферада миллион йиллар давом этиб келаётган мувозанатни сақлаб қолиш, унинг янада самаралироқ ва оқилона муносабатини, мувозанатини вужудга келтириш зарурлигидир. Бунинг учун қайси жиҳатга эътибор берсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Маълумки, табиат билан инсон илгаридан бир-бири билан боғлиқ ва мавжуддир. Бироқ инсонгина унинг борлигини билишга қодир. Унга таъсир этади, ўрганади, уни англайди. Инсон ўз онгли фаолияти билан табиатдаги буюмларга таъсир этиб, моддий неъматлар яратди. Табиат эса инсоний мавжудликни белгиловчи шарт, ҳаёт ва одам умри учун восита бўлди. Инсон ўз ҳаётининг ижтимоий шари сифатида ҳаётга эҳтиёжманддир. Инсон ва табиат ўртасидаги муносабат асосида инсон моддийлашди. Бунда моддийлик билан маънавийлик мужассамлашди. Демак, табиат ва инсон бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Аммо инсон билан табиат ўртасидаги муносабатнинг бузилиши натижасида экологик муаммолар вужудга келди. Чунки инсон табиий бойликлардан фойдаланаётганида ўз фаолияти қандай оқибатларга олиб келишини кўз олдига келтирмади. Илмий-техника инқилоби шундай натижаларга олиб келдики, табиат ва инсон ўртасида мувозанат ўрнатиш қийин вазифага айланиб қолди, чунки катта ўзгаришларни амалга ошираётган одамнинг ўзи бу фаолиятининг охири нима билан тугашини ҳам фаҳмлаб етмаяпти. Фаҳмлаб етганда эса, аҳвол ўнганмайдиган ҳолатга етмоқда.

“Инқилоб”лар туфайли Ер сиртининг 110-120 километр қалинликдаги литосфера қобиғи емирилмоқда, Ер матниясидаги конвексион оқимнинг тебраниши ернинг горизантал ҳолатида силжишига тўсиқ бўлмоқда. Бу эса номақбул иқлим ўзгаришига олиб келди ва ҳайвонот, ўсимликлар дунёсига зарар етказди.

“Қизил сигнал” маълумотларига кўра 245 тур ҳайвон, 140 тур паррандалар батамом қирилиб кетган, ўсимликларнинг 800 дан ортиқ тури йўқолиб кетиш хавфи остида.

Илмий-техника асрида табиат ва жамият муносабатларининг бузилиб кетиши инсон ҳаётига катта хавф солди. Энг асосийси, инсон саломатлигига путур етди. Аллома Абу Али ибн Сино “Агар ҳавода чанг бўлмаганда инсоният 1000 йил умр кўрар эди” — деб ёзган эди.

Инсон билан табиат ўртасидаги муносабатларнинг янги-янги мақбул усулларини топиш, омманинг экологик онгини ошириш, уни янгича фикрлашга ўргатиш, табиатга бўлган дунёқарашни ўзгартириш, унга қадриятлар сифатида ёндашиш табиат ва инсон муносабати мувозанатини тиклашга имкон беради. Шу жиҳатдан геомаданият муҳитини шакллантириш мақсадга мувофиқ. Геомаданият муҳитида табиатга нисбатан алоҳида эҳтиром муносабати ифодаланади. Унда одам табиий бойликларни ўзлаштириш

баробарида уларни тежаб-тергашга, асраб-авайлашга, ишлатилганларининг ўрнини ўз вақтида тўлдиришга интилиши эътироф этилади. Геомаданий одамзоднинг табиатга нисбатан ижтимоий-универсал муносабатини намоён этади. Геомаданий тараққиёт экологик ҳалокатларга нисбатан олдини олувчи сиёсат юритишни аввалдан шакллантиришни талаб қилади.

Ҳозирги кунда Ердаги ҳаётнинг тугаши мумкинлиги тўғрисидаги қарашлар аниқроқ мазмун ва фикр билан тўлиб бормоқда. Одамлар онгли ёки билмаган ҳолда табиатни яксон қилишнинг кўплаб воситаларини яратмоқдалар. Эндиликда Ерда ҳаётнинг сақланиб қолиши одамлар ва уларнинг онглилик фаолиятига ниҳоятда боғлиқ бўлиб қолди ва барчамиз эскириб қолган қарашлар ва тасаввурларимизни қайта кўриб чиқишимизга тўғри келади, ўзимизнинг нафақат табиат билан, балки фаолиятимиздаги усуллар ва йўналишларимизни ҳам қайта қуришимиз муҳим ҳаётий заруриятга айланиб бормоқда.

Инсонни ўраб турган, фаолияти ва ҳаётида қўлланиладиган табиат бўлаги жамиятнинг ривожланиш тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Жамият ҳаётининг табиий шарт-шароити деган тушунча жамиятнинг мавжудлигини таъминловчи табиат бўлагини англатиш мақсадида ишлатилади. Ижтимоий жараёнларни амалга ошириш учун зарур бўлган барча табиий муҳитлар ушбу тушунча таркибига киради. Чунки, жамият ҳаёти ва ижтимоий ҳаёт фаолиятининг барча шакллари табиий ресурсларнинг имкониятлари билан белгиланади. Бинобарин, жамият ҳаёти табиий шарт-шароитининг ўзига хос хусусияти унинг объективлиги билан эмас, балки фойдалилиги, аҳамиятлилиги билан боғлиқдир. Чунки жамият фаолиятининг муайян турлари билан боғлиқ бўлмаган ҳолда қараладиган ҳар бир табиат предмети ўз хоссасига кўра жамият ҳаётининг табиий шарт-шароити, воситаси сифатида намоён бўла олмайди. Демак, “жамият ҳаётининг табиий шарт-шароити (муҳити)” тушунчаси жамият учун бевосита аҳамиятга эга бўлган табиат предметларинигина эмас, айти пайтда предметлараро муносабатлар орқали қўлланиладиган предметларни ҳам ифода этади.

Табиат предметларини ижтимоий ёки ноижтимоий туркумларга ажратиш асоссиздир. Табиатнинг айнан бир объекти одамлар фаолиятида, ижтимоий тараққиётда қўлланиш даражаси ёки қўлланмаслигига қараб ижтимоий ва ноижтимоий бўлиши мумкин. Ҳар қандай табиат предмети одамлар мақсади учун улар фао-

лиятининг шарт-шароити бўлиб ҳисобланади. Масалан, ер бағрида мавжуд бўлган қазилма бойликлар, ўз-ўзидан одамлар ҳаёти учун табиий шарт-шароит бўла олмайди. Инсон уни ўз фаолиятига татбиқ этиб қўлласа, у ижтимоий сифатларга эга бўлади, яъни инсон фаолиятининг маҳсулига айланади. Демак, моҳиятига кўра ижтимоий ёки ижтимоий бўлмаган табиат предметлари мавжуд эмас. Ҳамма нарса инсоннинг онгли фаолиятига боғлиқдир.

Жамият тараққиёти ва ҳаётининг шарт-шароити сифатида табиат ўзгармас ва доимий мавжудлик эмас. Тарихда унинг аҳамияти узлуксиз даражада ўсиб боради. Жамиятнинг ривожланиб бориши билан инсон ҳаётининг фаолияти соҳасига табиатнинг янги кучлари жалб қилина бошланади, ўсиб борувчи эҳтиёжларни қондириш мақсадида янги-янги ашё ва маҳсулотлар яратилади, табиат воситаларининг миқдори ўсиб, уларда мавжуд бўлган имкониятлардан фойдаланиш даражаси ҳам юксалиб боради. Масалан, XX асрнинг ўрталарига қадар энергиянинг механик, иссиқлик, кимёвий ва электр каби шакллари маълум бўлиб, инсоният учун хизмат қилган бўлса, кейинчалик ядро энергияси кашф қилинди, сув ва кислороддан фойдаланиш кенг йўлга қўйилди, коинотни ўрганиш ва янги ахборот технологияларининг юқори даражали ресурслари яратилмоқда.

Назарий жиҳатдан жамият тараққиётининг табиий асоси сифатида табиатнинг барча ҳодиса ва предметлари намоён бўлиши мумкин. Инсоният манфаати ва тараққиёти мақсади йўлида қўллаб бўлмайдиган табиат қонунлари ва табиий жараёнларнинг ўзи мавжуд эмас. Демак, табиат кучларидан фойдаланишда инсоният жамиятининг имкониятлари чексиздир. Шу маънода у абсалютдир. Фақат фарқ шундаки, айрим табиий предметларнинг аҳамияти аниқланган, айримлариники эса ҳали татбиқ этилмаган. Бироқ тажрибада табиатнинг барча қонун ва объектларидан фойдаланиш чеклангандир. Чунки табиатнинг ҳам имкониятлари чексиздир.

Жамиятга жалб этилган табиат олами, яъни бизни ўраб турган моддий борлиқ инсон онги ва дунёқарашининг маҳсулидир. Мавжуд бўлган фан ва техника тараққиётининг даражасига мувофиқ (асосланган) ҳолда жамият моддий эҳтиёжларининг ўсиб бориши натижасида янги технологияларга асосланган ишлаб чиқаришнинг асосларини яратиш, ишлаб чиқарувчи кучлар салоҳиятини ривожлантириш, янги ашёларни кашф қилиш, жамиятнинг моддий ва маънавий асосларини юксалтириш зарурияти

вужудга келади. Демак, жамият ҳаётининг моддий воситаларини ривожлантиришнинг чегараси йўқ, чунки табиат ҳаракатининг чегараси ва чеки йўқ. Шу боис инсон эҳтиёжларининг ривожланиши ҳам чегараланмаган.

Табиатдан фойдаланиш деганда, ижтимоий манфаатларни қондириш мақсадида табиат ҳодисалари ва предметларидан мақсадга мувофиқ фойдаланишга йўналтирилган инсон фаолияти тушунилади. Табиийки, билиш мақсадида фойдаланишдан у тубдан фарқ қилади. Жамият тараққиётининг турли босқичларида табиатдан фойдаланишнинг ижтимоий шакллари турлича бўлиб, ўзига хос фаолият сифатида намоён бўлган. Табиатдан ижтимоий фойдаланиш тизимида, ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондириш мақсадида амалга оширилган фаолият ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Табиатдан фойдаланиш фаолият сифатида мақсад, восита ва натижа нуқтаи назаридан қаралиши мумкин.

Табиатдан фойдаланишдан мақсад — эҳтиёжларни қондиришидир. Инсон табиат кучларини табиат учун эмас, балки ўз эҳтиёжларини қондириш учун эгаллашга интилади. Жамиятнинг мақсадлари муайян эҳтиёжларни англаб олиш асосида вужудга келади ва уни қондириш учун табиат ресурсларидан фойдаланиш зарурати келиб чиқади. Инсонни ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида амалга оширадиган фаолиятини табиат воситаларисиз амалга ошира олмайди. Демак, инсоннинг барча эҳтиёжлари, манфаат ва мақсадлари табиий муҳитга боғлиқдир. Шу сабабли инсон табиатнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

Бинобарин, эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган фаолиятнинг мақсади, доимо инсон эҳтиёжлари билан уни ўраб турган моддий шарт-шароитни онгли равишда англаб олишга асосланади. Шунинг учун ҳам доимий равишда табиий омилларни ҳисобга олиш зарур, акс ҳолда эҳтиёжларни қондираман, деб табиий имкониятлардан маҳрум бўлиши мумкин. Табиат кучлари, ресурс ва материалларнинг йиғиндиси кенг маънода инсон фаолиятида табиатдан фойдаланиш воситалари ҳисобланади.

Ҳозирги кунда табиатдан фойдаланиш мақсади билан унинг натижалари ўртасида тўлиқ мувофиқлик йўқ. Табиатдан рационал фойдаланиш масаласи ХХI асрнинг энг долзарб муаммоларидан бирига айланган. Табиатдан рационал фойдаланиш муайян эҳтиёжларни қондиришни англамайди, айти пайтда табиий бойликларга онгли муносабатда бўлиб, уни авайлаб-асрашни тақозо этади.

Табиат, унинг қонунлари ва хоссаларидан инсон манфаатлари йўлида самарали фойдаланиш учун зарур бўлган билимларга эга бўлиш керак. Яъни, нафақат табиат ҳақидаги билимларни билиш, ўз навбатида ундан мақсадга мувофиқ фойдаланиш йўларини, шакл ва усулларини ҳам билиш зарурдир.

Жамият ҳаётининг табиий шарт-шароитларидан табиат кучлари ва материалларидан онгли равишда фойдаланиш жараёни ақлий фаолиятдан бошланади. Инсон табиатда мавжуд бўлган нарсалардан амалий, моддий шаклда фойдаланишга интилиб, даставвал унинг идеал шаклини ўз онгида яратади ва шу мақсадга йўналтирилган асосда амалга оширади, моддийлаштиради. Натижада, ақлий, маънавий ўзлаштириш оқибатида моддий истеъмол буюми вужудга келади. Табиатдан ақлий фойдаланиш, ўз навбатида ақлий натижа билан якунланади, яъни қандай қилиб инсон табиат предметларидан фойдаланиш асосида ўз эҳтиёжларини қондиради, деган тасаввур ҳосил бўлади.

Муайян предметни инсон учун қандай аҳамиятга эга деган нуқтаи назардан ўрганиш, инсон онгида объектив реалликни акс эттиришнинг ўзига хос бўлган қимматли шаклини ифода этади. Шу сабабли табиат предметларининг ижтимоий хусусиятларини кашф этиш, объектив мавжуд бўлган нарсаларни оддий билиш билан эмас, аксинча, предметнинг инсон учун қимматли аҳамиятини англаш билан белгиданади. Қимматли аҳамиятини билиш предметнинг инсон фаолиятидаги ролини акс эттириш билан характерланади. Табиат предметларининг ижтимоий хусусиятларини билиш керак. Шунинг учун табиат ҳақидаги объектив билимлар аксиологик билимлар шарт-шароити ҳисобланади.

Аксиологик билимлар муайян эҳтиёжлар доирасида инсон онгида акс эттирилган предметлар натижасидир. Шундай қилиб, ижтимоий тараққиёт манфаатлари доирасида табиатдан онгли равишда фойдаланиш оддий жараён эмас. У жамият онгининг актив фаолияти билан боғлиқ бўлиб, инсон манфаатлари ва мақсадлари йўлида табиат кучларидан фойдаланиш усуллари тўғрисидаги билимларини ҳосил қилишга йўналтирилган жараёндир.

Демак, табиатдан фойдаланиш тўғрисидаги ақлий тасаввур-аксиологик билимларни шакллантиришга йўналтирилган жараёндир.

2-§. ТАРАҚҚИЁТДА БОҒЛИҚЛИК, ВОРИСЛИКНИНГ МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ЖИХАТЛАРИ, УНИНГ ҚАДРИЯТЛАР БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ

Маънавият — одамнинг руҳий ва ақлий оламининг мажмуидир, яъни инсоннинг таффакури шаклланишидан бошлаб, ўз «мен»лигини англашига қадар борлиқдаги ҳодиса ва жараёнларга муносабат билдириши асосида такомиллашган инсоний муносабатлар ҳосиласидир. Шунингдек, маънавият жамиятнинг, миллатнинг ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокни мужассамлантирувчи тушунчадир.

Маънавият ҳам муайян ижтимоий тушунча асосида тараққий этиб боради. Инсоннинг маънавий олами ижтимоий тараққийётга таъсир кўрсатадиган омил ҳамдир. Одамларда ахлоқ, одоб, имон, виждон, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, байналмилалчилик, инсонпарварлик, эътиқод, ватанпарварлик, миллий ва инсоний туйғу, бурч ва масъулятни ҳис қилиш имконияти қанчалик кучли бўлса, жамият тараққийётининг заминлари ҳам кенгайди, тинчлик-осойишталик, ҳамжиҳатлик барқарор бўлади. Жамият тараққийётининг ҳар бир янги босқичи кишиларнинг маънавий камолотида янги даврнинг юзага келишидир.

Ҳар бир тузум, давр муайян мақсадлар, талаб ва эҳтиёжлар асосида ижтимоий тараққийётга йўналиш бериб туради. Шунга асосан инсон тарбиясининг бирор тизими, усуллари ва шакли келиб чиқади. Тараққийётнинг ҳар бир босқичида инсон маънавияти қай даражада эканлигини аниқлаш, қандай бўлиш кераклигини белгилаш, англаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Халқимиз асрлар давомида ақлу-заковати ила бунёд этган бой маънавияти туфайли мағрур яшади, меҳнат қилди, доимо ҳуррият ва эрк сари интилди.

Ана шу миллий онг, ана шу миллий ғурур бугунги истиқболимизнинг олтин пойдеворидир. Бу пойдеворга Широқ ва Тўмарис, Беруний ва Форобий, Абу Али Ибн Сино ва Ал-Хоразмий, Амир Темур ва Улуғбек каби юзлаб улуғ зотлар асос солганлар. Бобоколонларимиз — Имом Ал-Бухорий ва Имом Ат-Термизийнинг номларини фахр билан тилга оламиз. Улуғ боболаримиз Хожа Аҳмад Яссавий ва ҳожа Боҳовуддин Нақшбанд руҳи покларига эҳтиромимиз бениҳоя. Бугун уларнинг инсонни маънавий етукликка чорловчи диний, ахлоқий ва ҳуқуқий ҳикматлари қайтадан жаранглай бошлади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришиш шарофати билан ижтимоий ҳаётимизнинг ҳамма жабҳаларида халқимизнинг ўтмиш маданияти — маънавияти, урф-одатлари ҳамда қадриятларини билишга қизиқиши ниҳоятда кучайиб кетди. Бинобарин, бунинг объектив сабаблари ҳам бор. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтаётган бир вақтда янги иқтисодиёт ва иқтисодий муносабатлар барпо этилаётган бир пайтда одамлар руҳиятида, уларнинг маънавиятида ўзгариш бўлиши табиий ва қонунийдир. Чунки, инсонларнинг дунёси ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар ўзгариши билан узвий боғлиқдир. Бозор муносабатларига ўтиш албатта ўзига хос маънавий дунёни шакллантиради.

Шу кунларда биз унутилиб бораётган қадриятларимизни қайтадан топиб, қаддимизни ростлаётган халқ бўлиб танилмоқдамиз.

Бу ўринда тасаввуф илмининг, Нақшбандий тариқати таълимоти ва амалиёти маданий меросимизнинг муҳим таркибий қисми эканлигини фанимиз тараққиётининг бугунги даражаси аниқ кўрсатмоқда. Бутун мусулмон оламида Баҳоуддин Нақшбанд номи билан маълум ва машҳур таълимотни чуқур таҳлил этиб, унинг моҳиятини топиш бугунги куннинг муҳим долзарб масаласидир. Нақшбандий тариқатининг тасаввуф оламидаги бошқа тариқатлардан асосий афзал ва бу кунгача аҳамиятини йўқотмаган томони унинг «Дил ба ёру, даст ба кор», яъни «Қўл меҳнатда-ю, қалбда Оллоҳ» шиори. Бу шиор инсонни имонли, пок бўлишга, ўз меҳнаги билан, ҳалол луқма асосида кун кечиришга чақиради. Манбаларда таъкидланишича, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбандий Хиротда бўлганида Амир Ҳусайн ундан сўрайди:

— Сизнинг тариқатингизни асоси нимададир?

Баҳоуддин Нақшбандий жавоб берадилар:

— Анжуманда хилватдир. Зоҳиран халқ билан, ботинан Ҳақ билан бўлишдир.

Баҳоуддин бу жавоби билан имон фақат қалбида бўлиши, тақволи амалиёт одамларга кўрсатилиши учун эмас, балки Оллоҳга холисона хизмат учун зарурлигини англатади. Бугунги кунда диний удумларнинг ташқи томонига кўпроқ аҳамият бераётган даврда унинг бу сўзларидан пок, ҳалол меҳнат қилиш учун маънавий, маърифий, ташвиқот ишларида самарали фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Аждодларимиз асрлар давомида яратган маънавий мерос шу қадар улкан, шу қадар кенг қамровлики, уларнинг барчасини умумий хусусиятларинигина таҳлил қилиш, бу меросни ворислик асосида маънавиятимизнинг келгуси ривож учун ибрат ва асос қилиб олишимиз мумкин. Аммо бу маданий бой меросимизни йиллар давомида ўрганиб бориш учун моҳиятан ҳар томонлама илмий таҳлил қилиш жуда кўп меҳнат ва машаққатни талаб этади.

Ўрта аср мусулмон шарқи маданий ҳаёти, шу даврда яшаб ижод қилган мутафаккирларнинг қимматли асарлари, ижодий-фалсафий ва ахлоқий таълимотлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Масалан, Шарқнинг машҳур ахлоқшуносларидан бири Хусайн Воиз Кошифий инсоннинг гўзал хулқи ва ахлоқига қуйидагича баҳо беради: *«Яхши хулқ, гўзал (ахлоқ) муомала шундай бир йўлдирки, бу йўлдан юрмай туриб иззат ва шараф манзилини эгаллаб бўлмайди, ҳайвонот биёбонидан инсоният дорулмулкига етиб бўлмайди».*

Инсон ҳаётининг моҳияти, ажабтовур табиати, ахлоқи ва маънавияти ҳақидаги фикрлар Аҳмад Дониш қарашларида ҳам ўз аксини топган. У инсонга қуйидагича баҳо беради: *«Инсон еру коинот орасидан ўрин олган ажиб бир мавжудоддир... Агар у хаёлга чўмса: етти қават осмонни хаёл қутичасига жойлайди. Агар у фикр қилса, бутун борлиқни фикр тоқчасига сиғдиради, агар унинг меҳри товланса, бечора чумолини киприги устида сақлайди, агар унинг сахийлиги жилва қилса, тўнини бировга бериб ўзи яланғоч қолади, агар унинг хасислиги ружу қилса, қумурсқа оғзидаги донни талашади».*

Ахлоқий фазилатлар, уларни шакллантиришнинг миллий жиҳатлари ҳар доим сақланиб қолади ва жамият тараққиёти учун муҳим аҳамиятга молик бўлади. Ўзбекларнинг миллий маънавияти, ўзига хослиги эркак ва аёлларнинг шарқона ахлоқий фазилатлари, ота-она ва фарзандлар, қўни-қўшнилари, маҳалла - қўй алоқалари ҳалоллик, имон ва виждон билан боғлиқ. Маънавият фақат ўтмиш садоси эмас, балки ҳозирги кундаги жамият тараққиётининг муҳим омили ҳамдир.

Бизнинг қадимий тарихимиз, бой маънавиятимиз, оламшумул маданий меросимиз бугун қўлга киритган ютуқларимизнинг, эртага эпишадиган ютуқларимизнинг ҳаётбахш асосидир.

Ўтмишнинг нури саҳифаларини эҳтиром ила ёдга олиш, фожиали саҳифаларидан ибратли сабоқ чиқариш, ўтганларнинг руҳини шод этиш чинаккам орифлик белгисидир. Айни пайтда у руҳий мадад, маънавий таскин, эртанги кунга ишонч ва рағбат манбаидир.

Биз бугун тараққиётнинг катта йўлига чиқиб олдик. Эндиги вазифа маънавиятни тиклаш ва такомиллаштиришдир. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганларидек, миллий истиқлол мафкура-сининг маънавий-маърифий қадриятларининг жамият ва халқ ҳаётида тутган ўрни беқиёс эканини ҳаммамиз яхши биламиз.

Ҳар бир шахс ўз миллати орқали ўзлигини намоён этади, ҳар бир миллат эса умумбашариятнинг узвий қисмидир. Маънавий етуклик эса аввало бизга мерос қолган миллий маънавиятимиз сарчашмаларидан имкони борича кўпроқ баҳраманд бўлиш ва шу аснода ҳар бир инсон ўзини миллат, башарият, табиат, коинотга нисбатини тўғри англашида ҳамда шунга мувофиқ фаолият кўрсата олишидадир.

Қайси халқнинг маданий тарихи қанчалик қадимий бўлса, ўша халқнинг ахлоқий гўзаллиги, урф-одати, ранг-баранглиги, кўлами кенг, таълим-тарбия тизими илдиzlари ҳам шунчалик чуқур бўлади.

Эрамиздан аввалги VII-V асрлардаёқ Марказий Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини, турли туркий халқлар ва қабилаларнинг урф-одатлари, эътиқоди, ижтимоий қарашларини ўзида акс эттирган Ўрхун-Енисей ёзуви, қабр тошларига ўйиб ёзилган тарихий лавҳалар, тошбосмалар халқимиз маънавияти заминига чуқур илдиз отган манбалардан ҳисобланади. Улар туркий тиллар тарихини ўрганишда ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Ўрхун-Енисей ёзма манбаларида Олтойдан Мўғилистонга қадар чўзилган бепоён ерларда яшаган қирғиз, уйғур, ўғиз, манғит ва яна бир қанча халқлар, қабилаларни номлари тилга олинади, айрим хоқон ва бекларни қилган ишлари, уришда кўрсатган қаҳрамонликлари баён қилинади. Масалан, 732 йилда вафот этган Кул-Тегиннинг қабр тошига “Мен ҳалокатга учраган, қашшоқ халқни бутунлай (оёққа) турғиздим (йиғдим), қашшоқ халқни бой қилдим, оз сонли халқни кўп сонли халққа айлантирдим. Менинг сўзларимни бирор ёлғони бўлмас”, деб ёзиб қўйилган Ўрхун-Енисей ёдгорликлари ҳақида дастлаб XIX асрнинг биринчи чорагида Григорий Спасский маълумот беради. 1889 йилда рус сайёҳи ва ёзувчиси Н.М. Ядринсев Мўғилистондаги Қандай

водийсида Ўрхун дарёси бўйларида ёдгорликлар топди. Кейинчалик рус олими С. Е. Маловнинг бу борадаги хизматлари катта бўлди.

Биз юқорида тилган олган Ўрхун-Енисей ёдгорлиги муҳим тарихий ёзма манба бўлиб, у халқимизнинг, аجدодларимизнинг бой маданиятидан дарак беради. Бу хусусда немис тарихчиси Хардер шундай ёзади: “Оврўпалик бирорта халқ ўз ёзувини ўзи кашф этган эмас, японлар ёзуви ҳам Осиёдан олинган. Шимолий ва ғарбий Оврупа маданияти юнон-румо-араб уруғидан униб чиққандир”. Шарқликлар алгебрани дунёга келтирдилар, инсон кўлига табобат сирларини очмоққа қалит тутқаздилар. Физиканинг барча бўлимларини шу қалит ёрдамида очдилар ва бу қалит асрлар давомида амалда қўлланиб келинмоқда.

Ҳақиқатдан ҳам, қадимги юнон, ҳинд, Рим, Чин донишмандлари қатори, Марказий Осиёлик алломаларнинг фан ва маданият олдидаги улкан хизматларини хорижликлар ҳам эътироф этишади.

Шуни алоҳида эътиборга олиш зарурки, халқимизнинг қадимдан яшаб келган жойларига боғланганлиги, кўчиб юришга мойиллиги йўқлиги республика аҳолисига хос хусусиятдир. Мана шу хусусият туфайли ўзбек халқи урф-одатларга, анъаналарга бой халқ саналади. Дарвоқе, Ўзбекистон тарихан шундай жой бўлганки, бу ерда кўҳна савдо йўллари (машҳур Буюк ипак йўли), дарёлар, воҳалар, водийлар аҳолининг ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Кўшни давлатлар билан ташқи алоқалар турли маданиятларнинг ўзаро бир-бирини бойитиш жараёнини келтириб чиқарган. Ана шу тариқа, асрлар давомида тўпланган бой маънавий мерос бугунги кунда ҳам ва бундан кейин ҳам тараққиётга хизмат қилади. Маънавият шундай қимматбаҳо меваки, у инсонга она сути, ота намунаси, аجدодлар ўғити билан бирга сингади. Маънавият ўз халқининг тарихини, маданиятини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади. Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида, миллион-миллион кишилар тақдири билан боғланган ҳолда шаклланган.

Халқимизнинг хотираси ажойиб номларга бой, бутун жаҳонга машҳур бўлган Беруний, Ал-Хоразмий, Ибн Сино, Имом Бухорий, Ат- Термизий, Аҳмад Яссавий, Улуғбек, Навоий ва бошқа кўплаб алломалар маънавияти кенг ва айни вақтда қисмати оғир сиймолардир. Аждодларимизнинг номлари, халқ хотираси унинг тарихини тиклаш ва муносиб давом эттиришга лойиқдир.

Фикримизнинг асосли бўлиши учун қуйидаги мисолни келтирамиз: Ибн Синонинг замондоши, ундан 44 йил олдин туғилиб, 25 йил илгари вафот этган (936-1012) Абулқосим Халифа Ибн Аббос Ал-Заҳравий ўзининг “Китоб ат- тафиф ли ман ажаза ан- таъриф” асарида 200 дан ортиқ жарроҳлик асбобининг расмлари ва изоҳлари билан уларнинг қандай ишлатилиши ҳақида аниқ ва тўлиқ маълумот берган.

Қизиғи шундаки, булар замонавий жарроҳлар ишлатаётган, кашф қилган асбоблар билан деярли бир хил (масалан: эгик ништар). Қарангки, бундан қарийиб минг йил аввал кашф этилган, амалда қўлланган ништарни биз яна қайтадан “кашф” этибмиз.

Умуртқа поғонаси сили Персинвал Потти шарафига “Пот” касали, деб аталган. Жарроҳ Ал-Заҳравий эса бу касаллик ҳақида 700 йил илгари ёзганига бир эътибор беринг-а. Н.И. Пироговдан (1866 йил) 850 йил аввал Ал- Заҳравий шундай деб ёзади: “Ичаклар жарроҳини кетгут ипи билан тикилади ва қорин бўшлиғига жойланади”. Ҳа, Ал-Заҳравий ҳозирги пайтда кенг қўлланиладиган кетгутнинг, яъни ичакдан қилинган ипларни ҳам илк бор ишлатган.

Яна бир оддий ҳақиқатга назар ташлайлик. Француз жарроҳи Брюн 1934 йилда қовуқ ва пешоб чиқариш каналида тош туриб қолганида кузатиладиган белгини ёзганидан кейин бу белги уни номи билан аталди. Ваҳоланки, бундан қарийиб 900 йил аввал бунини Ибн Сино етарли шарҳлаб берган. Хўш, нега бу белги Ибн Сино симптоми, деб аталмади? Ёки нега энди фанда, табобатда шунча хизмат кўрсатган Ал-Заҳравий шарафига унинг номи билан кашфиётлардан бирортаси айтилмади?

Шарқнинг машҳур файласуфи Абу Наср Форобий (870-950) ҳам биргина Аристотелнинг “Метафизика” асарига шарҳлар ёзганининг ўзи ўша дарвнинг улкан кашфиёти эди. Ҳатто, Ибн Синодек инсон Аристотелнинг бу асарини бир неча мартаба ўқиб тушунолмасдан Форобий ёзган шарҳларни ўқиб тушунганлиги ҳам сир эмас-ку. Ҳа, Форобий ҳам йирик қомусий олим бўлган. Жаҳон астраномия фанининг тараққиётига беҳисоб ҳисса қўшган даҳо математик, улкан аллома Мирза Улуғбек ўзининг “Зижжи Кўрагоний” асарида 1000 (минг) дан ортиқ юлдузларни таҳлил қилиб ўрганиб чиққан. Ўрта аср шароитида бу изланишга тан бермасликнинг иложи йўқ.

Бинобарин, бугунги кунда Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари, хусусан, ўзбек халқининг илғор, маданий, ижтимоий фалсафий мероси,

ундаги умуминсоний, ахлоқий қадриятлар, хурфикрлик ва айниқса, диний орифлик анъаналарини янада чуқурроқ ва ҳар тарафлама ўрганиш кун тартибига қўйилмоқда. Бинобарин, маънавиятнинг асосида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ўзаро алоқадорлиги туради.

Халқнинг миллий хусусиятлари, унинг турмуш тарзи, уй-рўзғори, одоб-ахлоқи, кийим-кечаги, ейиш-ичиши ва ўзлари яратган моддий, маънавий ва маиший қадриятларида намоён бўлади.

“Узоқ асрлар давомида шаклланиб келган юқори даражадаги маданий замин бўлмаганда, илк феодализм даврида, яъни IX-XII асрларда, бутун Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистонда фан ва маданият гуркираб ўсиб, жаҳонга Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Ибн Мусо Хоразмий, Абу Наср Форобий каби фаннинг кўп соҳаларини мукамал эгаллаган улуғвор сиймоларни етказиб бериш мумкин эмас эди”¹.

Демак, кўришиб турибдики, ҳали Ўзбекистоннинг моддий-маданий мероси, маънавияти тўла-тўқис ўрганилмаган, зотан, миллий қадриятларга эҳтиёжи катта.

Шундай экан, Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш йўлида моддий-маънавий меросимиз, маънавиятимиз, бой қадриятларимизнинг аҳамияти беқиёсдир.

Чунки, маданий-маънавий мерос ҳар қандай миллат, халқнинг улкан хазинасидир. Бу хазина инсон ҳаётида барқарорлик бағишлайди, фаолиятида шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожиалар вақтида бу маънавий мерос омон сақланиб қолинади ва моддий қийинчилик кунларида иродани мустаҳкамлайди.

Аждодларимиз асрлар давомида яратган маънавий мерос шу қадар улкан, шу қадар кенг қамровлики, унинг барчаси умумий хусусиятларнигина таҳлил қилиш, ундан ибрат олиш ва бу меросни ворислик асосида маънавий тизимнинг келгуси ривожини учун асос қилиб олишимиз мумкин.

Ўз навбатида, бу маданий ва маънавий меросимиз миллий ғоя ҳамда мафқурани такомиллаштириш жараёнида алоҳида ўрин тутади. Чунки бу мафқуранинг маънавий асосларини Ватан туйғуси, миллий фидоийлик, аждодлар мероси ва руҳиятига эътиқод, илмий

¹ Исо Жабборов. Ўзбек халқи этнографияси.- Т.: Фан, 1964. – 18- бет.

дунёқараш, умуминсоний қадриятлар, имон ва ҳалолик ташкил этиши керак. Зеро, мафқуранинг муҳим вазифаси миллат қиёфасини шакллантиришдир. Бу янгича тафаккур ва ахлоқни қарор топтириш, бой маънавий меросни англаш, билиш, асраш туйғуси миллий мустақиллик дарди билан яшаш демакдир.

Аждодларимиз томонидан яратилган мерос, хусусан, диний ва ахлоқий манбалар том маънодаги илмий ва маънавий хазинадир.

Маълумки, бугунги кунда, жамиятимиз кишилар ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларга, инсон ва инсониятга, миллат ва миллий қадриятларга, дин ва диний эътиқодга дахлдор бўлган ҳамма масалаларни чуқур ўрганиш, уларни ҳал этишда фаол иштирок этиш имкониятига эга бўлиб, бу муҳим ҳаётий масалалар ечимини топишни давримизнинг энг муҳим вазифаси деб билмоқдалар. Зеро, бу вазифалар ҳаммаси у ёки бу жиҳатдан умуминсоний ва миллий қадриятлар билан бевосита боғлиқдир. Чунки кишилар ҳаётининг асл моҳиятини табиий қадриятларсиз тасаввур қилиб бўлмагани сингари, кишилик жамияти, унинг вужудга келиши ва тараққиётини ижтимоий қадриятларсиз англаб бўлмайди.

Ўз навбатида қадрият деган тушунчани ўзи на ўқув жараёнида ва на илмий тадқиқотда, айниқса бизнинг республикамизда чуқурроқ ўрганилмаганлигини ҳисобга олсак, умуминсоний ва миллий қадриятларни мактаб ўқувчисидан тортиб оддий ишчи, хизматчи ва зиёлигача бўлган барча кишиларни қадриятларни ўрганиш ва эъозлашга жалб этиш зарурияти туғилади. Хусусан, ўқувчи ёшларни умуминсоний ва миллий қадриятларни ўрганиш ва уни эъозлашга ўргатиш бу борада олиб бориладиган ишларнинг энг асосийси ҳисобланади. Чунки келажакда қадриятларимизнинг қадрланиши қандай ҳолатда бўлишини худди шу ёшлар белгилайди. Бугунги мактаб партасида ўтирган ўсмир ўз халқининг ҳақиқий жонқуяри бўлиб етишмоғи учун аввало миллий қадриятларимизни чуқур билиши, уни қадрлаши лозим. Шу кунгача бизнинг қулфатимиз ва маънавий сўқирлигимиз асоси бўлиб келган «омиллардан» бири бу қадриятларимизнинг қадрсизланиши эди. Аввало, қадрият ўзи нима? Унинг қандай шакллари мавжуд, умуминсоний ва миллий қадриятларнинг ўзига хос томонлари нимадан иборат? — деган қатор масалаларга қисқача изоҳ бериш зарурияти юзага келади.

Биз кишиларнинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган барча табиий қадриятларни санаб ўтишга эҳтиёж сезмасакда, умуман қадриятлар масаласида сув, ҳаво, ер, қуёш, ҳайвонот ва ўсимликлар

олами каби табиий қадриятларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Чунки, қадриятларнинг ўзини табиий, моддий, ижтимоий, маънавий ва сиёсий қадриятлар туркумига ажратилиши барча қадрият шакллари алоҳида ва умумий узвий алоқадорликда кўриб чиқишни талаб этади. Юқоридаги фикрга таянган ҳолда қадрият ўзи нима деган саволга жавоб топишга ҳаракат қиламиз.

Қадрият — бу табиий ва ижтимоий ҳаётда намоён бўладиган, кишилар қадрлайдиган ва улар учун манфаатли, фойдали, ижобий аҳамиятли, табиий, индивидуал ва ижтимоий эҳтиёжни қондиришга хизмат қиладиган, моддий-иқтисодий, маданий-маънавий, мафкуравий ва сиёсий омиллар йиғиндисидир.

Қадриятларни моҳияти ва мазмунига кўра қуйидаги таснифга ажратиш мумкин.

1. Инсон ва инсоният — энг олий қадриятлардир.

2. Инсониятнинг мавжуд бўлиши учун зарур бўлган табиий имкониятлар, меҳнат, меҳнат қуроллари ва меҳнат маҳсулотларининг бирлиги моддий ҳаёт қадриятлари дейилади.

3. Жамиятнинг ҳаётий фаолияти учун зарур бўлган ва инсониятнинг тараққиёт жараёнида юзага келган ижтимоий соҳа ва тузилмалар (оила, миллат, синф, давлат) кабиларнинг мажмуий ижтимоий ҳаёт қадриятлари тушунчаси билан ифодаланади.

4. Кишиларнинг маънавий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиладиган илмий билимлар, фалсафий, ахлоқий, эстетик ғоя ва идеаллар йиғиндиси маънавий ҳаёт қадриятлари деб аталади.

Шу ўринда қадриятлар таснифига тегишли бўлган умуминсоний қадриятлар, социал гуруҳларга дахлдор бўлган ўзига хос алоҳида қадриятлар ва ниҳоят кишиларнинг фақат ўзларигина қадрлайдиган шахсий қадриятлар мавжудлигини ҳам алоҳида кўрсатиб ўтмоқ керак.

Масалан, умуминсоний қадрият, бу аввало башариятнинг мавжуд бўлиши ва яшаб қолишини таъминлайдиган тинчлик, умумжаҳон цивилизацияси ва маданияти каби тушунчалар билан бевосита боғлиқдир. Айниқса ҳозирги термо-ядро асрида инсониятнинг энг олий қадрияти бу тинчлик ва осойишталикни ҳар қандай йўл билан бўлсада сақлаб қолишдир. Бусиз бошқа ҳар қандай қадрият ҳақида гапириш асло мумкин эмас.

Социал гуруҳларга дахлдор бўлган қадриятлар ҳақида қуйидагича фикр билдириш мумкин. Масалан, зиёлилар жамиятимизнинг ўзига хос социал гуруҳи ёки қатлами ҳисобланади. Аммо, тиббиёт

ходими (врач)нинг ўзи қадрлайдиган, ўқитувчи ёки санъаткорнинг ўзи эъзозлаб қадрлайдиган ўзига хос қадрият даражасига кўтарилган омиллари мавжуд. Шу жиҳатдан олиб қаралганда у бошқа қадриятлардан фарқ қилади.

Шахсий қадрият бошқа барча қадриятлар билан умуминсоний алоқадорликда келади (бу ҳолат барча қадриятлар учун ҳам хосдир). Шу билан бир қаторда кишининг касби малакаси, дунёқарашига мувофиқ ҳолда унинг қадриятга муносабати ўзига хос тарзда шаклланади ва ривожланиб боради. Оилада фарзанд ўстириш, унинг тарбияси, одоб ва ахлоқи, ота-она учун энг буюк қадриятдир. Ўз навбатида ота-онанинг фарзанд тарбиясига таъсири уларнинг индивидуал шахсий қадриятга ва шахсий принципига бўлган муносабати асосида амалга оширилади. Халқимизнинг «Қуш инида кўрганини қилади», деган ҳикматли мақоли ҳам шахсий ва оилавий қадриятни фарзанд камолати учун нақадар зарур эканлигини ифодалайди ва у бежиз айтилмаган. Қадриятлар таснифини таҳлил қилиш асосида биз ёшларнинг маънавий камолати учун, уларни ҳар томонлама мукамал шахс сифатида вояга етиши учун зарур бўлган ва шу пайтга қадар етарли даражада ўрганилмай келинган умуминсоний ва миллий қадриятлар масаласини чуқур ўрганиш зарурлигини англаб етдик.

Қадриятларни эъзозлаш ва уларни турмушга узлуксиз сингдириб бориш аввало маърифат масканларида амалга оширилади. Лекин, ҳеч кимга сир эмаски, мактабларда ўқитиладиган дарсликларда ўз миллий қадриятларимиз афзалликлари тўлиқ ўргатилмасди. Шу ўринда мактабларда, асосан бизнинг Ўзбекистон мактабларида собиқ иттифоқ даврида Ўзбекистон халқлари тарихи дарслиги 9-10 синф ўқувчилари учун бир ойнома тарзида ёки рисола ҳажмида баён қилинганлигини яхши биласиз, ҳолбуки ўрта мактабларнинг 4-синфдан бошлаб ўқитиладиган собиқ СССР тарихи курсини умумлаштирилса ва бунга қадимги дунё ҳамда ўрта асрлар тарихи, янги ва энг янги тарих курсларини бирга қўшса менимча чоғроқ 2 ғишт шаклидаги ўқув дарсликлари пайдо бўлади. Энг ачинарлиси шундаки, ҳали Москвани ва умуман мамлакатимизни Овропа қисмидаги бирорта ҳудудни дунё танимай турган бир пайтда, дунёга ўзининг Беруний, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Амир Темур, Навоий, Бобир каби ўғлонлари, мутафаккир шоир ва саркардалари билан танилган халқ тарихи бир четга суриб қўйилиб, жуда ҳам камбағаллаштирилиб ўрганилса-ю, шу заминда яшаб нафас олаётган ва шу замин халқи фарзандларининг ўзига, миллий

эътиқоди ва қадриятига кам дахлдор бўлган том-том тарихий дарсликлардан сабоқ берилса буни қандай баҳолаш керак, албатта бу миллий қадриятларимизнинг қадрсизланишидан бошқа нарса эмас.

Ўрта мактабнинг оддий ўқитувчисидан тортиб, то олимга қадар барча зиёлилар буни ўз вақтида ҳал этиши, айниқса бу ўринда тарихчи ўқитувчилар, шу соҳани мукаммал биладиган олимлар жонбозлик кўрсатиши ҳамда ўзбек тилида Ўзбекистон тарихи дарслигини мукаммал ишлаб чиқиши зарур деб ўйлаймиз. Тўғри, кейинги вақтларда бу борада анча хайрли ишлар амалга оширилмоқда, лекин бунинг ўзи ҳали етарли эмас. Ҳар бир халқ, катта ёки кичиклигидан қатъи назар, ўзининг ўтмиш мероси, тарихи, маданий-маънавияти, тили ва келажаги билан фахрланади. Бас шундай экан, бир халқни устун қўйиш, иккинчисини камситиш, биринчи ҳоким, иккинчисини тобе қилиб талқин этиш ёки нутқлардагина тенг ҳуқуқли деб, амалда унинг аксини қўллаш умуминсоний нормалардан, мавжуд халқаро ҳақиқатдан, қолаверса илмийликдан ўта йироқлашувдир. Дунёдаги энг кичик халқнинг ҳам ўз буюк ишлари, тарих яратган ажойиб кишилари борлиги сир эмас.

Ўтмишимиз ҳақида гап айтишдан аввал яқин кечмишимиз, кейинги 130 йил ичида миллатимизга қарашлар тамоман бошқача бўлиб келганлигини алоҳида таъкидламоқ лозим.

Айниқса «Октябрь инқилоби» деб аталувчи темир панжаралар даврида халқимизнинг фақат қўлларига эмас, тилларига ҳам кишан солинди, халқнинг минг-минг йиллик тарихи оёқ ости қилинди. Ўзгалар маданияти, тарихи, ёзуви, тили, урф-одати мажбуран олиб кирилди. Айниқса миллий маданиятимизнинг заифлашиши натижасида бирлик, бирдамлик, ҳамдўстлик, миллий ғурур анъаналари унутилди. Натижада ўтмиш билан бугун ўртасида кескин узилиш пайдо бўлди. Шарқнинг буюк алломалари, халқимиз тарихи ва фани осмонини ёритган ўз қуёшларимизнинг номларини билсақда, улар қолдирган илмий ва маданий мерослардан йироқлаштирилдик. Буларни ҳаммаси миллатимиз равнақи ва истиқболига, ўзлигни англаб олишга, миллий тилимиз ва маданиятимиз ривожига салбий таъсир ўтазди. Энг ачинарлиси шундаки, маънавий қашшоқлигимиз, айниқса ёшлар орасида кундан-кунга кучайиб борди, миллатимизнинг муомала маданиятига хос бўлган ўзбекона самимийлик, ўзаро ҳурмат, бири-бирини ҳурматлаш, қадр-қиммат, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат

ришталарида узилишлар юзага келди, кўрслик, серзардалик, арзимаган нарсага жанжал кўтариш каби иллатлар кишилар орасида борган сари кўпайиб борди.

Инсоннинг ўзини кишилар даврасида, жамоат жойларида қандай тутиши кўнгилдаги ҳис-ҳаяжонларига, кайфиятига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Одамлар кўпинча арзимаган нарса билан бир-бирини кайфиятини бузиб, кўнглини хира қилади, масалан, ишингизда бир кўнгилсизлик рўй бериб жиғи-бийронингиз чиқиб турибди. Сизга кўрслик қилиб қолишди. Асабларингиз энди дош беролмайли, шунда сиз ҳам унга жавобан кўрслик қиласиз. «Бирники ўнга, ўнники туманга» деган оддий ҳақиқат замирида қанчадан-қанча дилхиралик юзага келади.

Шу ўринда шоир айтган қуйидаги мисралар беихтиёр ёдга тушади:

***Бир сўзимга чидамай афсус дедингиз,
Энди бекор армон билан чимирмоқ қошни.
Не-не оғир кемаларни кўтарган денгиз,
Кўтаролмас ўз кўксига отилган тошни.***

Қанчалик топиб айтилган гап. Албатта сабр-тоқатнинг ҳам чегараси бўлади.

Жамиятимиз ҳар бир кишисининг бахтиёр яшашини истайдиган бўлсак, одамлар ўртасида албатта, яхши муносабатларни ўрнатишга, адоват, қаҳр, ғазабни, ҳасаду худбинликни йўқотишга эришмоғимиз керак.

Кишилар ўзларининг ёмон одатларини енгишга, ёмон ҳаёлларини миясидан нари қочиришга ўрганиб олмоқлари лозим. Ўсаётган авлодни жуда ёшлигиданоқ тўғри тарбиялаш керак.

Тўғри тарбия бериб бориладиган бўлса, ақл-идрок, жамият манфаатини кўзловчи олий мақсадлар, ҳалокатли эҳтирос туғёнини боса олади. Шунинг учун халқимизни бой тажрибаси, маросим ва урф одатларидан ёшларимизни кўпроқ баҳраманд қилишга алоҳида эътибор бериш керак. Севимли шоиримиз Эркин Воҳидов айтганидек халқимизнинг «Минг асрлар ичра пинҳон...» яшаб келаётган жуда табаррук урф-одатларини сақлаб қолишимиз керак. Катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат, қариндош-уруғлар ўртасида бир-бирларига самимий оқибат, кўни-кўшни ўртасидаги меҳр, бир-бирларини билиш, яқинлар ўртасида борди-келди қилиб

туришлар, ўзини ҳам, ўзгани ҳам таниш, инсоф, диёнат, ҳар нарсага ҳалол, пок муносабатда бўлиш кабилар ўшандай белгилардандир. Назаримизда худди мана шундай олижаноб миллий фазилатларимизни эъозлаш ва уни янада оммалаштириш вақти келди. Фақат пул топиш воситасига айланиб қолаётган, бизни маънавий қашшоқлик томон етаклаётган, шарм-ҳаёдан бегона чет эл фильмлари ва беҳаё расмлар, ҳар хил беъмани видео-кўрсатувлар ўрнига ўзимизни миллий этиқодимизни мустаҳкамлайдиган, одоб ва ахлоқимизни қадрлайдиган фильмлар, кўрсатувлар ва эшиттиришлар сонини янада кўпайтириш, ҳамда зарурият бўлса худди мана шу мавзуни ташвиқот қиладиган видеосалонлар фаолиятини йўлга қўйиш керак.

Агар мана шундай ижобий ишларни йўлга қўйишга видеосалонлар кафолат беролмаса у ҳолда, одам юрагини суғириб олиш, кўзини ўйишни ва таҳқирлашни тарғиб қилувчи видео кўрсатувларнинг барча турини таъқиқлаш ёки ҳеч бўлмаганда улар фаолиятини тартибга келтириш ва қатъий назорат қилиш зарур. Бусиз бизнинг шахс камолоти ва ахлоқини такомиллаштириш йўлида олиб бораётган барча сайъи-ҳаракатларимиз зое кетиши мумкин. Ҳаёт инсонга бир маротаба берилар экан, инсон бўлиб яшамоқ лозим. Тарбия ҳақида вазхонлик қилиб баландпарвоз гап айтишнинг фойдаси бўлмайди.

«Оғир йўлда от қоқилаверадиған бўлса, ҳадеб қамчи боса-вермасдан, олдиндаги йўлни яхшироқ кўрсин учун бошини кўтариш керак»,— деган нақл бор. Демак, ёшларни тарбиялаш билан бир қаторда уларни моддий ва маънавий эҳтиёжларини иложи борича қондириб, шароит яратиш, яъни нақлга рамзий маъно берадиған бўлсак, уларни ҳам бошини кўтариб қўйиш зарур. Токи улар олис-олисларни кўрадиған, кўп қиррали ҳаётнинг барча шодликларидан баҳра оладиған бўлсин.

Биз ҳақиқатан ҳам ноёб даврда яшайпмиз. Тўғри қарор қабул қилиш, хулқ-атворнинг этика жиҳатидан бенуқсон йўналишини танлаш ҳеч қачон ҳозиргидек мушкул бўлмаған эди. Бугунги кунда хато қилмаслик борған сари қийинлашмоқда, хатолар учун ҳисоб бериш борған сари оғирлашмоқда. Жамоат ҳаёти чексиз равишда кўп қиррали бўлиб қолди. Инсон бошқа кишилар, умуман жамият билан минглаб ришталар орқали боғланған. Ўз навбатида жамият сифат аниқловчиси сифатида кишиларни ўз тимсоли ва кўриниши бўйича шакллантиради. Алоҳида олинған кишининг хулқ-атвори доим социал мазмун билан тўлған, унинг хатти-ҳаракатида ижтимоий,

миллий, умуминсоний манфаатлар рўёбга чиқарилади, у тарихий оқим ҳаракатига қўшилган.

Кишиларга хавф солаётган жаҳоншумул муаммолар, фалокатлар ҳақида сўзлаганда негиз сифатида умуминсоний қадриятларни қабул қилиш керакдек бўлиб туюлади. Ялпи ҳалокатдан қутулиш, инсон яшаши учун яроқли бўлган сайёрани сақлаб қолиш — буларнинг ҳаммаси, албатта, уларга боғлиқ. Шу билан бирга ҳар қандай ташкилот у ёки бу даражада ўз манфаатларидан келиб чиқади. Ана шу манфаатлар пировард натижада умуминсоний манфаатларни бузувчи хатти-ҳаракатларга олиб келмаслиги учун улар маданиятни ифодалайдиган асосий қадрият йўналишлари билан ўлчаниши керак. Айти шу сабабли умуминсоний манфаатлар ҳақида эмас, балки ҳар бир шахснинг тўлақонли мавжудлиги имкониятларини сақлаб қолишни тақозо этувчи умуминсоний қадриятлар ҳақидаги масалани ўртага қўйиш лозим.

Шуниси ибратлики, умуминсоний қадриятлар ҳақида сўзлаганда ҳеч қандай нарсани ўйлаб топишнинг; қандайдир янги мафкура ёки янги «этиқод рамзи»ни яратиб, сунъий равишда конструкция ясашнинг ҳожати йўқ. Барча халқларда мавжуд бўлгани бошқа гуруҳ ва табақалар учун қимматли, уларнинг жаҳон тараққиётига қўшган ҳиссаси бўлган нарсаларни ҳурмат қилишни ўрганиш керак, холос.

«Умуминсоний қадриятлар» атамасининг ўзи бир қадар маънода бошимиздан кечираётган давримизнинг «ташриф варақаси» бўлиб хизмат қилади. Унда маънавий боши берк кўчадан чиқиш учун онгни қайта қуришга интилиш жамланганки, бунингсиз иқтисодий ва сиёсий вазиятни соғломлаштириш мумкин эмас. Бу тушунча кўп ўн йиллар давомида жаҳон ҳамжамиятининг ғоятда илғор манфаатлари ифодаси сифатида тарғиб қилинган «синфий ахлоқ», «синфий манфаатлар»га қарама-қарши тушунча сифатида юзага келган.

Тағзаминли умуминсоний қадриятлар нафақат айрим кишиларнинг, балки социал гуруҳларнинг ҳам анланган ёки эълон қилинувчи манфаатларидан юқори туради. Акс ҳолда улар ҳар қандай хатти-ҳаракатлар ёки ниятлар билан ўлчаш мумкин бўлган мустаҳкам йўналишлар бўлиб хизмат қила олмайди. Маҳаллий (локал) цивилизациялар ўртасидаги фарқлар қанчалик тафовут қилмасин, биз уларнинг ҳар бирида умуминсоний социал ва маънавий қадриятлар мужассамлангани хусусида сўзлашга

ҳақлимиз. Мавжуд мос келмасликларни маданий жиҳатдан мос келмаслик эмас, балки инсониятнинг умумий мулки бўлган сўнмас маданий қадриятларни амалга ошириш чораси деб изоҳлаш мумкин.

Умуминсоний қадриятлар уларни туғдирган маънавий манбалар билан чамбарчас боғланган, шунинг учун улар мазмунига интуитив равишда эришилади ҳамда уларни доимо рационал тарзда ифодалаб бўлмайди. Уларни кўп жиҳатдан маънавий-ахлоқий қонун – фақат инсон табиатига мос бўлган ва ҳайвонлар, ўсимликлар ёки ноорганик жисмларга татбиқ этилмайдиган қонун билан муқояса қилиш мумкин.

Қадриятлар фақат ижтимоий ҳаётда мавжуд. Объект (нарс)а билан субъект (инсон) орасидаги муносабат ўртасида пировард натижада, ижтимоий муносабатлар ётади, зеро объект у ёки бу даражада «инсоний тус олади», унда инсоннинг моҳияти нарсалаштирилган, субъектнинг эҳтиёжи ёки хоҳишларини эса унинг ижтимоий алоқалари шартлаган. Субъект билан объект ўртасида қадрият муносабати мавжуд. Айни унинг доирасида инсон предметга қадрият сифатида муносабатда бўлади. Кишилар ва уларнинг эҳтиёжларига, манфаатлар, дидларга муносабатдан ташқарида нарсалар қадрият таърифига кирмайди.

Қадриятнинг ўзи нима? У – кишиларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини қондириш воситаси сифатида муайян жамият ёки синф кишилари ҳамда айрим шахсга зарур (фойдали, ёқимли) бўлган ҳодиса предметлари ва уларнинг хусусиятлари, шунингдек, меъёр, мақсад ёки идеал сифатида ғоялар ва майллардир. Ҳар қандай қадрият ўзига қарама-қарши нарс)а билан таққослангандагина мазмун касб этади: ёмон нарс)а ҳам мавжуд бўлгани учунгина яхши нарс)а яхши деб аталади; металл кам учраши ва ноёб хусусияти туфайлигина қимматбаҳо ҳисобланади ва ҳоказо.

Ҳаётнинг маънавий ва ахлоқий қадриятларида қарама-қаршилиқлар мавжуд. Масалан, эзгулик ва ёмонлик, тўғри ва нотўғри нарс)а сингари. Бу ҳолда қарама-қарши кўйиш қонуни амал қилади.

Киши хулқ-атворининг уч типи мавжуд: самарабахш хулқ-атвор, эҳтирос (қайғу, қувонч, ғазаб, ўч олишга ташналик, бошқа кишига, муайян турмуш тарзига боғлиқлик, олий мақсадларга садоқат) таъсирида юзага келадиган хатти-ҳаракат; анъанавий, умум томонидан қабул қилинган меъёрлар, урф-одатлар бошқариб турадиган хатти-ҳаракат; моҳияти мақсадни англаб етилган ҳолда

ўртага қўйиш ва унга эришиш учун тегишли воситаларни танлашдан иборат бўлган рационал-мақсадли хулқ-атвор. Хулқ-атворнинг ана шу шакллари ҳаммаси у ёки бу даражада маънавий қадриятлар дунёси билан боғланган. Маънавий қадриятлар кишининг маънавий тубанлашуви жараёнига, чинакам эҳтиёжлар ва манфаатларни сохталари билан алмаштиришга қарама-қарши туришнинг ғоятда самарали воситаси бўлиб хизмат қилади.

Социал аҳамияти кишилар учун, уларнинг ҳаёти ва фаолияти учун сўнмас бўлган омилларни ажратиб кўрсатиш керак. Қадим-қадим замонлардан бери илоҳийлаштириш объектлари бўлиб келган қадрдон ер, сув, олов ана шундай қадриятлардир. Эркакларча жасорат ва куч - уруғ хавфсизлиги ҳамда ҳимоя қилинишининг восита ва рамзлари жуда ҳам эъзозланган. Оналик, нон, уй ҳайвонлари, қурол-яроғнинг қадри доимо юқори бўлган. Ана шу табиий ёки социал тарзда юзага келган ҳодисалар ҳақида ҳамма халқларда афсоналар, асотирлар, эпик ёки лирик шеърлар ижод этилган, улар анъанавийлик белгилари касб этган.

Кўпгина маънавий хусусиятлар инсон табиатига уруғ моҳияти сифатида хосдир. Инсоният тарихида ривожланишнинг баъзи бир умумсоциологик қонунлари амал қилаётгани сабабли маънавий фаолиятда ҳам баъзи бир умуминсоний ва умумтарихий эҳтиёжлар узоқ вақт сақланиб қолиши ва уларни қондириш учун муайян маънавий қадриятлар тегишли равишда доимо ҳосил этилиши ва қайтадан ҳосил этилиши мумкин. Чунончи, онанинг ўз боласига меҳри ҳаётнинг тўлақонли бўлишга эҳтиёжини қондириш маъносига улкан қадриятдир. Лекин бундай меҳр ақл-идроқ томонидан назорат қилинмаса, у ақл-идроқдан олис ва сўқир меҳрга айланади, жамиятда тўлақонли инсон ва фуқарони тарбиялашга бўлган янада кенгроқ эҳтиёжи нуктаи назаридан олганда аксилқадриятга айланиши мумкин.

Хулқ-атвор мотивлари негизда ётган, тамагирлик, ғараз, тақаббурлик, нокамтарлик, шуҳратпарастлик кўриниши билан боғланган хатти-ҳаракатлар, улар объектив равишда аҳамиятга эгалигидан қатъи назар, ахлоқан қимматли хатти-ҳаракатлар деб эътироф этилиши мумкин эмас. Шу билан бирга жамият у ёки бу кишининг хизматларини эътироф этишни, унга ҳурмат кўрсатилишини истисно этмайди. Маънавий рағбатлантириш, шубҳасиз, фойдали хатти-ҳаракатларни амалга оширишга илҳомлантиради ва хатти-ҳаракатнинг ўзига хос стимули ҳисобланади.

Ҳаёт меҳнатсеварлик, бегаразлик, ҳаққонийлик, эзгулик, меҳмондўстлик, ҳашар, катталарни ҳурмат қилиш, болаларни севиш, анъаналарга аввайлаб муносабатда бўлишнинг сўнмас қадриятини исботлади. Бу сифатларнинг ҳаммаси нафақат ўзбек, балки бошқа барча халқларга ҳам яқин ва тушунарлидир.

Қадриятлар структурасида маънавий принциплар ва эстетик идеаллар жамланган миллий урф-одатлар, маросим ва анъаналар сезиларли ўрин тутади. Улар миллат ўзлигини англашнинг бир қисмига айлана бориб, мулоқот ва социал аҳамиятга молик воқеалар инъикосининг барқарор шаклларини касб этади, шу билан бирга ўзларида бутун инсоният учун аҳамиятли қадриятларни элтадилар.

Ҳар бир халқнинг маънавий маданиятида муқаддас ҳисобланувчи нарсалар: она ерга, табиатга, деҳқон меҳнатининг мужассами бўлган нонга муҳаббат туйғуси, катталарни, аёлларни ҳурмат қилиш, ожизлар, болаларга ёрдам бериш ва ҳоказолар мавжуд. Масалан, ўзбеклар доимо қарияларни, катта ёшдагиларни ҳурмат қилиб келганлар. Урф-одат ёшларга катталар ҳузурида изнсиз ўтиришга ижозат бермайди, ҳурмат билан саломлашишни, уларнинг қулайликлари ҳақида ғамхўрлик қилишни талаб этади.

Маданиятда давомийликни, социал қадриятларни бир авлоддан иккинчи авлодга узатишни таъминлашнинг шарти кўргазмалиликдир. Зеро ҳеч ким меҳмондўстлик, ўртоқлик, ҳамдардлик каби хислатларни махсус равишда ўрганмайди. Кичкиналар бу сифатларни катталардан, уларнинг кундалик хулқ-атворини кузатиб ўзлаштирадилар. Бундай хулқ-атворнинг яққол тарзда рўёбга чиқарилиши уни ҳаммабоп қилади.

Удумлардаги анъаналарни идрок этиш ҳамда уларга эргашиш касбга ва социал мавқега боғлиқ эмас. Наврўзни олайлик — ана шу баҳор байрамининг қувончлари ва ўйинлари мўйсафидни ҳам, болакайни ҳам лоқайд қолдирмайди. Мусобақалаштириш, эпчиллик кўрсатиш имконияти, моҳирлик ижодий фаолиятни жадаллаштиради. Анъаналар ва удумлар бошқа тарбия воситаларига қараганда катта потенциалга эгадир.

Ўзбек удумларида ёшлар тўғрисида ғамхўрлик кўрсатиш ҳам, келин-куёвнинг рўзғор юритиш маҳоратини намоиш этиш, кексаларни унутмаслик ҳам, миллий мода қонун-қоидаларини сақлаган нафис кийимлар кийиш ҳам мавжуд. Бунда қўшиқлар, рақслар, ҳазиллар, асосийси «яқин» ва «узоқ» қариндошларнинг

иштирок этиши ҳам мавжуд, бу эса ёшлар зиммасига ўз келгуси ҳаёт йўллари учун масъулиятни юклайди. Бинобарин, удумларда ҳам эстетик, ҳам этник, ҳам дунёқараш, ҳам ватанпарварлик жиҳатлари мавжуд, уларни кўп маротаба такрорлаш кишилар томонидан қадрланадиган мулоқотнинг умумий услубини шакллантиради. Анъана ва удумларга амал қилиш дахлдорлик, инсоний яқинлик, меҳр-мурувват, ҳамдардлик қадриятларини тушуниш туйғуларини ривожлантиради.

Анъаналарнинг тарбиявий таъсирини баҳолашда скептик оҳанглар ҳам учрайди. Масалан, баъзи бир амалиётчи ходимлар баъзан миллий урф-одат ва удумларни тарғиб қилиш ҳамда улардан фойдаланиш миллатчиликка хизмат қилади, кишиларда чинакам байналмилал негизларни мустаҳкамлашга тўсқинлик қилади деб хавфсирайдилар. Лекин ҳамма гап шундаки, чинакам миллий қадриятлар доимо ўз ичига умуминсоний мазмунни олади. Байналмилал туйғу ва интилишлар фақат миллий шакл орқали ифодаланиши мумкин. Байналмилал жиҳат миллий жиҳат билан ёнма-ён эмас, балки унинг ўзидагина мавжуд бўлади.

Бу жиҳатдан олганда жаҳон тарихининг маъноси умуминсоний қадриятларнинг шаклланиши, қарор топиши ва уларнинг ер юзидаги барча халқлар томонидан идрок этилишида кўринади. Зеро умуминсоний жиҳат — ўзига хос бўлган хилма-хил миллий ва маданий хусусиятлари, тус ва тафовутлари билан бирга бутун инсониятникидир.

Бошқача этиқодга, бошқача фикрлашга, бошқача маданиятнинг ўзига хос хусусиятларига, «кишилик олами»да мавжуд бўлган барча нарсага тоқат қилиш ҳамда хайрихоҳларча муносабатда бўлиш, нафақат «ўзининг», балки «бегона»нинг ҳам қадриятларини тан олиш — кишиларни дўстлаштира оладиган, уларнинг ўзаро мулоқоти ва биргаликдаги куч-ҳаракатлари учун шарт-шароит бўла оладиган айни умуминсоний негиздир.

Ҳам шахсий, ҳам ижтимоий ҳаётни омонат орзулар ёки худбинларча манфаатларга тезроқ эришиш борасидаги жиловланмаган эҳтирослар билан эмас, балки умуминсоний қадриятларнинг мустаҳкам маънавий пойдеворига асосланган ҳолда бунёд этиш мумкин. Ана шу оддий ҳақиқатни англамасдан туриб миллий муносабатлар соҳасидаги кўп сонли муаммоларни самарали тартибга солиш мумкин эмас.

3-§. ТАРИХИЙЛИК БИЛАН ЗАМОНАВИЙЛИКНИНГ УЙГУНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ДИНИЙ-АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ

Кишиларда, айниқса ёшларда тўғри диний тасаввурларни шакллантириш, уларни умуминсоний диний қадриятларга ихлосманд қилиб тарбиялаш, дин билан хурофотни, диний маърифат билан мутаассибликни фарқлай олиш малакасини ҳосил қилиш давримизнинг муҳим долзарб вазифасидир.

Бинобарин, динга, ахлоқий қадриятларга ихлосмандлик бу — зарурият ёки мажбурият эмас, балки ҳар бир кишининг оламини, ундаги воқеа ҳамда ҳодисаларни онгли идрок этишига, унинг диний-ахлоқий асосларини руҳиятига сингдиришига ундовчи табиий эҳтиёждир.

Инсонпарварлик, халқпарварлик, адолат, ҳалоллик, бошқа динларга эҳтиром, олижаноб ахлоқ тамойилларини ўзида мужассам этган динлар тарихидан хабардор бўлиш, ҳар бир одамнинг ўзлигини танишга таъсир кўрсатиш имконини беради, инсонда одамларнинг умумий биродарлигига мансублик хиссини тарбиялайди.

Шунинг учун, давлатимиз раҳбари И.А.Каримов таъкидлаганидек: «ҳар бир ватандошимиз, айниқса ёшлар фақат ислом дини тўғрисида эмас, умуман, дунёдаги мавжуд динлар, уларнинг тарихи, моҳияти тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга бўлиши, ижтимоий соҳага оид дарсларда ёшларга дин билан дунёвий ҳаёт масалаларини, бу икки тушунчанинг бир-бирига таъсирини, улар орасида мўътадил муносабат бўлиш зарурлигини очиб бериш керак»¹.

Нафақат ислом дини, умуман, барча динлар ҳам инсон иродасини тоблаш, уларнинг қалбида инсоннинг инсонга нисбатан меҳр-оқибатли, сабр-тоқатли бўлиши каби фазилатларни тарбиялаш баробарида ўткинчи ҳою-ҳавасларга берилмаслик, зулм ва адолатсизликларга қарши курашиш қобилятини таркиб топтиришга яқиндан ёрдам бериб келган.

Худди мана шундай вазиятларда диний бағрикенгликнинг нафақат ижтимоий ҳаётга, балки индивидуал шахс фаолияти ва руҳиятига таъсирида ҳам яққолроқ ҳис этиш мумкин.

¹ Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. —Т.: Ўзбекистон, 2000. — 504- бет.

Акс холда, дунёвий илм дарғалари — Ньютон, Эйнштейн, Борн, Фред, Бертран Расселлар диндан маънавий-ахлоқий асос изланганларининг боиси нимада?

Бу дунёда ўз руҳига мос маънавий-ахлоқий асос — доимо муқаддас туйғу билан яшашга чорлашдир. Киши ўз ҳаракатларини жамият қонунларига мос тарзда амалга оширганидек, охиратни ҳам кишига ўз маънавиятини руҳий олам қонунларига мослаб бормоғи зарурлигини эслатади. Халқнинг “Охиратингни ўйла”, деган ўғити кишини ҳаром-харишдан, нопокликдан, бадниятликдан сақлаш умидида ҳам айтилгандир.

Бу фикрлар диний бағрикенгликнинг маънавий-руҳий илдизларини ўзида мужассамлаштирган. Аммо бу бағрикенгликнинг илоҳий асослари ҳам мавжудки, бу асослар ислом динининг муқаддас китоби Қуръони каримнинг, ундан олдин нозил қилинган “Таврот”, “Забури”, “Инжил” китобларига, Иброҳим, Мусо, Исо алайҳиссаломлар, Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг расуллари эканлигига имон келтирилади. Демак, аждоқларимиз эътиқоди бутун инсониятга алоқадор теран илдизлардан қувват олади.

Диний бағрикенглик тушунчасини кишиларимиз онги — шуурига мунтазам сингдириб бориш учун ислом назарияси ва тарихи, ислом фалсафаси ва ҳуқуқшунослиги, ислом маданияти ва ахлоқ билан боғлиқ илмий муаммоларни атрофлича ва чуқур тадқиқ этиш бугунги кун вазифасидир.

Илм-фаннинг долзарб муаммоларини ҳал этиш, ислом илмига доир хилма-хил масалаларни атрофлича ва чуқур тадқиқ этишда дин арбоблари билан дунёвий олимларнинг ҳамкорлиги катта аҳамиятга эга. Бу ҳамкорликка эришиш ва уни мутгасил ривожлантириб бориш учун ҳар икки гуруҳ ўртасида ўзаро ишонч руҳини қарор топтириш, биргалашиб ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларни аниқлаб, аралаш илмий гуруҳлар тузиш каби вазифаларни амалга ошириш ғоят муҳимдир. Худди мана шу ишларда ҳам диний бағрикенглик тамойили устуворлик қилиши табиий.

Шу ўринда диний бағрикенгликнинг том маънодаги инсоний меҳр-муҳаббат манбаи, хайрли ишлар учун ихлосмандлик асоси эканлигини унинг муқаддас китоби Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларда яқин кишилар ака-ука, опа-сингилларга меҳр-мурувват кўрсатиш масаласига алоҳида ўрин берилганлигини таъкидлаш жоиз. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) нинг:

“Силаи раҳм (ака-ука ва қариндошга кўрсатиладиган эзгулик) савобидек тез келадиган яхшилик йўқ”, — деган ҳадисини эслайлик.

Дарҳақиқат, ислом динида қариндош-уруғлар билан яқин, аҳил, самимий муносабатда бўлиш энг савобли ишлардан бири сифатида қаралган. “Қариндошлар билан яқин алоқада бўлиб, ҳол-ахвол сўраб туриш, — дейилади ҳадисларда, — бу савоби тегадиган хайрли ишлардан. Қариндошлардан узилиб кетиш эса жазоси тез билинадиган ёмон ишлардандир”.

Шу анъаналарга асосланган аҳил оилаларнинг аъзолари соғлом, бардам бўлиб, ҳаётнинг барча оғир-енгил дамларида бир-бирига таянч бўлганлар, бир-бирини қўллаб-қўлтиқлаганлар, аҳиллик билан бахт-саодатли яшаганлар. Ака-укалар, опа-сингиллар, қариндош-уруғлар ўртасида молу дунё таллашиб, низолар кучайган уйдан барака ҳам, меҳр-оқибат ҳам кетади. Оқибатсизлик ёвлашишга, муросасизликка олиб келади. Шу боис ҳам диндаги инсонпарварлик тамойилларидан фазилатли шахсларни тарбиялашда муҳим манба сифатида фойдаланмоқ зарур. Бу борада куйидагиларга эътиборга қаратиш мақсадга мувофиқдир:

— диний-ахлоқий қадрият билан диний маърифатнинг ўзаро уйғунлигини таъминлаш;

— таълим тизимида диний-маърифий мазуларни кенгроқ ёритиш;

— шахс дунёқараши ва динга бўлган ихлосни маърифий асосда такомиллаштириш услубларини яратиш;

— кишиларимизнинг диний-ахлоқий қадриятларга бўлган эҳтиёжини қондиришнинг услуб ва воситаларини замон руҳига мослаб такомиллаштириб бориш;

— шахс дунёқарашини шакллантиришда динга берилган эркинликдан муайян меъёрга амал қилган ҳолда фойдаланиш.

Шахс дунёқарашини такомиллаштиришда динни восита қилиб олишнинг ўзи кифоя қилмайди, балки бугунги дунё цивилизациясини, Ғарб ва Шарқнинг дин ва диний тамойилларга муносабатини чуқур таҳлил этиш, ундан кўзланган мақсад ва муддаоларни теран англаш асосида унга ёндашмоқ зарур.

Бинобарин, ислом дини жаҳонда мавжуд бўлган динларнинг энг сўнггиси бўлганлиги сабабли, унинг ғояларида, қадриятларида ахлоқ- одоб, комил инсонни тарбиялаш, инсонпарварлик, диний бағрикенглик, сабр-қаноат, маънавий камолотнинг мезонлари масаласи анча мукамал ифодаланган.

“Диннинг зоҳирий ва ботиний жиҳатлари бор. Ботиний жиҳат имон бўлиб, қолган ибодатлар—зоҳирий жиҳатлар, имонни муайян ташқи ҳаракатлар билан тасдиқлайди. Аммо имон фақат тилда бўлса, исломий ҳаёт қонунлари билан ички маънавий уйғунлик ҳосил қилинмаса, унда маънавият нуқтаи назаридан даҳрийнинг ўз ақидасига эътиқоди мунофиқнинг ташқи диндорлигидан афзал бўлиб чиқади. Чунки эътиқодли даҳрий дўзах азоблари хавфи олдида ҳам ўз билганидан қайтмайди.

Мунофиқ эса ўз ҳаёт тарзи билан ҳалол инсонларнинг динга ихлосини қайтаради. Диннинг зоҳири сақлаб қолинса, ботинига эътибор етарли бўлмаса, дин хурофотга айланади”¹.

Бунга тарихдан ҳам, кундалик турмушимиздан ҳам кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин.

Демак, динга ихлос руҳ тарбияси, яъни тил билан дил бирлиги асосида шакллансагина, у инсонга ҳам, жамиятга ҳам наф келтиради.

Руҳ тарбиясида эса дилни поклаш, нафсни жиловлай олиш муҳим аҳамият касб этади, зеро, руҳ Аллоҳдан, жисм бўлса тупроқдан, Аллоҳ жамики покизалик, мукаммалик ва олий ҳақиқат тимсолидир. Қуръони каримда ҳам «дарҳақиқат, уни (яъни нафсини – жонини имон ва тақво билан) поклаган киши нажот топади”², деб таъкидланган. Бинобарин, ўткинчи нарсалар эмас, имон ва тақво, яхши амаллар билан Аллоҳ ризосини қозониш йўлида жон куйдирганларгина чинакам ҳурмат ва эъзозга лойиқдир, дейилган.

Аммо мунофиқлик, диний хурофот, ақидапарастлик ажодларимизнинг диний ҳамда маданий меросига ихлосининг мустаҳкам эмаслиги, имон сустигининг далолатидир. Ана шу эътиқодсиз мунофиқлар жамиятда тартибсизликлар келтириб чиқаришга, ақидапарастликни авж олдириб, диний маърифатга ва исломнинг инсонпарварлик, бағрикенглик фазилатларига нисбатан одамларнинг ихлосини қайтаришга сабаб бўлмоқдалар.

Бу иллатларнинг олдини олиш учун қуйидаги вазифаларни мунтазам ва узлуксиз амалга ошириб бориш зарур:

— кишиларимизда, аввало, ёшларда миллий ва диний қадриятларимизнинг мазмун-моҳиятини чуқур англаш, уни

¹ Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. –Т.: Шарқ, 1998. – 95-96- бетлар.

² Қуръони карим . –Т.: Ислон университети, 2004. – 505- бет.

эъозлаш, динга маънавий маданиятимизнинг кўзгуси сифатида қараш кўникмаларини ҳосил қилиш;

— диний таълимнинг норасмий шаклларига барҳам бериш ва хусусий таълим турларини чеклаш;

— бошланғич таълим тизимида аждодларимизнинг диний мероси, ундаги ахлоқий қадриятларимизга тегишли масала ва мавзуларни дастурлар асосида давлат таълим стандартлари тизимига киритиш;

— дин ва хурофотнинг бир-биридан асосий фарқларини ёшлар онгига мунтазам сингдириб бориш.

Жамият манфаатлари билан ислом дини манфаатлари ўртасидаги муштаракликни мустаҳкамлаш бугунги куннинг асосий вазифалари сирасига киради.

Жамият билан дин ўртасидаги ўзаро муносабатлар, хусусан, фуқаролик жамиятининг дин ва унинг ижтимоий тараққиётда тутган ўрни ва аҳамиятига тўғри ёндашиш, ундан олижаноб мақсадлар йўлида фойдаланиш гоят муҳимдир.

Албатта, бу жараёнда диннинг, хусусан, ислом динининг инсонпарварлик тамойилларига таяниш зарур. Бу дин бани-башарга меҳр-муҳаббат асосида қарашни ўзининг бош мақсади деб билади.

Нафақат ислом дини, умуман, барча динлар ҳам инсон иродасини тоблаш, уларнинг қалбида инсоннинг инсонга нисбатан меҳр-оқибатли бўлиши каби фазилатларни тарбиялаш баробарида ўткинчи ҳою ҳавасларга берилмаслик, зулм ва адолатсизликларга қарши курашиш қобилиятини таркиб топтиришга яқиндан ёрдам бериб келган.

Мозийга назар ташласак, халқимиз ўз тараққиётининг энг юксак чўққиларига диний илмлар билан дунёвий, умуминсоний-ижтимоий ҳамда аниқ фанлар ривожланишининг ҳамоҳанглигини ва мутаносиблигини таъминланган пайтларда кўтарилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бугунги ибора билан айтганда, бу ҳолат дунёвийлик ва динийлик ўртасидаги мувозанатнинг ҳамда бир-бирини тўлдирувчи уйғунликнинг барқарорлиги демакдир. Бу барқарорликнинг замини эса диний бағрикенгликдадир.

Худди мана шундай вазиятларда диний бағрикенгликнинг нафақат ижтимоий ҳаётга, балки индивидуал шахс фаолияти ва руҳиятига таъсирида ҳам яққолроқ ҳис этиш мумкин.

Ўрта аср араб-мусулмон жамиятида давлат, оила умуман, раъиятнинг сиёсий ва маданий, ижтимоий, ахлоқий, ҳуқуқий

муносабатларида, дунёвий қадриятлар, талаб ва мажбуриятларида сиёсий ҳамда ҳуқуқий диний асослар яратиб берилди. Эндиликда, ислом фақат диний эътиқодгина бўлиб қолмай, балки умуман, мусулмон жамияти фуқороларининг турмуш тарзи, руҳий қадриятлари билан боғлиқ ҳуқуқий, ахлоқий, илмий, тарбиявий, маданий, коммуникатив функцияларини бажара бошлади.

Бунинг боиси шундаки, авваломбор, дин минг йиллар мобайнида инсоният ҳаётининг ҳамма томонлари билан чамбарчас боғланиб, уларнинг турмуш тарзига айланиб кетган. Энг муҳими, “Дин таъсирида савоб ва гуноҳ ҳақидаги тасаввурлар турадики, бу маънавий ҳодисага ҳеч қачон бефарқ қарашмаган. Бинобарин, савоб ва гуноҳ, шунингдек, савобли иш қилганда тақдирланиши, гуноҳкорларнинг эса жазоланиши ҳақидаги қарашлар кишилик жамиятининг илк даврларидаёқ шаклланган”.

Улуғ тарихий бурилишлар даври мафқурасини белгилаган дунё динлари, инсоният тараққиётининг муайян босқичида янги маънавий-руҳий зарурият, фикрий ва ҳиссий изланишлар эҳтиёжига жавоб тариқасида пайдо бўлганлиги сабабли, маданий-маънавий ҳаётнинг ҳамма соҳасини қамраб олиб, ижодий кўтарилиши, тасаввуротлар ва тафаккур олами, ақлий ва бадий фаолият тарзига таъсир этиб келди.

Айни вақтда, инсоннинг тўхтовсиз ижодий фаолияти динларнинг ўзига таъсир ўтказиб улардаги омухталиқ хусусиятини кучайтириб борди, натижада янги таълимотлар, масхаблар ва қарашлар силсиласи вужудга келди. Ана шундай йўналишлардан бири ислом дини тарқалган юртларда юзага келган сўфийликдир.

Бир томондан, инсон қалби ва руҳиятини нишонга олиб, жаҳолат ва худбинликка қарши “Мафқуравий демократия” сифатида майдонга чиққан тасаввуф ахлоқий покликни тарғиб этиши ва моҳият-эътибори билан илму-ижод ахлига яқин эди. Иккинчи томондан эса тасаввуф, гарчи ислом бағрида ниш уриб Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озиқланган, кўп ҳолларда шарият аҳкомига суянган бўлса-да, лекин у расмий диний ақидапараслик ва мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшу-ишратга гарқ турмуш тарзи, талончилик ва манфаатпарастлигига зид равишда меҳнаткаш халқ норозилигини ифодачиси сифатида юзага келган. Ушбу таълимотнинг эл орасида ёйилиб фикрий янгиланишларига қаноат баҳш этгани ва жамият маънавий-маърифий ҳаётида катта ахамиятга эга бўлгани ҳақиқатдир.

Ўтмиш маданий меросини ўрганиш жамият тараққиёти учун зарур бўлган долзарб масалалардан биридир. Чунки, аждодларимиз қолдирган маданий меросда барча даврлар учун керак бўладиган ажойиб, илғор фикрлар борки, улар бугунги тараққиёт учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Бир сўз билан айтганди, инсон маънавияти, ундаги инсоний фазилатларни ривожлантирмай туриб, умуман, жамият истиқболи, унинг фаровонлиги ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

“Барчамиз яхши биламизки, — деб таъкидлаган эди Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II чақириқ IX сессияси (28 август, 2002 йил)да қилган маърузасида, — фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат. Бу ҳаётий ҳақиқат биз ҳамиша амал қиладиган тамойилга, жамият ривожининг асоси ва шартига айланмоғи ҳамда ўзида яхлит бир тизимни мужассам этмоғи лозим. Бу тизим марказида маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўчмас қадриятлар турмоғи керак”.

Жамият тараққиёти ва инсон камолоти жараёнида маънавиятнинг барча қирралари ўзаро боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади. Ахлоқ ва одоб инсон ҳаётга қадам қўяётган дастлабки даврданоқ шаклланиб, унинг камолотига замин яратувчи ички руҳий омил бўлади. Инсон тарбия кўриб, муайян одоб ва ахлоқ меъёрларини, билим ва илмларни эгаллайди, меҳнат қилиб тажриба орттиради, касб-ҳунар соҳиби бўлади, малака орттиради, ўз қобилияти ва истеъдодини бирор ёки бир неча соҳада тўла намоён этиш имконига эга бўлади. Ахлоқ, одоб, билим, истеъдод замирида эътиқод, ихлос, виждон, имон шаклланади. Имон ва эътиқод узвий алоқадорликда келади ва бири иккинчисини тўлдирувчи компонент вазифасини ўтайди.

“Имон келтириш ёки ишонч шундай психологик ҳолатки, унда шахснинг эътиқодига мос келадиган, шундай нарса ва ҳодисалар таъсирида онга ўрнашиб қоладиган тасаввурлар мажмуи етакчи ўрин тутади”¹.

¹Миллий истиқлол ғоясини халқимиз онгига сингдириш омиллари ва воситалари.Т.:Ижод дунёси, 2002.13-б.

Имон киши учун ҳаётда тўғри йўл топишининг муҳим омили ҳисобланади. Имонга асосланган руҳий ҳолатларнинг мазмуни, аҳамияти шахс маънавий камолот даражаси билан белгиланади. Муҳими шундаки, имон эътиқод асосида барқарорлашиб боргач, кишида унга юракдан ихлос қўйиш, аждодларимиз меросига, диний-ахлоқий қадриятларга ихлосмандлик ҳам шакллана боради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, имоннинг нима экани, кўпинча шахс томонидан чуқур таҳлил қилинмайди, текширилмайди, чунки унда инсоният тажрибаси, шахс эътиқод қилган ижтимоий гуруҳнинг қарашлари мужассам бўлади. Иккинчи томондан эса, кўпроқ, имон диний тушунча сифатида кишиларимиз онги, тафаккурига ўрнашганлиги боис унинг дунёвий талқинига эҳтиёж нисбатан камроқ бўлган. Аслида эса имоннинг диний ва дунёвий талқини мавжуд. Ҳар куни фойдали бир амал, савоб иш қилиш, солиҳ хулқ соҳиби бўлиш, бутун инсониятга меҳр-муҳаббат билан қараш, жамиятдаги ахлоқ меъёрларини қалбан ҳис қилиб уларни бузмасликка интилиш ҳам имондандир.

Имоннинг диний талқинида кўплаб ўзига ҳос томонлари бор. Лекин булар, бир қарашда, қанчалик мавҳум бўлиб кўринмасин, имоннинг диний талқини ҳам инсон фаолиятини оқилона бошқариш, жамият ҳаётида тинчлик, адолат, инсонпарварлик, ҳалоллик сингари фазилатларни шакллантиришга хизмат қилади.

Олимларнинг ёзишларича, имон уч нарсанинг бир бутунлигидан ҳосил бўлади. Булар: эътиқод, иқрор ва амал.

Эътиқод — ич-ичидан чуқур ишонч, иқрор — сўзда буни тан олиш:

Амал-яхши ишлар билан олдинги икки ҳолатни исботлаш демакдир.

Ислом динида имон тушунчаси амалиёт билан бевосита боғлаб тушунтирилади. Бинобарин, ҳадисларда “Имон билан амал бир-бирига жуда яқиндир, улар бир-бирисиз дуруст эмас”, деб ёзилган.

Имон тушунчаси, нафақат якка-ёлғиз инсонга, балки, бутун бир жамият, миллатга хос бўлган жиҳатларни ҳам ўзида ифода этади. Шу ўринда имон ва эътиқод тушунчаларининг ўзаро алоқадорлигини таъкидлаб ўтиш керак. Имонни эътиқод ва ишонч тушунчалари билан бир хилда қўллаш одат тусига кирган. Ҳолбуки, улар ўртасида муайян тафовутлар мавжуд. Имон эътиқоднинг олий шаклидир. Бошқача айтганда, эътиқод, фақат шахс томонидан

ихтиёрий, эркин танлаб олиб қабул қилинганда, чинакам имон даражасига кўтарилади¹.

Имон арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси, ишонч демакдир. Ҳар бир инсон ўз умри давомида муайян ғояга ишонч билан яшайди. Шу улуг ғоя йўлида тинимсиз меҳнат қилади ёхуд шу ғоя йўлида жон фидо этади.

Инсониятнинг ҳозиргача босиб ўтган йўли шундан далолат берадики, қадимиятнинг дастлабки даврларида кишилар ўзларини табиатнинг бевосита давоми, деб ҳисоблаганлар. Шунинг учун улар келиб чиқишларини табиатнинг муайян ҳодисалари ёки жонзотлар билан боғлаганлар ва уларга сиғинганлар. Хусусан, туркий халқларнинг бобокалонлари Бўзқуртдан (кўк бўридан) тарқаган, Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема»сида эса қирғизлар Шохдор Она Буғу авлодидан келиб чиққан, деган ғоя илгари сурилган. Бўзқуртга ёки Шохдор Она Буғуга бўлган ишонч уларнинг ҳаётга бўлган қизиқишини янада орттирган. Тўғрилиқ, ҳалоллик, жасурлик, она ерга, она тилига, урф-одат ва анъаналарга муҳаббат ана у ишонч таъсирида шаклланиб борган.

Инсоният тарихида ғоя учун бутун умрини сарф этган юз минглаб фидоий кишилар тўғрисида фикр юритиш мумкин. Масалан, қадимги Грецияда Буюк Рим ғояси машҳур бўлган. Император, файласуф Марк Аврелий умрининг тўртдан уч қисмини Буюк Рим учун фидо этган тарихий шахслардан биридир. У ўғлининг: «Буюк Рим нима ўзи?», — деган саволига: «У буюк ғоя», — деб жавоб берганлиги бежиз эмас. Бундан чиқадиган хулоса шуки, кишилар ҳаётининг мазмунини, бутун умрининг маъносини, бирор бир ғояга ёки илмий, ёхуд диний таълимотга бўлган юксак ишонч, яъни имон белгилаб беради.

Демак, имон шундай муқаддас маънавий тўйгулар мажмуасики, унинг макони инсон қалбидир. Инсоннинг қалб кўзи қанчалик тийрак бўлса, у дунё гўзалликларидан шунча кўп баҳра олган. Раҳмонга кўнгил қўйган, шайтонни лаънатлаган, эзгуликни улуғлаган, ёвузликни қоралаган, адолатни олқишлаган, разолатни қарғишлаган, ҳалолликка интилган, ҳаромдан юз ўтирган ва ҳоказо. Диний ўғитларда «танларингизга нисбатан қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг, яъни маънавий дунёнгиз мусаффо бўлса, моддий турмушингиз ҳам барқарор бўлиб бораверади», — деб бекорга айтилмаган, ахир.

¹Абдуллаев М., Ҳусанов М. Маънавият. Фарғона, 1999. 219-б.

Очиғини айтиш керакки, диний илм ҳам, дунёвий илм ҳам у ёки бу маънода инсон маънавий дунёсининг асосини ташкил этади. Мана, масалан, диний таълимот асослаб берган Жаннат тўғрисидаги гоё кишилиқ ҳаёт тарзини, унинг хулқ-атворини тартибга солиб турган. Мазкур таълимотнинг куч-қудрати шундаки, мусулмонларга нариги дунёдаги равзаи ризвон (жаннат) ваъда қилинади. Агар улар имонда ва исломда барқарор бўлсалар, охиратда Аллоҳ томонидан мукофотланадилар. Яъни, равзаи ризвонда роҳат-фароғатда бўладилар. Йўқса, кишилар имони суст ёки имонсиз бўлсалар, албатта охиратда жазоланадилар. Чунки имонсиз кишилар Аллоҳдан қўрқмагани каби, ўз жамият аъзоларидан ҳам уялмайдилар. Улар ўз нафсининг итоаткор қули бўлганликлари учун ҳар қандай разолат ва пасткашлиқдан тап тортмайдилар. Оқибатда қилган беҳисоб гуноҳлари учун дўзах билан жазоланадилар ва чексиз азоб-уқубатга гирифдор бўладилар. Хуллас, жаннат ва дўзах тўғрисидаги диний гоё раҳмли ва меҳрибон Аллоҳнинг марҳаматидир. Бу эса кишилар қалбида эзгулик уруғини ниш оттиради.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, ёлғиз имони бутун, эътиқоди мустаҳкам кишиларгина ҳамиша муайян гоё йўлида ёниб яшаганлар ёки куйиб кул бўлганлар. Инсондаги ният-фикрнинг софлиги, сўзнинг собитлиги ва амалларнинг инсонийлиги имоннинг моҳиятини ташкил этган. Шунинг учун имонли киши ўғирлик ва талончиликдан, бировнинг мол-мулкига кўз олайтиришдан, бировнинг ҳақиқа хийнат қилишдан, бошқача қилиб айтганда, ўзлигига, яъни ўз имонига хилоф иш қилишдан тия биладиган комиллик даражасига эришган.

Аслида чуқурроқ мушоҳада қилиб кўрилса, имонсиз (яъни, етук маънавий туйғуларсиз) инсоннинг моҳияти намоён бўлмайди. Чунки инсонийликнинг чинакам асоси, негизи, бу - имондир. Ватанни севмоқлик, имондандир. Юрт, эл-улус ҳақида қайғурмоқлик, тил, урф-одат ва анъаналарга садоқат, имондандир. Дўстларга ҳамдардлик, ўзгаларга меҳрибонлик, улуғларга ҳурмат, кичикларга иззат, меҳр-оқибат, хайри-саховат, сабр-қаноат имондандир.

Демак, имон бирор бир гоёни бениҳоя шарафу муқаддас, азизу мукаррам билиб, кундалиқ фаолият ва хулқ-атворда ана шу эътиқод ва ишончдан келиб чиқиб, хатти-ҳаракат қилишдан иборатдир.

Айтиш лозимки, илдизи минг йиллар қаърига бориб тақаладиган кўҳна маданиятимизнинг узвий қисми бўлган ислом дини

ҳамда у илгари сурган ўлмас ғоя халқимизнинг қон-қонига сингиб кетганлиги учун ҳам мислсиз даражада азизу муқаддасдир.

Ижтимоий тарихий тараққиёт натижасида инсониятнинг олам ва одам ҳақидаги билимлари кенгая бориб диний имон билан бир қаторда, унга чамбарчас боғлиқ ҳолда дунёвийлик ҳам вужудга кела бошлади. Бошқача қилиб айтсак, Яратганнинг қудрати ҳамда у ваъда этган жаннат тўғрисидаги ғоялар билан бир қаторда, инсониятнинг бутун тарихи давомида жамғариб келган серқирра ҳаётий тажрибаси, ижтимоий хотираси, турли-туман удумлари, урф-одат, расм-русм ва анъаналари ва улар замиридаги билимлари шаклланиб борди ва дунёвийликка асос бўлди. Дунёвийликда эътиқод муҳим аҳамият касб этади. Чунки эътиқод илму фан томонидан узоқ тарих давомида қўлга киритилган билимлар мажмуасидан таркиб топади.

Ҳолбуки, бобокалонларимиз Муҳаммад Ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек ва бошқа кўплаб диний ва дунёвий илмнинг салафлари имону исломда собит бўлганлар. Хусусан, Форобий идеал жамият тўғрисидаги ғояларини «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари» номли асарида ифода этганлиги таҳсинга сазовордир. Хуллас, етук ғояларсиз инсоният тарихини тасаввур этиш мумкин эмас.

Хуллас, имон кишилик ҳаётида шу қадар ҳал этувчи мавқега эгаки, усиз чин маънодаги дин ҳам, ахлоқ ҳам, маънавият ҳам, ҳеч қачон бўлмаган, бўлмайди ҳам. Имон, оила, жамият, илму фан ҳамда умумбашарий қадриятлар таъсири остида, ҳар бир кишининг ахлоқий улғайиши баробарида таркиб топа бориб, кўнгилдан мустаҳкам ўрин олади. Натижада инсон умри ўзгаларга ибрат бўларли даражада маъно ва мазмун билан бойиб боради.

Комил инсонлар ўз имонини мустаҳкамлаш учун Яратганнинг беназир қудрати ҳамда берган ваъдаларига инонибгина қолмасдан, башариятнинг инсонийлик хусусидаги ижтимоий хотирасига, тажрибасига, аъмолига турли умуминсоний удум ва анъаналарига, илму фаннинг олам ва одам тўғрисидаги умумлашма хулосаларига суяниб, хатти-ҳаракат қилади. Бундан чиқадиган хулоса шуки, комил инсонларда имоннинг мазмуни ёлғиз диний тасаввур этиқодлар билангина чекланиб қолмай, шу баробарида бутун башариятнинг тарихий тажрибасидан келиб чиқадиган хулосалар замирида бунёд этилган умуминсоний-ахлоқий аъмол ва идеалларни ҳам ўз ичига олади. Бу эса чинакам имон соҳибларидан

олам тўғрисидаги ўз билимларини узлуксиз ошира боришни, маърифат орқали узлуксиз камолот сари интилишларини тақозо этади.

Шундай экан, имоннинг мустақкамлиги ва бутунлиги муайян жамиятнинг ҳаёт тарзини маълум даражада ўзгартира олади, деб айтиш мумкин. Агар халқнинг илм-маърифатга бўлган қизиқиши сўниб бораверса, бундай жамиятда имон-эътиқод ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Чунки илмсизлик ва маънавий қашшоқлик ўзаро қариндош бўлиб, имон-эътиқодга мутлақо зиддир.

Ҳозирда кишилар қалбининг зиёси бўлган имон-эътиқодни, қолаверса, диний ва дунёвий-ахлоқий қадриятларни амалда чинакамига тикламай туриб, жамият олдида кўндаланг турган мураккаб муаммоларни ҳал этиш осон кечмайди.

Имон — инсон ўсиб-улғайган муҳитнинг, ҳаёт тарзининг, оиланинг, қолаверса, унга, йўналтирилган тарбиянинг маҳсулидир.

Ҳамманинг қалбида имон уруғи бор. Бу уруғни қандай парваришлаш эътиқодимиз мустақкамлигига, маънавиятимиз даражасига боғлиқ. Имонли бўлиш ҳар қандай шароитда мерос ва қадриятларга янги давр тақозо этган маънавий қадриятларга таяна билишдир. Бу эса анча мураккаб жараёндир. Абу Ҳамид Муҳаммад Ғаззолийнинг кўрсатишича, имон «пайғамбарлар келтирган ҳукмларни тил билан айтиб, дил билан тасдиқлаб, аъзолари ила амал қилмоликдан иборат.

Аммо имон билан жаннатга эришгунча банда рўпарасида қанчадан-қанча баланд, машаққатли давонлар бор. Ушбу давонлардан ошиб ўтмай жаннатга тушмоқ душвор, ўша давонларнинг энг аввали ва энг ҳатарлиси «Имон тоғи»дир. Чунончи, ҳар бир банда умри поёнига, имонни шайтон дастидан саломат етказа олурми ё йўқ, ҳамма гап ана шунда»¹.

Зеро, имонсизлик нафақат катта гуноҳ, балки инсон охирати учун ҳам катта фожиадир. Нақл қилинишича, имон давлатидан маҳрум бўлмиш кимсалар кечаю-кундуз жонларини огритиб, рўза тутиб оч юрсалар ҳам, қабул бўлмайди ва улар кофирлар жумласидан бўладилар.

***Риёзат бирла бўлса эртаю кеч,
Ушалким сидқи йўқдур қилгани ҳеч.***

¹ Ғаззолий. “Охиратнома”. Бухоро, 1992 йил, 8-бет.

***Бўлар дўзах алар охир макони
Қутилмас ҳаргиз андин жисму жони.***

Имон давлатидан маҳрум бўлган кимсалар нақадар эзгу амаллар қилсалар ҳам, уларнинг сўнги ўрни дўзахдир.

Имон тушунчасининг дунёвий ва диний моҳиятини англаб олиш учун комил мусулмонликнинг шартлари тўғрисидаги айрим фикрларни кўриб чиқайлик. Бу ўринда Муҳаммад пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг қуйидаги сўзлари диққатга сазовор: «Мусулмони комил бўлишингиз, бир-бирингизга муҳаббат қўйишингиз шарт. Ўртангизда муҳаббат пайдо бўлиши учун саломни ошкора берингиз ва бир-бирингизга жаҳл қилишдан сақланингиз, жаҳл тарашлагувчидир, яъни у сочи тарашламайди, балки дилни тарашлайди. Рост гапиринглар, чунки ростгўйлик яхшиликка бошлайди, бир-бирингизга ака-ука бўлинглар, уч кундан ортиқ гина сақламанглар, ҳар бир ширин сўзингиз ҳам бир садақадир, бетобларни бориб кўриш ҳам Оллоҳнинг раҳматига эришишдир».¹ Булар инсон фаолиятига йўналиш имонига мазмун берадиган ҳукмлардир.

Ҳадисларда Ватанни севиш, ҳаёли бўлиш, камсуханлик ҳам имонлиликнинг кўриниши сифатида тасвирланган. Ватанни севиш миллий, ижтимоий-сиёсий ҳодисадир. Ватанни севган одам имонли бўлиши имоннинг дунёвий моҳиятини кўрсатувчи яна бир далилдир.

Машҳур шоир Сўфи Оллаёр имоннинг амалиётга таъсири устида тўхталиб, қуйидаги мисрани ёзган:

***Амалнинг нафъи ҳам имон биландир,
Қачон ёлғиз амал қилгон биландир.
Наъувзу биллоҳ, имонсиз кишини
Қабул этмас худойим бир ишини²***

Амир Темурнинг «Тузук»ларида ҳам имон инсоннинг бошқа одамлар билан муносабатига маънавий асос бўладиган ахлоқий қадриятлар тизимида киритилади. Буюк Соҳибқироннинг кўрсатишича имон одамга инсонийлик фазилатларини бағишловчи, уни бошқа жонли зотлардан фарқини белгиловчи маънавият бўлиб, унга бировларга хиёнат қилмаслик, эл юрти, қариндош-уруғлари, ёру-

¹ Хусайн Воиз Кошифий. “Футуватнома”. Тошкент – 1994 йил, 11-бет.

² Сўфи Оллаёр. “Саботул-ожизин”. Тошкент, Чўлпон, 1991 йил, 13-бет.

дўстлари ору-номусини ерга урмаслик ва ҳимоя қилишлик, ҳалоллик ва поклик сингари фазилатлар киради.

Ўтмишда мадрасалар ва мактабларда ўқитиладиган «Чор китоб» да ҳам ёшларни имонли қилиб тарбиялаш, уларда муайян ахлоқий фазилатларни шакллантиришга қаратилгани маълум.

Ўз навбатида бу фазилатларнинг ўзаро уйғунлиги инсон шахси, унинг нуфузи, имони, эътиқод ҳамда диёнати, гурури ва одамийлиги билан ҳам ўзаро мужассамдир. Имони - басаломатлик эса, кўп жиҳатдан орият, ҳаё ҳамда андиша, қалбда дину-диёнат, меҳр - мурувватни қай даражада шаклланганлигини ҳам англатади.

Маънавиятимизга бевосита дахлдор бўлган имон ва эътиқод, диёнат, ишонч каби тушунчалар кундалик турмушимизда кўплаб учраб туради. Истиқлол туфайли бу тушунчалар янада чуқур маъно касб этиб, кенг халқ оммасининг маънавий дунёсини акс этиришда алоҳида аҳамиятга эга.

Имон сўзи маъмурий буйруқбозлик ва мафкуравий зўравонлик шароитида фақат диний тушунча сифатида ишлатилиб келинганлиги маълум. Очигини айтганда, оммавий атеизм қарор топди деб юритилган ўша даврларда кишиларни имонсизлик дардига мубтало қилишга алоҳида эътибор берилган эди. Натижада имоннинг диний мазмуни ҳам дунёвий маъноси ҳам унутилди.

Имон инсоннинг бирор нарса-ҳодисага қаттиқ ишончи деган маънони билдиради. Имон одамларни ана шу фазилатларни гавдалантиришларига қараб имонли ва имонсизга ажратиш мумкин. Имонли одам эътиқодли, ўзининг аниқ маслагига эга бўлган, ҳамиятли, ориятли, шарм-ҳаёли, виждонли, андишали, инсофли каби фазилатлар соҳибидир. Имон ҳаётда тўғри йўл топишнинг мезони ҳисобланади. Имонга асосланган руҳий ҳолатларнинг мазмуни, аҳамияти шахс маънавий камолот даражаси билан белгиланади.

Маънавиятнинг бу жиҳатлари ахлоқ, одоб, бурч ва масъулият туйғуси, билим ва тажриба асосида шаклланиб, инсон руҳий оламининг ички негизини ташкил этади. Имон эътиқод асосида барқарорлашиб боргач, инсоннинг жамиятдаги мавқеини, мақсад ва интилишларининг йўналишларини белгилаб берувчи асосий маънавий омилга айланади. Кишиларни имонли бўлишга чорлаш уларни ахлоқий, ҳуқуқий қадриятларга асосланиб фаолият кўрсатишга йўналтиришдир.¹

¹Эркин Юсупов. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., «Университет» нашриёти. 1998 йил, 51-б.

Имоннинг диний ва дунёвий талқини мавжуд. Имоннинг диний талқинида кўплаб ўзига хос томонлар бор. Лекин булар биринчи қарашда қанчалик мавҳум бўлиб кўринмасин, имоннинг диний талқини ҳам инсон фаолиятида тинчлик, адолат, инсон-парварлик, ҳалоллик сингари фазилатларни шакллантиришга қаратилган.

Имоннинг диний талқини бўйича имон тил билан иқрор бўлиб, кўнгил билан чинга олмоқликдир. Имон хусусида Сўфи Оллаёбнинг қуйидаги байти фикримизнинг тасдиғидир.

*Худодин ҳар не келди, рост билдинг,
Тилинг бирла яна иқрор қилдинг.
Мусулмонлиқ йўлида будур имон
Буни билмас киши тангла пушаймон.¹*

Имонни диний талқинидаги энг муҳим масала шундан иборатки, инсон ўз ҳаётида доимо Оллоҳга, унинг Расулига, уларнинг йўлланмаларига таяниши лозим. Оллоҳга ишонч ва эътиқод бўлмаса, имон барқарор маънавий фазилат шаклида юзага келмайди ва инсон қалбида мустаҳкам ўрин олмайди. Азизиддин Насафийнинг айтишича, инсон руҳи (нафси) тирикдир, билувчи, хирсли, истеъдодлидир. Инсон шундай руҳ билан пайғамбарларга имон келтиради, уларнинг раҳномалигини тан олади.

Натижада, шунга муяссар бўладики, уни унинг руҳи дейдилар. Унинг фикрича, Оллоҳнинг ҳукми, қазоси, қадарини бир - бири билан боғламоқ ва айнаи вақтда фарқламоқ ҳам керак. Булар қуйидагилар:

- Оллоҳнинг ҳукми — унинг азалий илмидир;
- қазоси — унинг билими орқали яратилганлардир;
- қадари — яратган нарсасининг ҳаракати, айланишидир.

Имон Оллоҳнинг ҳам илми, ҳам ўзи яратган инсоннинг камолоти учун моҳият сифатида белгилаган маънавиятидир. Ҳаёт жараёнида инсон шу моҳиятга таяниши ҳам, ҳатто ундан узоқлашиши ҳам мумкин. Демак, баъзилар бу қадрдан чекинади.

Одамларни имонликка чорлаш шу қадр йўлидан олиб боришдир. Хусайн Воиз Кашифийнинг кўрсатишича, имонга замин бўладиган асосий исломий жиҳатлар қуйидагилардир:

¹Рисолайи азиза — «Саботул ожизин» шарҳи. Т., 2000 йил, 35-бет.

- Оламни, инсонни яратувчи зот Оллоҳ таолога ишониш;
- барча инсонларни Ҳақ йўлига даъват қилувчи пайғамбарларга ишониш;
- Оллоҳ таолонинг фаришталарига ишониш;
- пайғамбарларга, юбрилган муқаддас китобларга ишониш;
- қиёмат куни қайта тирилишга ишониш;
- охиратда бу дунёдаги ёмон, яхши ишларига жавоб бериш зарурлигига ишониш;
- тақдирга ишониш ва Оллоҳ таоло насиб этган ризқ-рўзга, неъматларга, машаққатларга розилик билдириш.

Юқоридаги фикрларда имонлиликнинг диний мезонлари кўрсатилган. Булар имонлиликнинг ҳаётий йўналишларига асос бўладиган маънавий омиллардир. Имон илоҳийгина эмас, биринчи навбатда ҳаётий, дунёвий муаммо ҳамдир, одамларни тўғри йўлдан олиб боришга қаратилган маънавий қадрият тизимидир.

Имоннинг ўзига хос хусусияти шундаки, у фидойиликни, мақсадни амалга ошириш йўлида фаолликни тақозо этади. Зотан, у инсон ўзи ишонган нарсани дилга мустаҳкам жойлаши билан чекланмайди, айниқса, уни рўёбга чиқариш учун кескин курашга бел боғлашини талаб қилади.

Имон-эътиқод, маълум қадриятлар, диний ёки дунёвий маслаклар, муносабатларнинг инсон қалбида яшаш фалсафаси, фаолият дастури сифатида қабул қилишидир. Агар шу жараённинг оқибати ўлароқ, одамда диний ёки дунёвий маслак, ишонч каби турғун муносабатлар шаклланган бўлса, биз уни эътиқодли одам, деб атаймиз. Эътиқодли инсон нима қилаётганини, нима учун айнан шу ишни қилаётганлигини жуда яхши билади. Ўз олдига аниқ мақсад қўйиб яшайди, ҳар томонлама баркамол бўлишга интилади.

Эътиқод бирор ишни қилиш ёки мақсадлар тизимини аниқлашда кишига ишонч, умид бахш этади.

Ҳар қандай эътиқод, аввал, ихлос заминиде шаклланади. Ихлос эса инсон амалий фаолияти, интилишлар замирида юзага келадиган қизиқиш, муайян мақсад ҳамда манфаат йўлида шаклланадиган, инсон табиати, ҳаттоки, маънавияти билан узвий алоқадор бўлган ижтимоий жараён маҳсулидир.

Ихлоснинг шаклланиши шахс маънавий камолотининг барқарор ўзигагина хос бўлган фазилатларни намоён бўлишига олиб келса, иккинчи томондан, у узоқ даврий жараёнлар, воқеа-

ҳодисаларнинг инсон томонидан умумлашган таҳлили асосида шаклланиб, маълум маънода, ирсият билан боғлиқ бўлган жиҳатларга ҳам алоқадор эканлигини унутмаслик керак.

Зеро, оиладаги тарбия ҳамда муҳитдан ташқари ота-онадан ирсий йўл билан маълум ҳодиса, жараёнларга, касб-кор ҳамда ҳунарга ихлос фарзандларнинг барчасига бўлмаса ҳам, айримларига ўтиши халқимиз тилида “ота касбини эгаллабди”, “онасига тортибди”, деган иборалар билан изоҳланади.

Айрим ҳолларда ихлос ҳаётий масалаларни ечишда ҳам етакчилик қилади. Хусусан, “Она қўриб қиз ол, қирғоқ кўриб бўз ол” мақолида ҳам қуда-андачилик азалий қадриятларини эъозлаш, унга ихлосмандлик, онасининг ибрати асосида бўлгуси келиннинг фазилатларини аниқлаш назарда тутилган.

Ихлос бўлмаган жойда эътиқод ҳам бўлмайди. Ўз навбатида, ихлос ўз хусусиятларига кўра, турли шаклларда намоён бўлади. Масалан, илм-фанга ихлос, ҳунарга ихлос, эзгу амалга ихлос, диний-ахлоқий қадриятларга ихлос, бадиий адабиёт, шеъриятга ихлос ва ҳоказо.

Ихлос шахсда, аввало, эҳтиёж, қолаверса, тинимсиз меҳнат, машаққатларга чидамлилиқ, ирода ҳамда олдига қўйган мақсадига эришишдаги қатъийлилик асосида шаклланади. Мутафаккир ва мураббий шоир Аваз Ўтар ёзганидек:

***“Ҳар одамнинг талаб йўлида гар ихлоси комилдур,
Гумонсиз жумлаи мақсуд бирла коми ҳосилдур”.***

II БОБ. МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ РИВОЖИДА МЕРОСГА ИХЛОСМАНДЛИК ЭЪТИЪЖИНИ ОРТИБ БОРИШИ

1-§. ИХЛОСМАНДЛИК, УНИНГ ШАХС ДУНЪҚАРАШИНИ ЮКСАЛИШИ ВА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ

Мустақиллик туфайли жаҳон маданияти ютуқларига улкан хисса қўшган аждодларимизнинг бой маънавий меросини тиклаш бугунги кунда ҳаёт эҳтиёжига айланди. Зеро, ҳар қандай жамият тараққиётини тезлаштирувчи асосий куч иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ривожланиш зарурияти билан белгиланган, маънавият билан муштарақлашган эҳтиёждир.

Эҳтиёж бўлмаган жойда ҳеч қандай тараққиёт ҳам, юксалиш ҳам бўлмайди. Эҳтиёжнинг ўзи эса маънавиятлилик даражаси билан белгиланади. Бу ўзаро таъсир жараёни, ҳар бир давр хусусиятига кўра шахсда маънавият ва маънавий меросга ихлосмандлик эҳтиёжини юзага келтириши табиий. Бу жараённинг табиийлигини шу билан изоҳлаш мумкинки, у бевосита муайян жамиятнинг истиқболдаги мақсадини англаувчи ғоя ва мафкура билан узвий алоқадорликда юзага чиқади. Чунки, ҳар қандай давлат ва миллат тараққиёти миллий мафкуранинг шаклланиш жараёни билан бевосита боғлиқдир.

Худди мана шунинг учун ҳам кишилардаги табиий эҳтиёж билан бир қаторда, миллий маънавий меросни ўрганиш эҳтиёжи ўсиб бориши айнан миллий ғоя ҳамда мафкуранинг устувор тамойиллари билан ҳамоҳангликда намоён бўлмоқда. Аслида муайян ғоя, мафкурага ихлос қўйиш ҳам инсонни ҳаётий эҳтиёжлари билан боғлиқ.

Ҳар қандай эҳтиёж тури каби ихлосмандлик эҳтиёжи ҳам, аввало, инсон фаолияти хатти-ҳаракатининг асоси бўлган моддий ва маънавий эҳтиёжлар билан узвий алоқадорликда бўлади. Эҳтиёж турлари қай вазият ва қай тарзда шаклланмасин, у ижтимоий тузум характери, жамиятдаги моддий ва мафкуравий жараёнлар, маънавий ҳаёт билан боғлиқ ҳодисаларни ўзида акс эттиради.

Маънавий эҳтиёж инсоннинг фақат ички, соф руҳий, субъектив интилишигина эмас, балки объектив воқеълик қонунлари ва

заруриятлари асосида юзага келади. Лекин, бу объектив таъсир инсоннинг қўли ва оёғини боғлаб олиб, хоҳлаган томонига етаклаб кетавермайди. Инсон ҳар қандай ташқи таъсир ва заруриятни ўз ички эътиқоди, имон ва виждон тарозисига солиб, амалий фаолияти, мақсадлари билан боғлайди. Кишини ихлосмандликка ундайдиган мезонлардан бири унинг имон-эътиқоди ва виждонидир. Виждон барча инсоний фазилатларни тартибга солиб турувчи маънавийлик мезонидир.

Демак, ажодларимиз маънавий меросига муносабатда ҳам виждонийлик ва масъулият етакчилик қилмоғи зарур. Ҳар бир даврда ўзига хос тарзда шаклланидиган ва доимо тўла ҳис қила олмайдиган, маълум маънода, киши онги ҳамда қалбида ўзига хос яширин туйғу сифатида томир отиб, вақтлар давомида бўй кўрсатадиган ихлосмандлик миллат маънавий эҳтиёжи билан бевосита боғлиқ. Зеро, ихлосмандлик муайян гуруҳ, миллат ёки халқнинг ўзининг азалий қадриятларини тиклаш, эъзозлашга бўлган ижтимоий фаолият тарзидир. Маънавий эҳтиёжлар шаклланиши ва ривожланишининг ўзига хос миллий, минтақавий, диний ва умуминсоний жиҳатлари айнан ихлосмандликда ўз ифодасини топади.

Аммо, маънавий эҳтиёжнинг мазмуни, аҳамияти ва даражасини белгилаб берувчи мезонлар доим ҳамма ерда бир хил бўлиши мумкин эмас.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон фуқароларида шаклланаётган янги маънавий эҳтиёжлар мустақил давлатимизга, халқимизга меҳр-муҳаббат, танланган йўлимиз ва юртимизнинг истиқболига ишонч билан суғорилганки, бу жараён миллат маънавий меросига ихлосмандликни юзага келишига бевосита туртки беради.

«Бугун диққат қилсак – дейди юртбошимиз Ислоҳ Каримов, — истиқлол қўлга киритилгандан сўнг биз ўз кучимизга, қудратимизга кўпроқ ишона бошладик. Шу туфайли барчамиз вазминлашиб, ўз қадр-қимматимизни теранроқ англай бошладик».

Миллий маънавиятимиз ва ажодлар меросига бўлган шу вазминлик миллат, халқ ва Ватан олдидаги масъулият ҳисси, ўз ўтмишимизга яна бир қарра назар ташлашга, қадриятларимиз сарчашмаларидан баҳраманд бўлиш, халқимизнинг бой меросини мукамал ўрганиш ҳамда унга ихлосманд бўлишга маънан эҳтиёжманд қилиб қўймоқда. Бу эҳтиёжмандликни юзага чиқишининг ўзига хос тарихий илдизлари мавжуд. У бевосита

миллатимизнинг бир ярим асрга яқин зулм ва истибдод кишанлари билан боғлаб ташланганлиги, ўз тили, дини, маънавий неъматларидан тўла фойдалана олишдан бебаҳра эканлиги билан боғлиқдир.

Худди шунинг учун ҳам миллат ва халқимиз фидойилари истиқлол учун сабот-матонат, чидам билан курашиб келдилар. Маърифатпарвар Абдурауф Фитрат ёзганидек; «Бир одамнинг саботи буюк бир миллатни ислоҳ этишга қодир. Ислоҳ этувчилар тоифаси учун саботдан бўлак асл қурол йўқ».

Миллатнинг тараққиёти учун бел боғлаган кишиларнинг ҳаммалари Беҳбудийдан Фитратгача, Авлонийдан Таваллогача, Мунаввар Қоридан Чўлпонгача сабот тариқини тутдилар. Чин маънода, саботни ўз ижтимоий курашларида қурол қилиб олдилар, улар бу саботдан охириги дамгача айрилмадилар. Худди мана шу фазилатлар бугунги кун ёшлари, жамиятимиз кишилари учун ибрат намунаси, ўз маслак ва эътиқодини мустаҳкамлашда ихлосмандлик омили бўлмоғи керак.

Маълумки, мерос — халқ ўтмиши, бугуни ва келажagini боғловчи муҳим халққа. Авлод ва аждод муносабатларининг узлуксиз занжири ана шу халқалардан таркиб топган. Агар авлодлар халқаси узилса, жамият вайрон бўлади.

Аждодларимиз мероси кишиларда миллий онг, миллий ғурур туйғусини тарбиялашда беқиёс аҳамиятга эга. Биргина Зардуштийлик маънавияти ёки Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Хоразмий ёки Абу Наср Форобий меросини олиб қарасак, улар шу қадар кенг қамровлики, бу меросларни ворисийлик асосида маънавий тизимнинг келгуси ривожини учун асос қилиб олишимиз мумкин. Бу маънавий мерос миллий ғоя ҳамда мафқурани такомиллаштириш жараёнида алоҳида ўрин тутди. Чунки, бу мафқуранинг маънавий асосларини Ватан туйғуси, миллий фидойилик, аждодлар мероси ва руҳиятига эътиқод, умуминсоний қадриятлар ташкил этиши керак. Демак, миллий ғояда кишиларимизнинг яхши амаллар, эзгу ишларга ихлосмандлик тамойилларига эътиқодини кучайтириш имконияти ҳам юзага келади.

Тарихий тажриба шундан далолат берадики, ўтмиш маънавий меросини ўзига сингдирмаган, аждодлар меросини қадрлай олмаган миллатнинг эътиқоди суст, ғояси ноаниқ бўлади. Улуф маърифатпарвар М. Беҳбудий «Мозий истиқболнинг тарозусидир», деб бекорга таъкидламаган. Бу, ўз навбатида, ҳар бир шахснинг маънавий меросга муносабатида намоён бўлади.

Ихлосмандлик уч асос — маънавият, ахлоқ-одоб, маърифатга таянган ҳолдагина юзага келади. Ривожланган ҳар бир нарсада ўтмишнинг излари, ҳозирги ҳаётимиз негизлари, келажакнинг куртаклари мавжуд экан, демак, ўтмишнинг энг яхши томонларини, умумбашарий миллий қадриятларини авайлаб келажакка кўчириш зарур. Бу шахснинг маънавий меросга, ажойиб инсоний фазилатларга ихлосмандлиги асосида юзага келади. Бу ихлосмандлик заминида тарихий меросга ҳурмат, тарихий хотирани тарбиялаш каби олижаноб мақсадлар туради.

Ўтмиш аждодларимиз қолдирган маънавий меросга муносабат соҳасидаги ижобий ўзгаришлар кишиларимизни тарихий ҳақиқатни билишга ихлосининг ортиб бораётганлигини инобатга олиб, ихлосмандлик эҳтиёжини қондиришни бир қанча йўналишларда амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади:

— ихлосмандликни ривожлантиришда миллий ва умумбашарий қадриятлардан самарали фойдаланиш;

— миллий тарихни ўрганишга эҳтиёжни шакллантириш;

— шахснинг ўз-ўзини тўлиқ намоён этиши ва имкониятларини рўёбга чиқариши;

— ихлосмандликни ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, миллатпарварлик, миллатлараро тотувликнинг асоси қилиб олиш.

Ихлосмандлик эҳтиёжида миллат менталитети, урф-одатлари, тамойиллари, диний-ахлоқий қадриятларини такомиллаштириб бориш туради. Шу боис, миллий урф-одатларимизда инсонга, кексаларга, устоз-мураббийга, меҳмонга, маънавий меросга ҳурмат ва эҳтиром энг яхши фазилатлар ҳисобланган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, инсонни фаолиятга ундовчи энг муқаддас туйғу — эътиқод ҳам ихлосмандлик замирида шаклланади.

Умрни дўстлар хизмати ва эзгу ишларга бағишлаш, фақат яхшиликни ўйлаб, яхшилик қилишдан чарчамаслик, эзгу хулқ-атворга эга бўлиш, борини ўзгалар билан баҳам кўриш, муҳтожлар ҳолатини чиқариш, пиру устозлар, дўсту биродарлар шарафини ҳимоя этиш, зоҳиран ва ботинан пок юриб, ҳалол, покиза инсонлар суҳбатидан баҳраманд бўлиш одатларини ўзида мужас-самлаштирган кишилар тарихимизда кўп бўлган.

Уларни жавонмардлар, сўфийлар, маърифатпарварлар деб атаганлар.

Жавонмардлар ижтимоий тенглик, адолат учун курашганлар, хўрланган ва таҳқир этилганларни ҳимоя қилганлар. Бу оқим кишиларининг эътиқоди бўйича доимо ҳақиқатни сўзлаш зарур.

Негаки, дунёнинг ҳамма ишлари ҳақиқат томонга юришдир. Халқимиздаги «Агар яхшилик қилиш қўлингдан келмаса, ёмонлик ҳам қилма», деган нақл жавонмардликдан бизга мерос бўлиб қолган бўлса, ажаб эмас.

Аждодларимизнинг мана шундай инсонийликка йўғрилган саъй-ҳаракатларига ихлосманд бўлиш бугунги даврнинг ҳаётий эҳтиёжидир.

Маданиятимиз пойдевори бўлган аждодларимизнинг тарихий меросига ихлосманд бўлиш, уни ўрганиш илмий жиҳатдан катта аҳамият касб этиб, халқимиз яратган маънавий хазинадан баҳраманд бўлишда, ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал қилишда ва инсоннинг ҳар томонлама камол топишида муҳим ўрин тутади.

Зеро, ихлос тушунчаси, унинг ижтимоий тарихий негизларини, ихлосмандликни амалий аҳамиятини ўрганишга бўлган қизиқиш, айнан тарихий хогирани уйғотиш, унитилаёзган миллий ва умуминсоний қадриятларни тиклашга бўлган табиий эҳтиёж натижасидир.

Кишиларнинг индивидуал ҳаётда, ижтимоий муносабатлар тизимида ҳам уларни муайян нарса ва ҳодисага нисбатан қизиқиши, ишонч ва эътиқоди бир сўз билан айтганда унга бутун вужуди билан, қалбидаги меҳр қўри билан муносабатда бўлмас экан, унда ўша нарсага нисбатан ихлос ҳам бўлмайди.

Ихлосни бир қатор категорияларга инсонни инсонга ихлоси, дўстга ихлос, ҳунарга ихлос, динга ихлос, илмга ихлос каби турларга ажратиш мумкин. Аждодларимиз меросига ихлос деганда эса шу ихлоснинг барча турларининг мужассамини кўраимиз.

Ихлос алоҳида шахс амалий фаолияти, интилиши, қизиқиши ва маслақлари мажмуини англатса, ихлосмандлик аждодлар меросига бутун бир авлоднинг табиий интилиши унга бўлган меҳр-муҳаббатининг ижтимоийлашган шаклини ифодалайди. Ихлосда шахс фазилатлари устувор аҳамият касб этса, ихлосмандликда муайян миллат менталитети, урф-одатлари, тамойиллари, диний-ахлоқий қадриятларини такомиллаштира бориш етакчилик қилади.

Шу боис миллий урф-одатларимизда инсонга, кексаларга, устоз-мураббийга, меҳмонга, меросга, ҳурмат-эҳтиром ва ихлосмандлик энг яхши хислатлар ҳисобланган. Кексаларга, устозларга ихлос қўйиш ҳам халқимизнинг энг яхши фазилатларидан биридир. Халқимиз удумига кўра, ёшлар қарияларга биринчи бўлиб салом беради, ўтирганда жой ва юрганда йўл беради. Кексалар олдидан кесиб ўтиш ёки улар олдида баланд товуш чиқариб

гаплашиш айб саналади. Ҳатто, от миниб келаётган йигит кексалар ўтирган гузарга етганда, отдан тушиб, саломлашиб ўтади. Буларнинг бари кексаларга ўта ҳурмат эҳтиром рамзи. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, инсонни фаолликка ундовчи энг муқаддас туйғу эътиқод ҳам ихлос ва ихлосмандлик замирида шаклланади. Лекин, ҳар қандай интилиш ҳам ихлос бўла олмайди. Ихлос инсонда шаклланаётган қизиқиш ва интилиш муайян йўналиши, уни аниқ манфаат, мақсад йўлида намоён бўлиб боришидир. Қизиқиш маълум тажриба асосида шаклланиб, инсон эҳтиёжи ва манфаати билан боғланганда ихлосга айланади.

Ихлос тушунчаси, унинг моҳиятини теран англаш, аввало, бугунги кун ҳамда давр эҳтиёжларини қондириш билан узвий боғлиқдир.

Демак, ихлоснинг шаклланишида ажодларимизнинг инсонпарвар ғоялари, бебаҳо меросига қизиқиш асосий омил бўлиши шубҳасиз.

Ажодларимиз меросида кишини буюк ғояларга даъват этувчи юксак инсоний фазилатлар соҳиби бўлишга ундовчи панду-насихатлар, ўғитлар борки, улар бевосита ҳар бир кишининг бу меросдан баҳраманд бўлишига, уни ўрганишга ихлос ва иштиёқ уйғотади, бинобарин, ажодларимиз қолдирган маданий меросда барча даврлар учун керак бўладиган ажойиб, илғор фикрлар борки, улар бугунги тараққиёт учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Ихлосмандлик халқимиз ва миллатимиз менталитети, узоқ тарихий ўтмиши билан ҳамда миллат маънавий эҳтиёжи билан бевосита боғлиқдир. Зотан, маънавий эҳтиёжлар шаклланиши ва ривожланишининг ўзига хос миллий, минтақавий, диний ва умуминсоний жиҳатлари айнан мана шу ихлосмандликда ўз ифодасини топади. Аммо, маънавий эҳтиёжнинг мазмуни, аҳамияти ва даражасини белгилаб берувчи мезонлар ҳар доим, ҳамма ерда бир хил бўлиши мумкин эмас.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон фуқароларида шаклланаётган янги маънавий эҳтиёжлар мустақил давлатимизга, халқимизга меҳр-муҳаббат, танлаган йўлимиз ва юртимизнинг истиқболига ишонч билан суғорилганки, бу жараён миллат қадриятларига ихлосмандликни юзага келишига бевосита тurtки беради.

Мушоҳада қилинган нутқай назарларга таянган ҳолда ихлосмандликнинг юзага келишининг миллий хусусиятларини, қуйидаги омилларини алоҳида эътиборга олиш зарур деб ҳисоблаймиз:

Миллий менталитетимиздаги мустақиллик йилларида юзага келган ўзгариш ва янгиланишларнинг табиий ижтимоий, тарихий илдизларини чуқурроқ ўрганиш, уни халқимизнинг ихлосмандлик анъаналарини бойитишдаги ўрнини кўрсатиб бериш;

— аждодларимиз меросидан ибрат олиш ва унга ихлосманд бўлишнинг табиий, ижтимоий зарурият эканлигини илмий-назарий таҳлил этиш;

— ихлосмандликда ҳар бир шахсни қизиқиши, эътиқоди, маслағи ҳамда муддаосини эркин намоён этиш имкониятларини юзага чиқариш;

— халқимизнинг азалдан мавжуд бўлиб келган жамоа бўлиб яшаш туйғусини, кўни-қўшничилик удумларини янада такомиллаштириш асосида ёшларни хайрли ишларга, гўзал инсоний фазилатларга интилувчи шижоатли, ўз қадр-қимматини биладиган гурурли ва нафсониятли қилиб тарбиялаш услубини яратиш;

— ихлосмандлик, маълум жараён, ҳодиса ва воқеликка инсон ихлосининг шаклланиши, юртбошимиз асослаган уч буюк қадрият одоб-ахлоқ, маънавият, маърифат билан узвий алоқадорликда олиб қараш;

— ўзбек халқи эъзозлайдиган саховат, меҳр-мурувват, раҳм-шафқат каби инсоний фазилатлар ихлосмандликни юзага келишини миллий жиҳатлари эканлигини унутмаслик; илм-маърифатга халқимиз истиқболи ва интилишларини белгиловчи мезони ҳамда ихлос ва ихлосмандликни юзага келишини асоси сифатида қараш;

— диний-ахлоқий қадриятлар аждодларимиз илмий-маданий меросига кишиларимизда эҳтиёжмандликни ўсиб бораётганлигини инobatга олиш каби хусусиятлар илмий изланиш самарадорлигини таъминловчи энг муҳим компонентларидир.

Инсон ва жамият ўртасидаги муносабатлар тизимини ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланиб борувчи манфаатлар муштараклиги ташкил этади. Зеро, киши ҳаётининг муҳим омили бўлган меҳнат жараёнига киришар экан, унинг мақсади фақатгина иш кучи бўлиб, меҳнати учун ҳақ олиш билан кифояланиш эмас, балки меҳнат фаолияти туфайли жамиятдаги мавжуд маънавий-ахлоқий, сиёсий-мафкуравий муносабатларда қатнашиш ҳамдир.

Кишилар миллатлар, халқлар ҳаётини, хатти-ҳаракатини, айтиш мумкинки, феъл-атворини ҳам манфаатлар бошқаради. Шу маънода, кишида муайян касб-кор ва фаолиятга ихлос ва ихлосмандликнинг юзага келишига ҳам манфаатлар бевосита кучли таъсир ўтказди.

Шуни ҳам инобатга олиш керакки, аксарият ҳолларда, «эҳтиёж» ва «манфаат» тушунчалари мутаносибликда олинади, тушунилади ва ишлатилади. Бундай ёндашув, муайян маънода, табиий ва тўғри ҳам. Негаки, эҳтиёж ва манфаатлар бир-бири билан боғлиқ бўлади. Бу тушунчаларни нисбатан кенгроқ англаб олиш учун уларни бири-биридан ажратган ҳолда, алоҳида тушунчалар сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳаётда манфаатлар эҳтиёжлардан кўра ижтимоийроқ бўлиб, фаол тарзда амал қилади. Манфаатлар мундарижасида муайян жамиятда шаклланган ижтимоий номутаносиблик, мулкӣ тенгсизлик яққол ифодаланади. Манфаатларнинг ижтимоий жараёнларга таъсир этувчи, хусусан, шахс маънавий қиёфаси, унинг эътиқоди, маслаги, қадриятларга, миллий-маънавий меросга ихлосининг у ёки бу даражада шаклланишига, айрим ҳолларда эса муайян ихлосдан қайтишига сабаб бўлувчи моддий омиллари ҳам кўзга ташланиб қолади. Жумладан, жамият ҳаётида вақтинчалик юзага келган иқтисодий кийинчиликларга дош беролмаган айрим касб эгалари, хусусан, ўқитувчилар, врачлар, олий маълумотли муҳандислар, ҳаттоки олимлар орасида ҳам ўз касбидан ихлоси қайтиш, моддий жиҳатдан кўпроқ даромад келтирувчи соҳаларга ўзини уриш ҳолатлари кузатилмоқда. Юзаки қараганда, бу табиий жараёндек кўринади ва биз осонгина «тирикчиликнинг айби йўқ» деган ибора билан бундай ҳолатни оқлаймиз ҳам.

Агар масаланинг моҳиятига чуқурроқ ёндашадиган бўлсак, фақат моддий етишмовчилик ва қийинчиликлар эмас, кўпроқ анланмаган, тўғрироғи, онгли равишда тушунишни истамаган ҳою ҳавас ва эҳтиёжлар кишининг ўз касбидан ихлосини қайтишига сабаб бўлаётганлигини кўрамиз. Бунинг замирида эса ўз касб-қорига бўлган ихлоснинг мустақкам эмаслиги, бойлик, моддий имтиёзларга интилиш ҳиссининг кучлилиги каби сабаблар ётади. Айни мана шу сабаблар кишининг маънавий дунёсини бузади, халқимизнинг асрлардан буён амал қилиб келаётган ихлосмандлик анъаналарига раҳна солади.

Диний илмлар соҳиби, ислом ҳидоят йўлининг машҳур тарғиботчиси Сўфи Оллоёр ёзганидек:

***Кишининг матлаби сийм бўлса, ё зар
Халилнинг отаси бўлса ҳам, Озар.***

Агар бировнинг орзуси сийму зар бўлиб, Аллоҳ таолони тан олишни истамаса, гарчи, у Халилуллоҳнинг отаси Озар бўлса-да, йўлдан чиқади.

Бундай ижтимоий маънодаги ихлосмандликнинг юзага келишини объектив сабаблари мавжуд эканлигини ҳам унутмаслик керак. Зеро, манфаат тушунчаси сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий мақсадлар билан боғлиқ бўлибгина қолмай, муайян тарихий шароитлар билан ҳам белгиланади. Турли даврларда, реал шарт-шароитларга боғлиқ ҳолда, манфаатларнинг у ёки бу томонлари янада яққолроқ кўринади.

Сўнгги йилларда манфаатлар муаммосига иқтисодчилар, руҳиятшунослар ва ижтимоий фаннинг кўпгина бошқа соҳа вакиллари ҳам алоҳида қизиқиш билан қарамоқдалар.

Мазкур мавзуга бағишланган илмий тадқиқотларда турли ёндашув мавжудлигига қарамасдан, манфаатлар муаммосини ўрганишда инсоншуносларимиз яқдил нуқтаи назарга эга бўлиб бормоқдалар. Манфаатлар жамият ва шахс ўртасида, шахс ва ижтимоий гуруҳлар орасида шаклланадиган объектив муносабатларнинг муҳим ижтимоий ҳолати, деган нуқтаи назар сўнгги йилларда кенг тарқалди. Ушбу муаммо таҳлилига қаратилган илмий тадқиқотларни синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатадики, манфаатлар муаммосининг табиати таснифида тўрт нуқтаи назар мавжуд:

— манфаатлар ўта субъектив бўлиб, маънавий ҳодисалик хусусиятига эга;

— манфаатлар фақат объектив ҳодиса қарорларни қабул қилиш ва қабул қилинган қарорларнинг ижроси устидан назорат ўрнатиш функциялари бир-биридан ажратилади.

Ихлос, ихлосмандлик ва унинг шахс маънавий-ахлоқий камолотида тутган ўрни ҳамда аҳамияти масалалари, айрим изланишларни ҳисобга олмаганда, махсус тадқиқ этилган эмас. Ижтимоий-фалсафий тушунчанинг ахлоқий қадрият сифатидаги моҳияти, фалсафа ва ахлоқшунослик фанлари тизимидаги ўрни тўлиқ ўрганилмаган. Шу билан бир қаторда, илмий адабиётда мазкур масаланинг айрим жиҳатларига оид изланишлар амалга оширилганини эътироф этиш лозим.

Чунончи, ғарб олимларининг асарларида ислом мафкураси ҳамда арконларида инсонпарварлик, бағрикенглик, инсонни қадрлаш, ҳалол меҳнатга ихлосмандлик, эзгуликни эъозлаш каби инсоний фазилатлар устувор экани эътироф этилган (*Меъ А.*

Мусулманский ренессанс. М, 1977 г, стр. 39). Инсонни ихлосмандлик сари етакловчи эътиқод, ишонч, имон, виждон каби туйғулар инглиз руҳшуноси Чарльз Хартон томонидан атрофлича таҳлил қилинган.

Ғарб олимлари нафақат аждодларимиз қолдирган Самарқанд, Бухоро, Хоразм каби шаҳарлардаги тарихий обидаларга, балки машҳур бобокалонларимизнинг илмий меросига ҳам зўр қизиқиш билан қараб келмоқда. Жумладан, германиялик олим Ульрих Рудольфнинг Имом Абу Мансур ал-Мотуридий асос солган Самарқанд илоҳиёт мактаби ҳақидаги кўп йиллик илмий изланишлари (*Ульрих Рудольф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти (қисқартирилган нашр). Т., 2002. 12-бет*) ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди.

Ихлосмандлик ҳамда ихлос инсон табиатининг шундай хусусиятики, у ижтимоий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга кишиларнинг муносабати асосида ҳам шаклланиши мумкин экан.

Ихлосмандлик юзага келишининг ўзига хос таркибий унсурлари: меҳр-муҳаббат, самимият, миллатпарварлик, ватанпарварлик, миллий онг, миллий гурур ва нафсоният. Уларнинг ўзаро таъсири масаласи ғарб мутахассислари қаторида МДҲ мамлакатлари мутахассислари томонидан ҳам ўрганилган. Тадқиқотчилардан М.Н. Ночевник (*Ночевник М.Н., Человеческое общение, М. Политическая литература, 1988, стр.106*), Л.М.Зюбин ахлоқий қадриятларнинг шахс ва жамият ҳаётидаги барқарорлигини таъминлаш учун, аввало, инсоннинг ўзини ўрганиш кераклигини (*Зюбин Л.М. О. Психология воспитания. М. Высшая школа, 1991, стр. 10*), инсон амалий фаолияти эса, кўпроқ унинг моддий эҳтиёжлари билан боғлиқлигини, кишилар феъл-атворидаги мешчанлик кайфиятининг юзага келиши тарбиядаги нуқсон туфайли содир бўлишини асослашга ҳаракат қилган.

Маълумки, ихлосмандлик ўзининг ижтимоий-тарихий илдизларига эга. Зеро, инсон маънавий ҳаёти, ахлоқий қадриятларга дахлдор бўлган барча омиллар, аввало, узоқ тарихий жараёнлардаги воқелик, ҳодиса ва ҳаётий тажриба асосида шаклланади.

Фалсафа тарихининг йирик тадқиқотчиси, машҳур рус файласуфи Н. Бердяев бу хусусда, «Инсон тарихий мавжудликнинг юксак босқичидир. Инсон тарихда ва тарих инсонда мужассам. Инсон билан «тарихийлик» орасида шундай чуқур ва сирли уйғунлик борки, бундай ўзаро алоқадорликни узиб ташлаш амалда мумкин эмас», деб ёзган эди (*Бердяев Н. Смысл истории. М.,*

Мысль, 1990., С. 14). Ана шу таърифда ахлоқий қадриятларимизнинг тарихий илдилари, кишиларнинг турмуш тарзи, маънавияти, дини, эътиқоди ва ихлосининг маънавий заминлари жуда теран изоҳлаб берилган.

Ихлос тушунчасига дастлабки таъриф академик Эркин Юсупов томонидан берилган эди: «Ихлос инсоннинг бирор ғояни, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий мақсадларни, ахлоқ-одоб нормаларини, қадриятларни ўз фаолияти ва маънавий камолотига асос қилиб олишга интилишидир. Лекин ҳар қандай интилиш ихлос бўла олмайди. Ихлос инсонда шаклланаётган қизиқиш ва интилишнинг муайян йўналиши, манфаат, мақсад йўлида шаклланиб боришидир» (Э.Юсупов. *Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Университет, 1998, 56-бет).*

Нажмиддин Комилов бу тушунчани «ихлос ибодатда, имонда, эътиқодда, амалий ишларда намоён бўладиган чинлик, самимият ва ростликдир», дея изоҳлайди (Комилов Н. *Маънавий камолот илми. Илмий таҳлилий ахборот. Т., Ислом университети, 2003 йил, 2-сон, 9-бет).* Абдураҳим Эркаев эътиқод билан ихлос тушунчаларининг бир-бирига нисбатини талқин этиш орқали ихлосга қуйидагича таъриф беради: «Ихлос инсоннинг мақсадга эришиш, ақлан ва ахлоқан такомиллашиш, ижод қилиш, яратувчилик фаолияти билан шуғулланиш борасидаги жуда улкан ҳиссий раббатидир. Ихлос илм ва ишонч каби эътиқоднинг узвий таркибий қисмидир» (Эркаев А. *Маънавият — миллат нишони. Т. Маънавият, 1990, 30-бет).*

Маълумки, амалий фаолият билан боғлиқ бўлган жараёнлар йиллар ва асрлар давомида ҳаётий тажрибалар асосида такомиллашиб боргани сари инсон учун ихлос манбаига айланади. Ана шу ҳолатни ҳисобга олиб ва ихлос тушунчаси таҳлилидан келиб чиқиб, унга қуйидагича таъриф берилса, айти муддао бўлур эди: ихлос — инсоннинг муайян жараёнлар, ҳодисаларга муносабати, ижтимоий-тарихий асосланган мақсадли интилиши, қизиқиши, ишончи асосида шаклланган, имони, эътиқоди, диёнати асосида такомиллашиб борадиган ахлоқий қадриятлар йиғиндисидир. Бизнингча, бундай ёндашув ихлос тушунчасининг фалсафий категория сифатидаги мазмун-моҳиятини акс эттирибгина қолмай, ихлосмандликнинг ижтимоий, маънавий-руҳий жиҳатларини ҳам теран тадқиқ этиш ҳамда унинг натижаларини амалиётда қўллаш имкониятини яратади.

Жамият тараққиётида моддийликнинг, иқтисодий ишлаб чиқаришнинг ролини инкор қилмаган ҳолда, маънавият йўқ жойда инсон камолотининг бўлмаслигини, маънавият жамиятнинг, инсоннинг, давлатнинг куч-қудрати эканлигини Президентимиз И.А. Каримов бир неча мартаба таъкидлаб, уни илмий ва амалий жиҳатдан асослаб беради.

Дарҳақиқат, биргина иқтисодий ва сиёсий муаммоларни ҳал этиш билан мустақиллики мустаҳкамлаб бўлмайди. Бунинг учун жамиятимиз аъзоларида юксак миллий онг, истиқлол ва истиқболга қатъий ишонч, тарихимизга чуқур ҳурмат, аجدодларимиз меросини ўрганишга ихлос қўйиш каби фазилатларни мунтазам такомиллаштириб бориш зарур. Зотан, инсонни фаолиятга ундовчи энг муқаддас туйғу, эътиқод ҳам ихлос заминида шаклланади.

Ихлос ҳар бир ғоя, тушунча билимни эътиқодга айланишидаги бир босқичдир. Ихлос инсоннинг бирор ғояни ижтимоий-сиёсий, иқтисодий мақсадларни, ахлоқ-одоб нормаларини, кадриятларни ўз фаолияти ва маънавий камолотига асос қилиб олишга интилишдир.

Лекин, ҳар қандай интилиш ихлос бўла олмайди. Ихлос инсонда шаклланаётган қизиқиш ва интилишнинг муайян йўналиши, манфаат, мақсад йўлида шаклланиб боришидир. Қизиқиш маълум тажриба асосида шаклланиб, инсон эҳтиёжи ва манфаати билан боғланганда ихлосга айланади.

Ихлос тушунчаси унинг моҳиятини теран англаш аввало, бугунги кун ҳамда давр эҳтиёжларини қондириш билан ҳам узвий боғлиқдир. Демак, ихлосни шаклланишида аجدодларимизнинг инсонпарвар ғоялари, уларни бебаҳо меросига қизиқиш асосий омил бўлиши шубҳасиз.

Бу ҳусусда буюк тасаввуф илмининг вакили Хожа Абдуҳолиқ Гиждувонийнинг (1103-1179) «Васиятнома»сида инсонларга хизмат этишга чақирувчи «Жамоага мулозим бўлгил»,¹ деган даъватининг ўзи унга ва унинг меросига нисбатан чуқур ихлос қўйишга етарли асос бўла олади.

Гиждувоний одамларнинг ҳаётий фаолиятларига ҳамфикр ва яқиндан ёрдам кўрсатиш, тоат-ибодат, уларни ҳимоя этиш билан

¹Фаҳриддин Али Сафий. “Рашоҳат айнул ҳаёт”. “Мулоқот” журнали 1995 йил, 7-8-сон, 60-бет.

Оллоҳ кўрсатган йўлидан бориш ва унинг раҳматига сазовор бўлишни асосий тамойилларидан бири деб ҳисоблайди.

Айтиш мумкинки, Хожа Абдуҳолиқ Гиждувоний жамиятга хизмат қилиш тамойилларини асослаб берган. Булар халқ манфаатига зид иш тутмаслик, ҳеч кимдан ҳеч нарсани талаб қилмаслик, кишига хизмат буюрмаслик, бойликка хирс қўймаслик, барчага шавқатли бўлиш, ўзидан кичикларга паст назар билан қарамаслик, ташқи гўзалликка зеб бермаслик, ота-онага, катта-кичikka миннатдорчилик, мансаб эгаллаш, раҳнамо бўлишга тиришмаслик, илм ўрганмасдан туриб, ишга қўл урмаслик..., тариқат йўлини маҳкам тутиш ва бошқалар.

Унинг табаррук сўзларидан бирида қуйидаги ибратомуз фикр таъкидланади ва у бугунги кун учун ҳам гоят қадрлидир: «ҳилват эшигини ёпгилу, суҳбат эшигини оч, Шайхлик эшигини ёпгилу, ёрлик эшигини оч».¹

Қизиги шундаки, Имом Гиждувонийнинг илм ўрганиш, икки дунёни бирлаштирувчи саодат ҳақидаги фикрларга инсонни ўз моҳиятини англаш, ўз «мен»лигини қадрлаш ҳақидаги нуқтаи назарига ундан деярли уч юз йил кейин яшаб, ижод этган италиялик мутафаккир Франческо Петрарканинг дўсти, маърифат-парвар Дионисийга мактубида саодатли Августиннинг «Дил изҳори» да айтилган фикрларини маъқуллаб, инсон ўз дилига назар ташлаш, руҳий оламига юз буриш ўрнига теварак-атрофдаги жуда кўп ишлар билан шуғулланиб, фикри тарқалиб кетишини»² ёзишида ажиб бир уйғунлик бор. Яна бир мутафаккир Муҳаммад Ҳазоллийнинг фикрий мукамаллигини том маънода бутун инсоният учун ибрат намунаси, миллатимиз учун эса, унинг донишмандлигига эътиқод қўйиш ҳам ибрат ҳам ихлос намунаси бўла олади.

Муҳаммад Ҳазолий фикрича, инсон маънавий, руҳий оламини камол топтириш учун дил подишо, ақл вазир, руҳ мамлакатни бошқариш керак.³ Бундай қараш замирида инсон, унинг манфаатларини ҳимоя қилишда тоза юрак билан соғлом тафаккур орқали инсонни руҳий эркинлигини қадрлаш асосий ўрин тутати.

¹ Валихўжаев Б. “Хожа Аҳрор: уйдирма ва ҳақиқат”. “Мулоқот” журнали 1991 йил, 4-сон, 67-бет.

² Горон Эуджино. “Проблемы Итальянского возрождения”. М.; Проссе, 1986 год, стр-45.

³ Қаранг: Ҳазолий Абу Ҳамид. “Кимёи саодат”. “Камалак” 1994 йил, 13-бет.

Демак, инсон руҳиятидаги ижобий сифатларни такомиллаштириш кўп жиҳатдан тафаккур қувватига ҳамда кишининг амалий фаолиятига йўналиш берувчи ибрат ва ихлос даражаларига бевосита боғлиқдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в. бир неча ҳадис шарифларида тафаккурнинг фазилатларини тушунтириб, «Бир соатлик тафаккур минг ракат нафл намозга тенгдир» деган ҳикматни баён қилган эди.

Тафаккур қилиш асосида эса, илм ва ихлос биринчи туриши ҳеч кимга сир эмас. Модомики, ихлос инсон тафаккури, фикрлаш тарзи, таъбир жоиз бўлса, ҳаёт мезони экан, ихлос ва ихлос-мандликни шаклланиши оилада ота-она ибрати ҳамда тарбияси асосида юзага келиши табиийдир. Бу ҳусусда буюк маърифатпарвар мутафаккир Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг қуйидаги тўртлиги фикримизни янада ойдинлаштиришга хизмат қилади:

*Келди асҳоби жаҳон авсофи гафлат мужиби,
Не учунким уйқу ҳосил бўлгуси афсонадан.
Сидқу ихлос ўлса кимда жамъ ўлур ҳосид мурод,
Ким туғор мундоғ ўғил, андоғ атоу-онадан.¹*

Айниқса, ёшларга билим бериш ҳамда уларни тарбиялашда кунт ва ихлосни сусайтирмаслик ҳақида Огаҳий яна шундай ёзади:

*Талаб йўлида айлар кишида бўлса гар ихлос,
Муроду-манзилига бўлгусидир раҳбари ихлос.
Комил аҳли аро албатта, тобгай рутбаи олий,
Маоний касбида ҳар кимсаки қилди ҳунарга ихлос.*

*Етсанг ихлосдин бир Сидқ ажаб эрмас,
Ки, ул боғ ичра экилди бир ниҳоли борвар ихлос.
Муродингдин нишони танг эмас ихлосдин топсанг,
Ки толибга берур матлуб васлидин ҳабар ихлос.²*

Юқоридаги фикрлар орқали Огаҳий кишида ихлос бўлса, у ўзининг мурод мақсадига эришиши учун катта имконияларга эга бўлишини алоҳида уқтиради. Аждодларимиз меросини ҳар бирида

¹ Муҳаммад Ризо Огаҳий. “Асарлар”, II жилд. Тошкент-1972 йил, 267-бет.

² Самий Ҳасанов. “Хоразм маърифати – олам кўзгуси”. “Ўқитувчи” 1996 йил, 246-247-бетлар.

кишини буюк ғояларга даъват этувчи юксак инсоний фазилатлар соҳиби бўлишга ундовчи панду-насиҳатлар, ўгитлар борки, улар бевосита ҳар бир кишини бу меросдан баҳраманд бўлишга, уни ўрганишга ихлос ва иштиёқ уйғотади. Ислом илми ва маънавиятининг буюк намояндаси Сўфи Оллоёрнинг асарларида ҳам ихлос масаласига алоҳида эътибор берилган.

Хусусан, у илму толиблар диний-илоҳий илмлар соҳиби бўлишга уринган муридларни денгиз тубида дуру-жавоҳир қидирувчиларга қиёс этиб, уларни илмга бўлган ихлосини улуғлар экан, айрим ҳолларда ана шундай ихлосманд муридлар етарли эмаслигидан куюниб ёзади:

***Топилганда мунингдек лужжаи хос,
Қани ихлос кўп ҳимматли юввос?***

Зикр қилинган муридлар топилиб турган шундай пайтда ихлосу ҳиммат дарёсига шўнғувчи муридлар қани?

***Чўмиб олгай илмга дуру-мақсуд,
Ва гар на, қўл солиб қочмоқ нечук суд.***

Ихлосли мурид аввал чўмиб мақсуд инжусини олур, ундан кейингина ўзини кўрар. Чунки, шайхнинг ўзигагина қўл бериб мажлисида турмай, қочиб кетмоқдан фойда йўқдир. Шундай экан, мажлисда ўтиришда давом қил, ундан сўнг етилиб камолот топарсан.¹

Демак, инсоннинг камолот йўли ўз устозига, илм ва ҳунарга ихлос билан такомилга етади. Илм маърифатга ихлосмандлик буюк мутафаккирларимиз ҳаёти ва ижодини асосий мезони бўлган.

Аслида маърифат ҳам, унга ихлоснинг илк йўли ҳам ибратдир. Гўдак ёруғ дунёга келиб, яшаш ишқи билан ҳаётга интилар экан, ишни ибратдан бошлайди, она ибрати, ота ибрати, оналар ва опалар, бувилар ва боболар ибрати билан воқеъликка ўз муносабатини шакллантиради. Бу дунё асли инсонга ибрат учун яралган. Дарахтларнинг қуёш сари бўй чўзмоғи ибрат, жониворларнинг ўз тақдири ризолиги ибрат, тоғлар улуғворлиги ибрат, уммонлар теранлиги ибрат, Қуёш ва Ой хизмати, кеча ва кундуз навбати

¹ Рисолаи “Азиза-саботул ожизин” шарҳи. “А.Қодирий” нашриёти, Т.; 2000 йил, 244-245-бетлар.

ибрат, ошиқлар ишқи ибрат, эранлар жасорати ибрат, зоҳидлар тақвosi ибрат, ташаббускорлар гайрати ибрат, оқиллар тадбири, ҳаё эгалари андишаси, сидиқлар ибоси, оналар меҳри, оталар бағрикенглиги, гўдақлар беғуборлиги, кексалар улуғворлиги барча-барчаси инсон учун ибратдир.

Ёмондан ёмонликни кўриб, англаб ундан қайтмоқ ибрат, яхшидан яхшиликни англаб, эргашмоқ ибрат, ўғрини тақдири ибрат, фоҳишанинг фожиаси ибрат, фотиҳлар умри ибрат, сотқинлар тубанлиги ибрат. Нима ибрат эмас? Барчаси ибрат.

Ибрат ола билмоқ — маънавият, кўриб ибрат олмаслик маънавий сўқирликдир.¹

Аммо, ибрат тақлид эмасдир. Ибрат ўрнига тақлид — дил кўзининг кўргилигига далолат — Қачонки, кимдаки, қаерда, қайси замонда ибрат ўрнини тақлид эгалласа, маънавиятни ўлгани ана шу. Маърифатнинг яна бир буюк ўчоғи илмдир. Илм асли ажодлар ибрати ўтганлар биз кўрмаганларимиз ҳақида ҳабар орқали ибратдир. Пайғамбаримиз ҳаёти ибрат, имом Ал-Бухорий ҳаёти ва фаолияти ибрат, «Жомеъ ас-Саҳиҳ» китоби эса — илмдир.

Форобийнинг илм йўлидаги фидоийлиги ибрат, «Фозил шаҳар фуқароларининг қарашлари» рисоласи эса илмдир. «Қонун-фи-г-тиб»-илм, Ибн Синонинг илмга чанқоқлиги эса ибратдир. Зеро, илм туфайли инсон ҳаётда қоқилмайди, хавф-ҳатарли йўлдан юрмайди.

«Маърифатчи (ориф) — дейди мутафаккир, ботир одам бўлади... у барча беҳуда нарсаларга ҳирс қўйишдан узоқ ва барча адашганларга меҳрибондир..., у ўз нафсонияти билан улуғвор бўлади, шундай бўлмай ҳам бўладими».²

Модомики шундай экан, биз ўзимиз Форобий ва Ибн Сино илмини ўзлаштиришга астойдил киришмасак, аммо фарзандларимизга уларни ибрат қилиб кўрсатсак «Жомеъ ас-Саҳиҳни ўзлаштирмасдан Пайғамбаримизга меҳру-садоқатдан лоф урсак, риёдир, мунофиқликдир, ибрат, илм, риёзат, унга меҳру-муҳаббат ва ихлос маърифат йўли бўлганлиги учун у бугунги кунда биз учун миллий ва ўз навбатида ижтимоий эҳтиёж бўлмоғи керак».

Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, бу эҳтиёжлар бизнинг ажодларимиз удумлари, ҳайрли ишлари, меҳру-оқибатлари билан

¹ М.Имомназаров. “Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар”. “Шарқ” нашриёти, Т.; 1998 йил, 79-бет.

² “Ҳикматларга тўла бу дунё”. Т.; “Ўқитувчи” 1997 йил, 35-бет.

ҳамоҳанг тарзда шаклланади. Умрни дўстлар хизматиға бағишлаш, фақат яхшиликни ўйлаб, яхшилик қилишдан чарчамаслик, эзгу ҳулқ-атворға эға бўлиш, борини ўзгалар билан баҳам кўриб, муҳтожлар ҳожатини чиқариш, пиру-устозлар, дўст-биродарлар номуси, шарафини ҳимоя этиш зоҳиран ва ботинан пок юриб, ҳалол ва покизи инсонлар суҳбатини қозониш...

Шундай сифатларни ўзида мужассамлаштирган кишилар бизнинг тарихимизда кўп бўлган. Улар жамоа бўлиб уюшиб, ўз эзгу ниятларини амалға оширар эдилар. Уларни жавонмардлар, аҳидлар ёхуд фатъийлар деб атардилар. («жавонмард» — мард йигит демакдир, «Фатъий» сўзи ҳам шу маънони билдиради, «Аҳий» - биродар, дўст демак) уларнинг тариқати маслағи эса жовонмардлик ёки футувват деб юритилади.¹

Бу таълимот Яқин ва Ўрта Шарқнинг кўпгина мамлакатларида кенг тарқалган, унинг вакиллари ижтимоий тенглик ва адолат учун курашганлар, хўрланган ва камситилганларни ҳимоя қилганлар.

Бир одамдан «Қандай киши жовонмард аталишға лойиқдир?», деб сўраганларида у, «Нух пайғамбарнинг яхши ҳулқи, Иброҳимнинг ишончи, Исмоилнинг тўғрилиғи, Мусонинг самимияти, Абу Бакрнинг ҳамдардлиғи, Усмоннинг уятчанглиғи, Алининг билимдонлиғини ўзида мужассамлаштирган киши жовонмарддир. Шулар билан бир қаторда у одам ўзини тергаши, яъни бор нарсадан мағрурланмаслиғи, ҳеч пайт шахсиятпарастлик қилмаслиғи, мақтовға учмаслиғи ҳамиша ва ҳамма жойда ўз сифатларидан фақат камчиликларини, биродарларининг ҳулқидан эса фақат яхшиликларини кўрсатиши шартдир»,² деган экан.

Бу таълимотни ибратли томони яна шундаки, у ҳақиқатни, садоқатни, яшашни бош моҳияти деб билади. Бу оқим кишиларининг эътиқоди бўйича ҳамма вақт ҳақиқатни сўзлаш зарур. Негаки, дунёнинг ҳамма ишлари ҳақиқатдан ҳақиқат томонға юришдир. Ҳақиқатгина адолат ҳамда диёнатға чин посбондир. «Қобуснома»да жовонмардликни асоси уч нарсада деб белгиланган: бири — айтган сўзни бажариш, иккинчиси — тўғрилиққа асло ҳилоф иш қилмаслик, учинчиси — ҳайр эҳсонни кўзлаш жовонмард ваъдасига вафо этувчи софдил ва ростгўйликдир.

¹ Н.Камолов. “Тасаввуф”. I китоб. Т.; “Ёзувчи” 1996 йил, 113-бет.

² И.Ҳаққул. “Адл оёғини тутки, бўлиб шод ичай...”. “Жамият ва бошқарув”, 2001 йил I-сон, 15-16-бетлар.

У бечора, муҳтож, ғарибларга мадад етказишдан мадад олади.
Ёмонлардан ҳимоя қилиб роҳатланади.

Навоий бир фардида:

***Мурувват барчага бермакдир, емак йўқ,
Футувват барчага қилмоқдир, демак йўқ —***

деб, ёзганида ҳам жовонмардлик эътиқодининг шартларини қайд этган эди.

Бинобарин, аждодларимизнинг мана шундай буюк инсонийликка йўғрилган саъий-ҳаракатларидан ибрат олиш, уларнинг меросига ихлосманд бўлиш бугун биз умргузаронлик қилаётган даврнинг ҳаётий эҳтиёжидир.

«Абдулмаъоний» яъни «Маънолар отаси» деган шарафга эга бўлган Мирзо Абдулқодир Бедилда шундай ажойиб рубоий бор:

***Ҳар кўзки, агар олмаса ибрат кўрдир,
Ҳар луқма, агар бермаса лаззат, шўрдир.
Ҳар тўн, агар ўзгармаса, тўнмас у кафан,
Ҳар хонаки бирдек тураверса, гўрдир.¹***

Ҳаёт бор экан ўзгариш, ривожланиш, маънавий юксалиш айрим ҳолларда эса инқирозлар, дебсинишлар, маънавий қашшоқланиш ҳолатлари ҳам кўзга ташланиб туради. Ана шундай ҳолатларни бартараф этиш учун жамиятнинг ҳар бир аъзоси аввало атрофга ибрат кўзи билан қараши ҳаётни ўзидан, хусусан ғайриинсоний воқеликдан ҳам инсоний маъно топиши бунинг учун эса жараёнлар ичига чуқур кириб бориш, теран ақл-идрокни, мазкур жараёнларни бир қанча муҳитларда синаб кўриш, муқояса этиш (чоғиштириши) қобилиятига эга бўлишни талаб қилади.

Бир сўз билан айтганда ҳаёт ҳақиқатдан ибрат ола билишга ўрганиш зарур. Зеро, буюк мутафаккир шоир Рудакий ёзганидек:

***Ҳар киши ҳаётдан олмаса таълим,
Унга ўргата олмас ҳеч бир муаллим.***

¹ Файбуллоҳ ас-Салом, Сайди Умар. “Толибнома”. Тошкент-1997 йил, 53-бет.

Биз бу ташбеҳларни бекорга келтирганимиз йўқ. Чунки, ибрат орқали воқеяликдаги маълум ҳодисаларни моҳиятини теран англаш ҳаётий масалаларни ечимини топишга ёрдам берувчи маънавий-ахлоқий ҳамда тарбиявий аҳамиятга молик жараёнларга ихлос билан қараш, уни ўрганиш халқимиз ва миллатимизнинг ихлосмандлик анъаналарига садоқатни янада мустаҳкамлаш мумкин бўлади.

Ўз навбатида ихлосмандлик ҳам миллий урф-одатларимизнинг моҳиятини ташкил этади. Жумладан, инсонга, дўстга, кексаларга, мураббийга, меҳмонга, меросга ҳурмат эҳтиром халқимизнинг энг яхши хислатидир. Ихлос инсон қалбининг нодир бисоти, у инсоннинг энг қимматли туйғуси, виждон, шарафи, имони, лафзидир. Яхшиликка ихлос қўйсанг, ёмонликдан ҳалос бўласан дейишади донолар. Инсонга ихлос аввало салом беришдан бошланади. Салом дилни-дилга улайдиган меҳр кўприги, меҳроқибат ва одоб-ахлоқли қиладиган каломи шариф. Одам одамни кўриши билан “Ассалому алайкум” деб хитоб қилади. Бу билан одам бошқаларга тинчлик, осойишталик, саломатлик тилайди. Алик олувчи ҳам “Ваалайкум ассалом” дея саломлашуви кишига тинчлик, осойишталик, саломатлик тилаётганини билдиради. Шундан сўнггина дилга меҳр, юзга табассум югуради. Салом-аликдан сўнг одамлар ўртасидаги “бегоналик” пардаси кўтарилиб, ҳол-аҳвол сўрашга йўл очилади. Кексалар болаларга ёшлиқдан салом беришни ўргатадилар.

Яхши оилада тарбия кўрган болалар қўлини кўксига қўйиб, ҳурмат-эҳтиром билан катталарга, у танишми, нотанишми бундан қатъи назар салом беради. Салом-алик инсоний муносабатлар ўлчовидир.

Агар одамлар бир-бирига ихлос қўйса, дўст бўлса самимий соғинч билан кўришади, аксинча, одамлар орасида совуқчилик, гина-қудурат ўтган бўлса, қўл учида кўришадилар ёки тил учида салом-алик қилишади, баъзан ҳатто саломлашмайди ҳам.

Инсон руҳий кечинмаларининг тарозуси бўлмиш салом-алик сеҳрли кучга эга. Зеро, у инсоннинг кўнглини юмшатади, кишиларни бир-бирига бўлган меҳр-муруввати ҳамда ихлосини оширади.

Салом бериш тил, дин, ёш ва катта-кичикни танламайди.

“Ассалому алайкум” — деб таниган ва танимаган мусулмонларга салом берилади. Тартиби: ёши кичик-ёши каттага, от, улов минган пиёдага, пиёда ўтирган кишига, озчилик кўпчиликка

салом беради. Пайғамбаримизга: - аввал ким биринчи бўлиб салом бериши керак? — деб сўраганларида: “Кимнинг Оллоҳдан умиди кўпроқ бўлса, ўша”¹ — деб жавоб берганлар.

Одамларнинг бир-бирига меҳр қўйиши учун улар бир-бирларининг дилларига йўл топа билишлари керак. Ривоят қилинишича, жаҳонгашта сайёҳдан бир донишманд — шунча жаҳон кезасан, умрингда бирон-бир ғарибнинг кўнглини овлаганмисан? — деб сўрабди. Шунда сайёҳ: одамлар кўнглини кезолмаганим учун жаҳон кезиб юрибман — деган экан. Ҳақиқатдан ҳам инсон кўнглини овлаш учун аввало кишида унга нисбатан меҳр-шафқат бўлиши керак.

Ўшандагина инсон меҳрини қозониш осон бўлади. Инсонга меҳр қўйиши уни ҳурмат қилишдан, уни меҳнатини эъозлашдан бошланади.

Ихлосмандлик анъаналарига эҳтиёжмандликнинг бош сабаби ҳам бизнингча ана шу олийжаноб инсоний фазилатларга эга бўлишга интилиш бўлса керак. Иқтисодий мўъжизалар макони бўлган давлатлар тажрибаси шундан далолат берадики, қаерда маънавият илм-фан, техника каби соҳалар ривожига асосий эътибор берилса, ўша ерда ижтимоий юксалиш, тараққиёт тез ва самарали ривожланади. Ўз замонасининг илғор маърифат-парварларидан бири бўлган Беҳбудий ўзининг “Падарқуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли” асарида жаҳолат, илмсизликни офатини жуда теран изоҳлаб берган. Асарда воқеа бой билан унинг ўғли Тошмурод (ота-бола) ўртасидаги оддий бир мулоқотдан бошланади...

Асар мазмуни давомида шу нарса аниқ бўладики, балоғат ёшига етган бўлсада, ҳеч ерда ўқимаган илмсиз Тошмурод ўз отасини ўлдиришгача етади. Бунга эса унинг отасини ўзи айбдор эди. У пул топишдан бошқа бирор нарсани ўйлашга қодир эмас, қодир бўлишни ҳам истамайди. Ана шу табиати ўз бошини еди... Мана бойнинг табиати “Менинг саводим йўқ бовужид шу шахримизнинг энг катта бойларидандурман”, “Бой ўзини яна жуда билимдон ҳисоблаб, “ҳар ишни билурман” деб қўяди.

Беҳбудий аслида Туркистоннинг барча аҳолисини бой, бадавлат қилиш йўлларини излайди. Оммавий равишда фаровонликка эришмоқ учун эса кишиларнинг маънавий дунёсини кўтариш

¹ А.Абдураҳмонов. “Саодатга элтувчи билим” Т.; 2001- йил, 426-бет.

керак зеро, шундагина моддий бойликни ҳам кўтариш имконияти туғилади. Беҳбудий танқид қилиб кўрсатган бойлар, уларнинг оилаларидаги аҳвол ҳозир ҳам рўй бераётган айрим ясама бой ва бойвоччалар қиёфасини эслатиб туради.

Кўп ҳолларда ҳозирги мешчанларча турмуш кечираётган, фақат ўзининг тор шахсий манфаатлари доирасидан ташқарига чиқа олмайдиган айрим бойвоччалар тасавурида ҳам “Падарқушда” ги бой хаёлидан ўтган фикрлар бўлса ажаб эмас. “Менинг хаёлимда дунёнинг сабаби, иззати — бойлик. Охиратга бўлса, худонинг қилган тақдири бўлур. Чунончи, биз кўрамизки, одамлар бойни муллодан зиёда иззат қиладурлар, хусусан, мана, банклар кўпайди. Катта бойлар член бўлиб, ҳар ким членларни иззат қилур... Ҳатто мусулмонлар нари турсин, ўрис арманларда иззат қилур».

Бундай мулоҳаза эса кўп ҳолларда илм-маърифатни менсимаслик, маънавиятни саёз бўлиши туфайли туғилади. Худди шунинг учун ҳам халқимиз ва миллатимизни бой маънавий меросидан атрофлича баҳраманд бўлиш унга юракдан ихлос қўйиш зарур.

Фикримизни тасдиғи учун Кайковуснинг куйидаги сўзларини келтириш ўринли: «Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг ақлдан бой бўлмоққа саяй кўргизғилки, мол билан бой бўлгандан ақл билан бой бўлган яхшироқ, аммо мол билан ақл ўрганиб бўлмас. Билгилки ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувда оқмас».

Халқимиз пул қўлни кири деб бежиз айтмаган. Моддий бойлик ўткинчи, уни тежаб тергаб сарф қилмаса қўлдан бой бериш осон. Маънавий бойлик эса бебаҳо ва туганмас уни бировга берган билан камаймайди. Маънавиятли одамларнинг эътиқоди бутун, имони тоза, руҳи пок бўлади. Бундай одамлар савобни гуноҳдан, яхшини ёмондан, диёнатни хиёнатдан, адолатни разолатдан ажрата оладиган инсофли, оқибатли, саховатли, муруватли кишилар бўлганига тарих ўзи гувоҳ.

Кишиларнинг бир-бирига ихлос қўйишлари учун аввало ижтимоий жиҳатдан тенглик ҳам зарур. Ҳоким ва тобе, бой ва камбағал ўртасида тенглик ҳам, дўстлик ҳам, ўзаро ишонч — ихлос ҳам бўлмайди.

Мутафаккирлар тенгликни айрим шахсларнинг ижтимоий ва руҳий жиҳатдан тенг бўлиши маъносида эмас, балки ҳамма вақт ижтимоий тенглик маъносида тушунганлар.

Одамларнинг бир-бирига ихлос қўйиши учун адолат, ҳақиқат бўлмоғи керак. Адолатга интилиш ҳар бир пок инсонга хос ху-

сусиятдир. Алдамчи, ёлгончиларга ҳеч ким ихлос қўймайди. Бу жиҳатдан буюк донишманд Берунийнинг қуйидаги фалсафий хулосалари жудаям ибратлидир: «Ҳақиқатни билиш учун аввало ўз руҳининг қўпчилик кишиларни йўлдан оздирадиган (ёмон) хусусиятлардан одамни ҳақиқат олдида кўр қилиб қўювчи сабаблардан, ҳавас рақобат, хирсга бўйсунуш, ҳокимлик учун кураш ва шу кабилардан тозалаб олишинг лозим».

Бу эса унчалик осон иш эмас. Зеро, инсон табиатида хою-ҳавасга интилиш бойлик кетидан қувиш хислатининг устунлиги бунга доимо халақит бериб келган.

Ихлос ва аждодлар меросига ихлосмандаликни биз шахс маънавияти, унинг илм-маърифатга қай даражада боғлиқ эканлигини ўрганиш асосида яна бир ҳақиқатни ҳам англаб етдики, яъни замонавийлик, «юксак цивилизациялашган турмуш» тарзига интилиш айрим ҳолларда ахлоқ-одабимизга миллий тарбиямизга, маънавий меросимизга бўлган қизиқиш ва ихлосимизга ҳам бир оз соя солиб турибди.

Айниқса йирик тадбиркорлар, халқаро иқтисодий муносабатлар натижасида моддий манфаат кўрганларнинг барчаси хориж (асосан, ғарбча) ҳаёт тарзига интилиб яшашга уринмоқдалар. «Ғарбча яшаш асосан европача тусда ҳовли-жой қуриш ёки уйни «Евротаъмир» қилиш, шунга мос равишда кийиниш, бундан ташқари аёлларни ҳам машина бошқаришлари ва уяли телефон олиб юришлари каби жиҳатларда намоён бўлмоқда. Шу ўринда кейинги йилларда хориждан кириб келаётган мода жамиятимизга шу қадар тезлик билан таъсир қилмоқдаки, турмушимиздан узоқлашиш янада чуқурлашмоқда. Бошқача айтганда бугунги кунда хориждан янгича бозор қадриятларининг кириб келиши тезлиги ўртасида катта тафавут бор».

Албатта, бозор қадриятларига нисбатан (асосан, ғарбча) маданий қадриятлар катта тезлик билан ўрнашиб бормоқда. Бир қарашда бунини жамият ва миллат тараққиёти учун ҳеч қандай зарари йўқдек туюлади. Зеро, бутун дунёдаги барча кишилар моддий жиҳатдан яхши яшашга интилади, бунга барча қатори ўзбеклар ҳам ҳақли, кўлидан келган яшасин. Иккинчи томондан эса миллийлигимизни тиклаш, миллий давлатчилик анъаналаримизни такомиллаштириш миллий истиқлол мафкурасини жамиятимиз ҳаётига кенг жорий этиш учун қатъий ҳаракат қилинаётган бир пайтда ғарб маданиятига, турмуш тарзига кўр-кўрона тақлид қилиш миллий қиёфасизлик, миллий ғурур ва нафсониятни оёқ

ости бўлишига олиб келмайди деб ҳеч ким кафолат бера олмайди. Миллий уйғониш жараёни тезлашадиган ҳозирги кунларда бундай ҳолларни кучайишига асло йўл қўйиб булмайди.

Бунинг учун эса жамиятимиз ҳар бир аъзоси аввало унинг етакчилари, раҳбарлари кўп жиҳатдан масъулдир. «Ватанимиз тақдири унинг ёруғ келажаги учун ёниб яшашни уз ҳаётини маъно-мазмуни деб англайдиган ҳар бир раҳбар, — деб таъкидлаган эди. И.А. Каримов, — ҳар бир мутахассис буни доимо ёдда тутиши ва ана шу эзгу ишда фаол иштирок этишни ўзи учун шараф ва ифтихор деб билиши лозим. Ўзгаларнинг бахти учун курашган одамнинг ўзи ҳам ҳақиқий бахт эгаси бўлади. Бинобарин аждодларимиз илм-ҳикматида мужассамлашган улуғ инсоний фазилатларга касб-кор ҳамда ҳунарга ихлос билан ёндаша олсак биз том маънода кишиларимиз ташвиши орзу интилишларига монанд яшаш имкониятига эга бўламиз».

2-§. МЕРОС ВА ВОРИСЛИК ТИЗИМИДА ИХЛОС ВА ИБРАТ БИРЛИГИ

Ҳар қандай ижтимоий тузумнинг қудрати ундаги кишилар маърифати, маънавий салоҳияти, инсонпарварликка йўғрилган таълим-тарбия жараёнининг қай даражада ривожланганлигига боғлиқ бўлади. Албатта, бу ривожланиш авлод тарбиясига гамхўрликсиз амалга ошмайди.

Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг илк босқичидаёқ, таълим-тарбия масаласида бир қатор ахлоқий мўлжалларни янгилаш муаммоси юзага келдики, у миллий тарбиямиздаги эзгу ишлардан ибрат олиш маънавиятимиз ҳамда меросимизга ихлос қўйиш, халқимизнинг ихлосмандлик анъналарини ривожлантиришни тақозо этади.

А. Қаҳҳор таъкидлаганидек: «Билган билиб қўявериши мумкин. Ҳис қилган ҳис қилиб қўявермайди» [1]. Ҳис қилиш муносабат, муносабат фаолият демакдир. Эркинликни ҳис қилиш жамиятимизнинг ҳар бир фуқаросини фаолиятга йўналтирди. Шу маънода, жасур олим Иброҳим Мўминовнинг Амир Темур ҳақидаги тарихий китоби, қаҳрамон шоирларимиз Абдулла Ориповнинг «Тилла балиқча»сидан тортиб, «Юзма-юз», «Ўзбекистон» ва Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» қасидаси ва «Рухлар исёни» дostonларини руҳимиздаги, тафаккуримиздаги қуллик, қарамлик занжирига берилган муносиб зарба деб баҳолаш мумкин [2].

Биз ёшларимизни ана шу ижодкорларимиз, фидоий олимларимизнинг ибратли ҳаётидан намуна олишга ўргатишимиз, уларни ўз маслаги ва интилишларига ихлосманд қилиб тарбияламоғимиз лозим.

Халқимизнинг табиатини англатувчи миллий-маданий анъаналари қотиб қолган эмас. Балки, улар янги сифатлар билан бойиши керак бўлган халқ маънавиятига озиқ бўладиган ва ундан озуқа оладиган шахсни шахсга, элатни элатга, миллатни миллатга яқинлаштирувчи ва боғловчи кучли омилдир.

Анъаналар бир авлоддан иккинчисига ибрат орқали ўтиб боради. Улкан шахслар ибрати, аждодлар ибрати, ота-она ибрати, намунаси бунга мисол бўла олади.

Инсон туғилиб, ёруғ дунёни идрок этишни бошлар экан, дастлаб атрофдагилардан, айниқса, ёши улуглардан ибрат олиб, маънавий камолот касб этиб боради. Бу ўринда, биз юқорида таъкидлаганимиздек, ота-она, ака-опалари, кейинроқ, боғча ва мактабга борганда, устозлари унинг учун биринчи ибрат мактаби бўлади.

Одамлар жисмоний куч, истеъдоди жиҳатидан тенг эмас ва шунга қарамай, биз уларнинг барчасига нисбатан маънавий қадр-қимматни бирдек жойига қўйишга интиламиз. Шубҳасиз, маънавий эгилитаризм, бу — ҳеч қачон етишиш мумкин бўлмаган орзу, бироқ биз унга борган сари яқинлашаётимиз [3].

Бу яқинлашиш эса ибрат орқали амалга ошади. Фалсафий прагматизмнинг йирик намоёндаси У. Жеймс фикрича, Инсон дунёдан ибрат олиб, янги ҳақиқат яратади [4].

Ўтмиш аждодларимиз тарихига назар ташласак, улар барча инсоний фазилатлардан ибрат олиб яшаганлигини, қийинчилик, меҳнату заҳматлардан чўчимаганлигининг гувоҳи бўламиз. Муҳаммад Мусо Ал-Хоразмийнинг қуйидаги фикрлари бунга асос бўлади:

«Ўтмиш даврларда ўтган олимлар фаннинг турли тармоқлари... соҳасида асарлар ёзиш билан ўзларидан кейинги келадиганларни назарда тутардилар... Улардан бири ўзидан аввалгиларидан қолган ишларни амалга оширишда бошқалардан ўзиб кетарди, уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қолдиради, бошқаси ўзидан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди, бу билан қийинчиликларни осонлаштиради... Ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такабурлик қилмайди ва ўзи қилган ишидан мағрурланмайди» [5].

Инсон жамиятсиз яшай олмаганидек, жамият ҳам инсонсиз мавжуд бўлмайди. Ҳар қандай жамият ўзини ташкил қилиб турган кишиларнинг фаолияти, ўзаро муносабати ва умргузаронлиги билан тирикдир.

Шу маънода, инсон ҳар қандай жамият бор бўлишини таъминлаб турадиган асосий ижтимоий унсурдир.

Бундай таъминланиб туриш инсоннинг индивидуал шахсий иштироки, яъни бирор гуруҳ, қатлам, қавм, элат, халқ ёки миллат доирасидаги фаолияти, оила ва турмушдаги хатти-ҳаракати, амалга оширган ишлари, яратган бойликлари, ўзига ва ўзгаларга нисбатан муносабати, орқали намоён бўлади. Бу муносабатларнинг энг муҳими, инсон шахсининг маънавий қиёфасини шакллантирадиган жиҳати ибратдир. Шу ўринда, мустақиллигимизнинг таянч нуқтаси - кишиларимиздаги имон-эътиқодни такомиллаштириш омили бўлган миллий гуруҳ ва нафсоният, миллий феъл-атворни шакллантириш ҳам ибрат ва ихлосни ўзаро мутаносиблигида юзага келиши ҳеч кимга сир эмас. Миллий феъл-атворни шакллантиришда на ижтимоий институтларнинг, на ота-онанинг, на ўқитувчиларнинг ўрни ҳақидаги гапларга эътироз билдириш қийин. Лекин бир нарсани қатъий англаб олишимиз керакки, феъл-атворни панд-насиҳат, дашном, маъруза шакллантирмайди; уни муносабат ва ибрат шакллантиради [6].

Ҳар қандай шахс ҳаётда ўзига нисбатан қўлланган муносабат ва унга нисбатан кўрсатилган ибрат асосида ўзлаштирган тажрибасини қўллайди.

Ҳар нарсадан яхши ибратли, керакли нарса, сифатни ажратиб ола билиш ахлоқий камолотнинг муҳим мезонидир. Анъаналарда эса худди шу томон жуда кучлидир. Анъаналар ва қадриятлар ҳар бир миллат, халқнинг шонли тарихи, илдизлари миллий қиёфасидир.

Бола тарбияси соҳасидаги миллий урф-одатларни қунт билан ўрганиш ва уни ҳаётга татбиқ этиш жуда зарур. Қуш уясида кўрганини қилади деганларидек, катталарнинг намунали хулқи, меҳнат ва оилавий анъаналари, характер ва кайфиятлари ёш авлоднинг ҳаёт ҳақидаги қарашлари ва ғояларини шакллантиришда муҳим ўрин тутаети. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бола тақлидчан бўлади. Шунинг учун ибрат тақлиддан иборат бўлиб қолмаслиги керак. Тарбия ишида ҳамма нарса тарбиячининг шахсига, ички дунёси ва ташқи қиёфасига асосланиши лозим. Шу боис, айниқса, мураббийнинг шахсий хислатлари тарбияга

кучли ғоявий-эстетик таъсир этади. Тарбиячининг болага таъсири ўрнини ҳеч нарса боса олмайди: Характерни фақат характер, эътиқодни фақат эътиқод табиялайди, холос. Халқнинг олма дарахтининг меваси шу дарахтдан нарига бориб тушмайди, деб гапириши бежиз эмас [8].

Ихлос ва ихлосмандликнинг ибрат билан алоқадорлиги шундаки, биз барча яхши амалларни, солиҳ ишларни диний-ахлоқий тарбия асосида ҳамда ижтимоий амалиётдаги инсонпарварлик тамойилларидан ибрат олиш асносида шакллантириб, ўзимизнинг амалий фаолиятимиз, мақсад ҳамда муддаоларимизга асос қилиб оламиз.

Бу шунинг учун ҳам зарурки, биз азалий қадриятларимизни урф-одатларимизни билмай, ундан ибрат олмай туриб, гўзал хулқ ва муомала маданиятига эга бўла олмаймиз.

Ҳар бир жамият халқни муайян мақсадлар ва манфаатлар йўлида уюштириб турувчи, сафарбар этувчи ғоялар ва таълимотларга муқаррар равишда эҳтиёж сезади. Бу — қонуният. Одамларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг, бошини қовиштириб, бирлаштириб турадиган мафкуравий таъсир бўлмаса, парокандалик, бошбошдоқлик бошланади, жамиятда тараққиёт бўлмайди, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий инқироз авж олиб кетади. Кўриниб турганидек, жамият тараққиётини мафкурасиз тасаввур этиб бўлмайди.

Аввало, мафкуранинг ўзи нима?

Рус олимлари В.И. Коваленко ва А.И. Констиннинг фикрларича (мафкура) идеология тушунчаси дастлаб илмий истеъмолга француз маърифатпарвари Антуан Дестю де Граси томонидан киритилган. У ўзининг “Фикрий қобилият ҳақида этюд” номли асарига “идеология” терминини ғоялар ҳақидаги фан, деб баҳолаган. Кейинчалик, ўзининг кўп жилдли асарларидан бири “Идеология элементлари” (1805-1815 йиллар)да ғоялар ҳақидаги фанни инсон тафаккурида қандай пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақида батафсил тўхталиб, бу фан худди табиий фанлар каби аниқ бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Мазкур термин ўша даврдаги бошқа — француз олимлари, Кабанис, Гар, Жордано, Лапслин асарларида ҳам кенг қўлланилган.

Ўша даврлардаёқ мафкуравий жараёнлар инсон эҳтиёжларига боғлиқ ҳолда юзага келиши ҳамда кишилар ўз фаолиятлари кўламини ижтимоий эҳтиёжлар доирасида такомиллаштириши асосида мафкуранинг ўзини ҳам шакллантириш мумкинлигини

англаб етганлар. Демак, мана шу жиҳатнинг ўзи ҳам мафкура соҳаси инсон феъл-атвори, интилишлари, мақсад-муддаолари асосида такомил топишини билдиради.

Алалхусус, барча мафкуравий жиҳатлар инсон, унинг тафаккури, эҳтиёжи асосида шаклланар экан, аввало жамиятнинг ўзини ҳам инсонийлик фазилатлари билан безамоқ зарур. Инсонни олижаноб ишларга ихлосманд қилиб тарбиялаш жоиз. Аммо бу унчалик осон иш эмас. Фикримизнинг далили сифатида Аҳмад Донишнинг инсон ҳақидаги қўйидаги фикрларини келтирамиз:

“Инсон зуваласи — шайтоний, ҳайвоний ва малоконий хислатлардан иборат қорилган ҳамирдан узилгандир”. Шу боис у доимо хато қилишга мойилдир. Чунки, унинг руҳида ижобийликдан кўра, салбийликка яқин бўлган иккита — шайтоний ҳамда ҳайвоний хислат устундир. Шахсда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда айна шу ҳолатга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бу ҳақда Юртбошимиз ҳам қўйидагиларни таъкидлаган эди:

“Аслида, менинг назаримда, одамнинг қалбида иккита куч — бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳамиша ўзаро курашади. Афсус билан таъкидлашим лозим: тарих тажрибаси шундан далолат берадики, инсон табиатидаги инсонийликдан кўра, ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари, яъни хатти-ҳаракатларини қўзғатиб юбориш осонроқ”.

Инсон табиатдаги қусурлардан фориғ бўлиш, миллий истиқлол ғоясига ихлос қўйиш ва уни эътиқот даражасига кўтариш кишиларимизда мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг бирламчи асосидир. Лекин, ижтимоий ҳаётда шундай ғайри-манتيқий ҳолатлар мавжудки, булар, кўпинча жамият танасидаги нуқсон, зарарли ўсимта сифатида узоқ вақт сақланиб, даврдан даврларга ҳам ўтиб боради.

Илм-фан, маърифатга, шунингдек, ташкилий уюшқоқликка рағбатнинг юксалиши, шахс ва унинг фаолияти орқали, жамиятдаги муаммоларнинг ечимини топиш калитини беради. Одам маърифат ва билимга қанчалик интилса, жамият ҳаётининг маънавий қиёфаси шунчалик кўркам бўлади.

“Шунга аминманки, — деган эди И.А. Каримов, - одам биргина яхши сўз туфайли, маъжозий қилиб айтганда, тоғни талқон қилиши мумкин. Афсуски, биз кейинги вақтларда одамларга бундай муносабатда бўлишни унутиб қўйдик. Чунки, одамга ишонч уни улуғлайди, ўз кучига ишонч бағишлайди. Бошқача томондан, ишончсизлик холисона муносабатда бўлмаслик одамларнинг

хафсаласини пир қилади ва шу туфайли биз қанчадан-қанча истеъдодли кишиларни бой бермоқдамиз.”

Иккинчи томондан, кишилар хафсаласини пир қиладиган, уларни муайян ижобий жараёнга нисбатан ихлосини қайтарадиган бошқа сабаблар ҳам мавжуд. “Шунга кўра, инсон воқеликни доим ҳам ижобий тарафга ўзгартиради, деб бўлмайди. Ажойиб қасрлар бунёд этган, воҳаларни обод этган ҳам инсон, шаҳарларни тўпга тутиб кулини кўкка совурган, ўрмонларга ўт қўйган ҳам одам боласи (зеро, ҳайвоннинг қўлидан бу ишлар келмайди). Дунёни ҳайратга солган кашфиётлар, кўнгилларни забт этувчи ғазаллар, дostonлар инсон ақли-заковати, истеъдоди маҳсули, аммо китобларни гулхан қилиб ёқтирган, она тупроқни заҳарлаб, зилол сувни оғуга айлантирганлар ҳам жоҳил сарбозу саводсиз деҳқон эмас, ўзини табиат, жамият устидан ҳукмрон билган уламою кубаролардир”. Адабиётшунос олим, профессор И.Имомназаровнинг ушбу мулоҳазаларида ибрат, тарбия ва ихлосга доир масалалар юзасидан мушоҳада юритишга чорловчи асос бор. Хўш, нима учун оддий сарбоз ёки деҳқон эмас, аини маълум иқтидорга, билимга эга бўлган айрим кишилар бузғунчи гоёларга раҳнамолик қилади?!

Бунинг боиси ўз маслаги ҳамда билимига нисбатан эътиқодининг сустиги, ихлосининг ҳаминқадарлигида эмасми? Ёки илмнинг саёзлиги-ю, унга амал қилишга рағбатнинг йўқлигида эмасми? Халқимизда: “Илмга амал қилмаган мулладан...” — дея бошланадиган мақол бор. Тил билан дил бирлиги, иш билан амал бирлигини таъминловчи омил эса кишилардаги билим, эътиқод ва ихлос яхлитлигидан иборатдир.

Аҳмад Югнакий ўзининг “Ҳиббат-ул ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар аргумони”) номли асарида ёзганидек: “Билим билан бахт-саодат йўллари ўрганилади, билим эгаллаб саодат йўлини топ. Билимли киши қимматли олтиндир. Жоҳил, билимсиз кишилар арзимас қалбаки (ақча)” дир. Демак, киши қалбини нурафшон қиладиган, уни яхши амалларга чорлайдиган, аждодлар меросини эъзозлашга ўргатадиган раҳбари нажот ҳам билимдир. Шу боис, кишиларимизда мустаҳкам эътиқодни, юксак ахлоқий фазилатларни камол топтириш, миллий гоёмизга ишонч ва ихлосни такомиллаштириш учун аввало уларни билимли қилиш, ўз халқи ўтмишини, маънавиятини чуқур билиш асосида ўзлигини англашлари зарурлигини ўргатмоқ зарур.

“Тарихдан маълумки, — деб уқтиради И. Каримов, — бир халқни ўзига тобе қилишни истаган кучлар аввало уни ўзлигидан,

тарихидан, маданиятидан жудо қилишга интилади. Табиий савол туғилади: бундай мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун нима қилиш керак?”

Бунинг йўли — одамларимиз, авваламбор, ёшларимизнинг имон-этиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш, уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарининг муқаддас қадриятларини асраб авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш. Уларни мен ўзбек фарзандиман, деб ғурур ва ифтихор билан яшашга эришидир”.

Авалло, шуни қайд этиш лозимки мафкура бир муддатда намоён бўлиб, сўнгра сўниб қоладиган тасодифий ҳодиса эмас, балки ижтимоий-сиёсий ўзгаришларнинг таркибий қисми, уларнинг мақсад йўналишларини ифодалайдиган ғоялар мажмуасидир. Зеро, “мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар”, деган Юртбошимиз хулосаси мафкуранинг тарихий-ижтимоий зарурият сифатида умумий тамойилини ифодалайди.

Демак, жамиятнинг маънавий ҳаётида мафкуравий бўшлиққа йўл қўйиб бўлмайди. Айни мана шу зарурият мафкуравий иммунитетни такомиллаштиришнинг муҳим шартидир. Ҳар қандай тарғибот эса инсоннинг онги ва қалбини эгаллашга қаратилгандир. Айниқса, бу ишда ёшларимиз ўқийдиган китобларни, адабиётнинг аҳамияти катта. Адабиётшунос Раҳмон Кўчқор адабиёт кучли мафкуравий таъсир воситаси эканини, лекин унинг кўпинча холис ниятга эга бўлмаган намоёндалари ғаразли мақсадларда фойдаланиб келганлигини француз ёзувчиси Маркиз де — Сад фикрлари асосида исботлашга ҳаракат қилади. Де-Сад “Ғошишахонадаги фалсафа” китобида ёзган эди: “биз бутун дунёни эгалламоғимиз учун бундан буён катта муҳорабаларда қатнашишимиз, жангу-жадаллар юритиб дунёнинг қарийб узоқ ўлкаларида фаранг аскарлари ҳалок бўлиши-ю унинг жасади ва этиклари чириб битиши мутлақо шарт эмас. Агар биз бошқа мамлакатларга, шарққа ахлоқимизни (тўғрироғи ахлоқсизликларини — Р.Қ.) меникидай китоблар ва бошқа йўллар билан тарқата олсак, уни ўша халқлар турмуш тарзига айлантира билсак жумлаи жаҳон оёғимиз остига юкуниб келади, бутун одамзотнинг қалбига эгалик қилишга муваффақ бўламиз”.

Миллий мафкура тамал тоши, энг аввало, уйда, богчада, мактабда болажонларимиз қўлига тушадиган ўйинчоқлар, китоблар, ўқув куроллари билан қўйилади.

Халқимизга, ватанимизга садоқат руҳини тарбиялаш учун куйидаги муҳим долзарб масалалар ҳал этиб борилса, мақсадга мувофиқ бўлади:

— таълим муассасаларида болаларнинг ёшига мос дастурлар асосида миллий истиқлол мафкурасини уларнинг онгига сингдириш, дифференциал педагогик-психологик дастурни яратиш;

— ўқувчи — талабалар онгида миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш ишларини, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида узлуксиз тарзда олиб бориш;

— ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмаларда миллий истиқлол мафкураси ғояларини теран акс эттириш;

— мактаб, лицей, коллеж, институт ва университетларда мафкуравий тарбияни бугунги кун талаблари даражасига кўтариш;

— педагог кадрларнинг мафкура борасидаги билимларини чуқурлаштириш.

Бундай ишлар ҳар бир фуқаро онгида жуда катта мафкуравий бойликлар яратади. Муҳими, халқимизга, ватанимизга, тарихимиз ва маданиятимизга бўлган ихлос туйғулари ҳаётимизни фаровон этади.

Аллома Сулаймон Боқирғоний “маним ҳор бўлишим — ўз гафлатимдан” деган фикри орқали инсон илмга интилмаसा, жаҳолат қоронғулигида қолиб, дунё олдида гафлатда бўлса, ул қалб ҳамиша хорликка маҳкумдир, деган умуминсоний ғояни илгари сурган эди. Бу ҳикмат тарихий тараққиёт жараёнларида доимо ўзига хос эътирофини топиб келди.

Хўш, илм олишга ихлос тарғиботи заруриятмиди?

Аслида маърифатнинг, илмнинг, унга ихлоснинг ҳам илк йўли ибратдир. Илм-маърифатга ихлос қўйиш, аввало, оилада ота-она ибрати ҳамда тарбияси асосида юзага келади.

Илм инсонларга уларнинг аҳволини ва истиқболини ойнадек кўрсатиб туради, одамнинг зеҳнини, фикрларини ўткирлайди. Машҳур ёзувчи Стефан Увеленинг фикрича икки кашфиёт инсоният тараққиётининг бемисли тезлаштириб юборди. Буларнинг биринчиси гилдиракни, иккинчиси эса китоб босишни кашф қилинишидир. Одамзот гилдирак туфайли товукдай ўз катагида

тухум босиб ўтиришдан халос бўлиб, дунё айланиши, бошқа халқларни тараққиёт даражаси ва бу даражани сирлари билан танишиши, ўзига ва ўз ҳаётига чет нигоҳ билан қараш, бошқалар кўзгусида ўз ҳаётини кўриш имконига эга бўлган бўлса, китоб туйфайли шуларнинг барчасини ўтирган жойида ўз тасаввурига кирита олади.

Нега бугун кам китоб ўқияпти?

Сабаб қилиб, бозор иқтисодиёти, турмуш ташвишлари, югур-югур, кўпдан кам бўлмаслик гами, техникавий тараққиёт, компьютер замони, вақт тифизлиги ва бошқалар кўрсатилади. Кечагина мук тушиб энг оғир дамларда шам билан китоб ўқиган, ёзганларнинг турмуш ташвишлари йўқми? Уларнинг орзу-умиди, қорин гами, болалар қайғуси йўқмиди?

Бор эди аммо эртага нима бўлишини билиш, дунёни англаш, оламни гўзал кўра олиш, келажакни соғиниб, улуг ниятларнинг ушалиши йўлларини топиш, эътиқод ва иродасини тоблаш учун китоб ўқирди. Ўқий олмагани ҳикмат тингларди. Бу кишилар дунёқарашини, маънавиятини юксалтиришга, ўз қадр-қиммати, иззат-нафсини юқори тутишга ички бир эҳтиёжини юзага келтирар эди.

Доктор Альберт Макоб шундай эътироф этади: “Илмий ишлар билан шуғулланишим худога бўлган ишончимни мустаҳкамлади. Ҳаттоки, аввалгидан кўра мустаҳкамроқ, асослироқ бўлишига олиб келди. Ҳеч шубҳа йўқки, илм, албатта, инсонга Оллоҳнинг қудратини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Инсон ўз илмий изланишларида янгилик кашф қилгани сари унинг имони ҳам кучайиб бораверади” (Ҳамиджон Ҳамидий. «Кўҳна Шарқ даргалари». “Шарқ” НМК, 1999, 37-бет).

Илм инсон иродасини тоблаш билан бир вақтда ҳаётда нимадан ибрат олиш ва нималардан ўзини тийиш зарурлигини ҳам кишиларга кўрсатиб туради.

Илмга ихлос кишиларнинг муайян нарса ва ҳодисага қизиқиши, ишончи, унинг бирор гоёни, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий мақсадларни, ахлоқ-одоб нормаларини, қадриятларини, ўз фаолияти ва маънавий камолотига асос қилиб олишига замин бўлади.

Ёшларни илмга ихлосманд, тафаккур ҳикматларидан ибрат олиш эҳтиёжини ўстириш билан руҳий оламини камол топтиришга оила, боғча, мактаб ва жамоа бирдек масъулдир.

3-§. ЖАМОАВИЙЛИК ВА ИНДИВИДУАЛЛИК МИЛЛИЙ ХАРАКТЕР ИЖТИМОЙИ ҚИЁФАНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС АСОСИ

Халқимизнинг миллий қиёфаси, характери (фeyл-атвори), ўзига хос турмуш тарзи, қалби очиқлиги, одамгарчилиги, орзу-умидлари, удумлари, фазилату камчилиги, бир сўз билан айтганда, бутун борлиги, унинг тўй-хашамларда, оилавий тантаналарда, марака ва маросимларда, марҳумларнинг хотираларига бағишланадиган тадбирларда яққол намоён бўлади. Бу хислатларни, ўзбек халқининг маънавияти қандай эканлигини кўрсатувчи, мисоли бир кўзгу, дейиш мумкин. Бундаги бош омил, бош асос, Юртбошимиз таъкидлаганидек, «ўзбек халқининг азалдан жамоа туйғусига мойиллигидадир»¹.

Дарҳақиқат, жамоа туйғуси бўлмаган халқда сахийлик ҳам бўлмайди. Сахийлик бўлмаган ерда, тўй у ёқда турсин, уйига тўртта одамни чақаришни ҳам билмайди.

Жамоа туйғусидан саховат келиб чиқади. Халқимиз саховатли халқ, топганини эл-юрт олдига қўйсам, дейди. Шундан завқланади, меҳмон чеҳрасидаги табассумдан маънан роҳатланади.

Халқимизнинг жамоа туйғусига мойиллиги нафақат унинг табиатида, балки диний-ахлоқий қадриятлар билан ҳам уйғунликда намоён бўлади.

Шу боис бўлса керак, ислом арконларида ҳам «Парвардигорнинг нусрат қўли жамоатдадир» дейилади.

Жамоавийлик ва индивидуаллик хусусиятларининг ўзаро нисбати ҳамда бир-бирини тўлдириб бориши маънавият, маърифат, аждодлар мероси, урф-одатларига кишиларимизнинг ихлоси, эътиқодида ҳам ўзига хос тарзда кўзга ташланиб туради.

Масалан, инсоннинг индивидуаллиги унинг билими, салоҳияти, иқтидори каби ижобий сифатларда намоён бўлиши билан бир қаторда, унинг манфаатпарастлиги, худбинлиги, зиқналиги каби салбий иллатларда ҳам кўриниши мумкин. Шу омилларни ўрганиш асосида шахсдаги инсоний фазилатларни камол топтириш, фeyл-атвордаги салбий ҳолатларни бартараф этиш йўллари ва воситаларини қидириб топиш асосида уларда халқимизнинг бой анъаналарини мужассам эттан қадриятларга ихлосмандлик қайфиятини шакллантириш мумкин.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлод, иқтисод, сиёсат, мафкура. - Т.: Ўзбекистон, 1996,1-ж.11-б.

Инсондаги индивидуал хусусиятларнинг ривожланганлигини белгилашда фақат ўша хусусиятларнинг ўзи кифоя қилмайди. Балки, инсон индивидуал хусусиятларини вужудга келтирувчи, унинг ривожланишига туртки бериб турган омилларни аниқлаш ҳам катта аҳамиятга эга бўлади. Инсоннинг индивидуал қобилиятлари, малакаларини ривожлантиришда энг муҳим қудратли омил унинг ўзлигини англаб етишидир. Инсон ўзлигини англаб етиши, унинг индивидуал хусусиятларининг шаклланишига чинакам мадад беради. Худди шунинг учун ҳам ўзига хос бетакрорлик, ижодкорлик, инсон индивидуал хусусиятларини белгиловчи асосий мезон, унинг ривожланганлиги даражасини ифодаловчи асосий кўрсаткич бўла олмайди. Чунки ушбу кўрсаткичлар инсон индивидуаллигининг яхлитлигини тўла ифода этмайди. Бундай вазифани инсоннинг ўзлигини англаши бажаради¹.

Шундай қилиб, индивидуаллик — кўп қиррали, ранг-баранг хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган интеграл уюшма бўлиб, инсон борлигининг энг муҳим сифат кўрсаткичидир. Худди шу кўрсаткич туфайли инсон ўз ички оламининг яхлитлигини, мустақил фаолият кўрсатишга қодир эканлигини таъминлайди. Ўз бисотида мавжуд бўлган қобилиятлар, малакаларни, бир ибора билан айтганда, ўз «Мен»ини намоён қилади. Индивидуал хусусиятлар туфайли инсон мустақил фикр юритиш, ишлаш ва яшаш, ўз тақдирини ўзи белгилаш, ўз фаолиятини ўзи бошқариш, уни узлуксиз такомиллаштириш имкониятига эга бўлади. Инсон индивидуаллиги мураккаб ички тизим (подсистема) бўлиб, ўзида турли хусусиятларни бирлаштиради. Индивидуалликни вужудга келтирган хусусиятларнинг ривожланганлиги, кўрсаткичлар, аломатларни аниқ тасаввур этиш инсон ижтимоий моҳиятини очиб беришда, унинг индивидуал хислатлари даражасини ифодаловчи мезонларни яратиш имкониятини вужудга келтиради.

Инсон мустақил шахс даражасига кўтарилиши учун ўзининг индивидуал хислатлари, фазилатларини тушуниб етиши даркор. Агар инсон ўзида бор бўлган индивидуал хусусиятларини тушуниб етмаса, у ҳеч қачон мустақил шахс даражасига кўтарила олмайди. Бундай ҳолатда шахс ўзининг мустақил борлиқ эканлигини, ўз қадр-қимматини баҳолай олмайди, худди шунинг учун ҳам, инсон индивидуал ўзига хос хислатлар, фазилатларга эга бўлмасдан туриб,

¹ Чориев А. Инсон фалсафаси. II қисм. Мустақил шахс. — Т.: “Чинор” нашриёти, 2002 йил. 100- бет.

мустақил шахс даражасига кўтарила олмайди. Уз навбатида, ушбу ҳолат, инсон ўз моҳиятига кўра ижтимоий, ўз мавжудлиги жиҳатидан индивидуал мавжудот эканлигидан далолат беради.

Инсоннинг мустақил шахс даражасига кўтарилиши индивидуаллик билан шахс ўртасидаги ўзаро алоқадорлик механизмини мустаҳкамлиги, айниқса унинг онглилиги билан узвий боғлиқ бўлади. Индивидуал онглилик кишининг ҳаётидаги мавқеининг барқарорлиги, ўзининг ўзига бўлган муносабати билан ҳам бевосита алоқадордир. Бир хил ижтимоий муҳитда шаклланган кишиларнинг ҳаётда турлича мавқега эга бўлишлари фикримиз далили. Кўриниб турибдики, инсоннинг мустақил шахс даражасига кўтарилиши, унинг индивидуал онглилиги, хулқ-атвори, хатти-ҳаракати, жамиятда эгаллаб турган фуқаролик мавқеига боғлиқ бўлади.

Индивидуаллик нафақат инсонни мустақил шахс даражасига кўтарилишида ҳал қилувчи омил вазифасини бажаради, балки унинг ўзига хослигини ҳам намоён этади. Худди шунинг учун ҳам индивидуаллик, ўз навбатида, «шахс» тушунчасининг қамров доирасига киради ва унинг таркибий қисми ҳисобланади. Афсуски, ҳозирги замон илмий-фалсафий адабиётларда ушбу ҳолатга жуда кам эътибор берилмоқда. Инсон борлигининг индивидуал хусусиятлари, индивидуалликнинг ривожланганлиги даражаси, айниқса инсон турмуш тарзининг индивидуал томонларини ўрганиш тадқиқотчиларимиз эътиборидан четда қолмоқда. Мамлакатимизда бозор иқтисодиётига асосланган янги жамият қурилиши авж олган ҳозирги шароит, ҳар бир кишининг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олишни, ҳар бир кишининг меҳнатига ҳолисона баҳо беришни талаб қилади. Бундай эҳтиёж инсоннинг индивидуал хусусиятларини ҳар томонлама бир бутунликда ўрганишни тақозо этади.

«Индивид» ва «индивидуаллик» тушунчалари инсоннинг шахс даражасига кўтарилиши жараёнининг турли босқичлари, турли даврлари, турли ҳолатларини ифодалайди. Чунончи, «индивид» тушунчаси, инсон ижтимоий муносабатлари маҳсули эканлигини ифодаласа, «индивидуаллик» ва «шахс» тушунчалари инсон-жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий муносабатларнинг субъекти эканлигидан далолат беради. Лекин «индивидуаллик» тушунчаси том маънода «шахс» тушунчасига мос тушмайди. Агар «шахс» тушунчаси инсоннинг ижтимоий мавжудот эканлигининг, унинг ижтимоий мазмунини, фуқаролик мавқеини, ҳаётий мақсадларини ифодаласа, «индивидуаллик» инсон борлигининг мавжудлиги

услуги ва уни турли шаклларда намоён бўлишини ифодалайди. Бошқача айтганимизда, «индивидуаллик» ва «шахс» тушунчалари, инсон ижтимоий ҳаётининг субъекти эканлигини ифодаловчи тушунчалардир. Худди шунинг учун «индивидуаллик» ва «шахс» тушунчалари инсоннинг мавжуд ижтимоий фазилатлари, ўзига хос хислатлари, малакалари, қобилиятларининг мазмуни ва моҳиятини очиб беради. Инсоннинг жисмоний имкониятлари билан руҳий-маънавий ҳолатлари, унинг касбий малакаси ўртасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатиш учун ишлатилади.

«Индивидуаллик» фақат бир шахсга хос, бошқа кишилардан фарқ қилувчи, махсус, алоҳида, айрим томонларни бўрттириб кўрсатиш ва уни таҳлил қилиш мақсадида ишлатиладиган тушунчадир. Индивидуаллик инсоннинг фақат ташқи қиёфаси эмас, балки ўзига хос барча хислатлари, хосиятлари, ички дунёсининг мажмуидир. Индивидуаллиги ривожланган кишилар олижаноб қобилият ва нодир истеъдод соҳибидирлар. Лекин индивидуаллик шахсни олижаноб ёки қашшоқ, бошқача қилиб айтганда, шахс ижтимоий фазилатларини сермазмун ёки мазмунсиз қилиши ҳам мумкин. Худди шунинг учун ҳам мусулмон фалсафасида «хислат», «хосият», «каромат» тушунчалари ўта қобилиятли, ўта иқтидорли шахсларнинг индивидуал хусусиятларини ифодалаш мақсадида ишлатилади¹.

Фикримизча, халқ табиатидаги жамоавийлик ва индивидуаллик омилларининг нисбати ҳам ўзбек менталитетидаги янгилиниши зарур бўлган яна бир муҳим жиҳат ҳисобланади.

Фарбда шахс жамоага ўзлигини, юзага чиқариш, истеъдод ва имкониятларини намойиш этиш, муайян мақсадларга эришиш воситаси сифатида қаралади. Жамоа инсоннинг ички ботиний дунёси, руҳияти ва шахсий ҳаётига мутлақ аралашмайди. Шарқда эса жамоа, асосан, инсонни ижтимоий назорат остида тутиб туриш, шахснинг жамоада мунтазам иштироки, унинг умумий ахлоқий меъёрлар доирасида иш тутаётганининг исботи сифатида талқин этилади.

Жамоадан айрича иш тутиш инсоннинг ижтимоий бегоналашувига олиб келади.

Аммо жамоавийликни мутлақлаштириш шахс эркинлиги ва озодлигига хавф туғдириши мумкин. Шу боисдан ҳам, ўзбек

¹ Чориев А. Инсон фалсафаси. II-қисм. Мустақил шахс.-Т.: «Чинор», 2002. 78-бет.

менталитетида, жамоавийликка меъерий боғлиқлик фазилатини сақлаган ҳолда, унинг бир қадар индивидуаллашуви, ўзи учун ўзи ҳисоб бера олиш, мустақил иш тутиш, шахсий масъуллиқ сингари хусусиятларини янада такомиллаштириш зарур. Бу ўзига хослик халқимиз вакилларининг жамоага қараб фикр юритиши шахсга қараб иш тутиш хусусиятларидан устунлик қилади. Худди ана шу хусусиятлар кўп ҳолларда кишиларимиз орасида, «одамлар қандай бўлса мен ҳам шундай» тамойилидан кўра, «фалончи қандай бўлса мен ҳам шундай» тамойилига кўпроқ мойиллик¹ билдиришига сабаб бўлади. Шу боис, кишиларимиз онгида янгича дунёқарашни шакллантириш учун миллий хусусиятларимиздаги инсоний фазилатларни кўпроқ мужассам этиш ғоят муҳимдир.

Инсон ижтимоий ҳолатини вужудга келтирувчи ўзига хос механизм вазифасини маънавият, яъни маънавий қиёфа бажаради. Маънавий қиёфани шаклланишида инсоннинг тафаккури, хотираси, тасаввури, диққати, иродаси иштирок этади. Бисотида мавжуд бўлган бутун билими, тажрибаси, истеъдоди намоён бўлади. Худди шунинг учун ҳам инсон ижтимоий қиёфасини характерловчи энг муҳим кўрсаткич маънавий маданиятдир. Маънавиятни эса руҳиятни покламай, тафаккурни бойитмай туриб юксалтириб бўлмайди. Ўз даврида Абу Наср Форобий бу ҳақда тўхталиб, назарий билимни эгаллашга киришувдан олдин «одам ўзини турли ҳирслардан тозалаши, ўз хулқини тарбиялаши керак, турли лаззатларга, кайфу сафога эмас, ҳақиқатга бўлган ҳисни тарбия қилиши керак» деб ёзган эди. Форобий адолатсизлик, жоҳиллик, ҳасислик, очкўзлик, бойликка интилиш, турли ёмон ҳирсларга берилишни қоралайди ва ахлоқий камолотга эришиш зарурлигини айтади. «Бахт-саодатга эришув ҳақида» рисоласида Форобий: «Инсон тани ўлади, парчаланadi, лекин у қўлга киритган бахт маънавий ҳодиса сифатида йўқ бўлмайди, балки умумий дунёвий ақлга қўшилиб кетади. Бахтга эришган инсон руҳлари, танлари парчаланиб кетгандан кейин бир бирлари билан қўшилиб кетади, бу эса яхшилиқни кўпайиб боришини билдиради, тўпланиб борган бу яхшилиқ сўнги авлодлар учун хизмат қилади» деб уқтиради.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ёзишича, «Киши ўзини хирс-таъма, нафс, ғафлат, нодонлик сингари мойилликлардан покламаса, у ҳеч пайт комил бўла олмайди». Навоий

¹ Бекмуродов М. Ўзбек менталитети: кеча ва бугун. //«Тафаккур» журналы, №2, 2002. 16-17-бетлар.

комил инсонларни маъно аҳли деб билган. Маъно аҳли деб оқил, доно ва камтарин, олийжаноб, ҳақиқатпарвар ҳамда фидоийларни кўрсатади, улар оддий сўз, тушунчаларни эмас, балки диёнат, адолат, баррикенглик сингари фазилатларни эгаллаб, руҳий камолотга интиладилар.

Қўйилган масаланинг моҳиятидан ва аҳли донишларнинг фикрларини умумлаштириб хулоса қилинса, инсонни ўзидан бошқа ҳеч қандай ташқи куч инсонга айлантира олмайди. Чунки инсоннинг табиати, унинг руҳий маънавий қиёфаси у яратилгунга қадар мавжуд бўлмайди. Албатта, инсон фитрати такомилида биологик, психологик ва ижтимоий омиллар, хусусан, тарбиявий таъсирлар муайян ўринга эга. Аммо инсоннинг инсон даражасига қўтарилишида энг аввало унинг ўзи масъул, бошқа биров эмас. Маърифатпарвар мураббий Абдулла Авлоний инсон руҳиятидаги мураккабликларни кузатиш асосида ёзади: «Ахлоқимиз биносининг гўзал ва чиройли бўлишига тарбиянинг зўр таъсири бордир. Баъзилар тарбиянинг ахлоққа таъсири йўқ, инсонлар асл яратилишида қандай бўлсалар шундай ўсарлар, табиий ўзгармас деб айтадилар. Лекин бу сўз тўғри эмасдир. Чунки тарбиянинг албатта ахлоқий таъсири бўлади. Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордир. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопоннинг устини қўйиб, астарини ювиб овора бўлмоқ кабидирки, ҳар вақт устидаги кир ичига уради. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керакдир» деб ёзади. Авлоний фикрича, энг характерли жиҳат шундаки, у ҳар бир нарсага ишонч-этиқодни, ихлос ва ибратни таъминламоқ учун болани ёшлигидан ана шу фазилатлар руҳида тарбиялаш зарурлигини таъкидлайди. Алломанинг бу таъкидида бугунги давримизнинг маънавий қиёфасини белгилловчи зарурий вазифалар акс этган.

Авлоний ўз давридаёқ инсон биосоциал вужуд, яъни тана, руҳият ва маънавият бирлигидан иборат эканлигини англаб етган, ҳамда инсон маънавий қиёфаси шаклланишига таъсир этувчи ижтимоий омилларни асослаб берган эди. Бу каби инсон маънавий қиёфаси, унинг ижтимоий моҳиятини очиб берувчи турли назариялар, концепциялар, гипотезалар ҳар бир даврда кўплаб яратилган. Чунки инсон ҳамиша ўзининг кимлигини билишга ошиқади, маънавий етуклик томон интилади, эркин фикр юритишга, мустақил шахс бўлишга интилади, бир сўз билан айтганда, ўзини онгли фаолияти доирасида вужудга келган турли зиддиятлар, номутаносибликларни бартараф этишга ҳаракат

қилади. Лекин замонлар ўтиши билан инсон маънавий қиёфасида ҳали билинмаган сирлар, ечилиши зарур бўлган жумбоқлар борган сари кўпайиб бораверади. Айниқса бу муаммолар XXI асрга келиб янада чуқурлашди. Бунинг сабаби эса аён. XXI асрда дунё халқлари цивилизациялараро мулоқат асрида яшамоқда. Ҳар бир миллат ва халқ ўзлигини англаш, жаҳон халқлари тараққиётида ўз салмоғи ва ўрнига эга бўлиш учун курашмоқда.

Ана шундай бир шароитда инсон маънавий қиёфасининг шаклланишига таъсир этувчи халқ маънавий меросини ўрганиш, ундаги кишиларнинг имон-этиқодини мустаҳкамлашга, яхши инсоний фазилатларга ундовчи ўғитлардан баҳраманд бўлиш, эзгу ишларга ихлосманд қилиб тарбиялаш бобидаги бадиий, илмий ҳамда ижодий меросни ижтимоий-сиёсий, моддий ва маънавий ҳаётимизга татбиқ этиш давр талаби бўлиб қолди. Халқ феъл-атворида янгиликларга интилиш, яратиш, бунёдкорлик ҳисси, миллий бирликка интилиш ва ҳаётга оқилона ёндашувни юзага келтириш бугунги кунда ҳаётий зарурият бўлиб, менталитетни янгилашга жиддий эътибор қаратишга ундайди. Шу маънода миллий маънавий қиёфа бугунги кунда ўзгача мазмун касб этмоқда. Маълумки, халқимиз табиатан яхшига ҳавас қилади, ибратга мойил бўлади, ота-она ва туғилиб ўсган жойини эъзозлайди, удумларини қадрлайди, анъаналарини ҳурмат қилади.

Халқимизга хос бўлган ана шу хусусиятлар бугун камол топаётган шахснинг маънавий қиёфасини белгиловчи андоза ўлчови ҳисобланади ҳамда уларни Ватан равнақи ва миллат манфаатларига хизмат қилишга даъват этувчи замин ҳисобланади. Уни такомиллаштириш, ўзига хослигини сақлаб қолишга жаҳон ҳамжамиятидан юз ўгириш ҳисобига эмас, аксинча, жаҳондаги илғор ютуқлар ва анъаналарни ўзлаштирган ҳолда маданий мерос, тил, адабиёт, санъат, илм-фан ҳамда маърифатни ривожлантириш, аждодларга хос ахлоқий қадриятлардан унумли фойдаланиш орқали эришилади.

Шахс маънавий қиёфасининг шаклланишида ахлоқий қадриятлар муҳим омил ҳисобланади.

Маълумки, аксарият халқлар ўз тараққиёт босқичларини турли, ўзига хос шароитларда босиб ўтишган. Жамият тараққиётида алоқадорлик ва муштараклик каби тушунчалар ҳеч вақт йўқолиб кетмайди. Бунга жамиятдаги иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалар, одамзодга хос руҳий кўникма ва эҳтиёжлар, имкониятлар, уларни бир-бири билан боғлаб турувчи омиллар киради. Бир-

биридан узоқда яшовчи халқлар ахлоқий анъаналарида яқинлик, ўхшашликларнинг учраши ҳам фикримизни исботлайди.

Жамият ахлоқий қадриятларидаги бирлик ва алоқадорлик барча диний, дунёвий таълимотлардаги ахлоқий қадриятлар талқинида ҳам ўз аксини топган. Шу сабабли турли замонлардаги ҳар хил мамлакатлар ва халқларнинг диний талқинга асосланган ахлоқий муаммолари ва уларнинг мезонларидаги ўзаро узвий боғлиқликни кузатиш мумкин. Буларнинг бари ахлоқий камолотнинг назарий ва амалий вазифаларини, йўл-йўриқларини белгилаб олишимизда катта аҳамиятга эга.

Юртбошимиз И.А. Каримов шу хусусда фикр билдирар экан: “Биз мустақилликка эришган биринчи кунларданок ўз кучимизга, ақл-заковатимиз, миллий анъаналаримиз ва қадриятларимизга, динимиз ва тилимизга таянган ҳолда айни пайтда демократик эркин дунё эришган ютуқларга ҳамоҳанг бўлиб ўзимизга мос, ўзимизга хос йўлни танладик ва бу сиёсатни қатъиятлик билан олиб бормоқдамиз”¹, — деб таъкидлаган эди.

Хўш, ахлоқий қадриятлар билан ихлосмандлик ўртасида қандай боғлиқлик ва алоқадорлик бор? Бу алоқадорликнинг моҳият ва хусусиятларини белгилловчи омиллар нималардан иборат? — деган табиий савол туғилади.

Масалан, инсоннинг меҳнатга муносабати ва унга бўлган ихлосмандлиги ўртасидаги алоқадорлик масаласи орқали ушбу саволларга жавоб топишга ҳаракат қилиб кўрайлик.

Гарчи меҳнатга ихлосмандлик масаласида бир қатор баҳссталаб мулоҳазалар мавжуд бўлса-да, улар янгиланаётган жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий ҳаётидаги муаммолар, кишиларимиз турмуш тарзи, тафаккури, руҳиятидаги ўзгаришлар билан алоқадордир. Меҳнат инсонни тарбияловчи, иродасини тобловчи буюк неъматдир. Бошқача айтганда, ахлоқий қадриятларнинг бошқа барча шакллари ва улар такомили ҳам бевосита меҳнат орқали рўёбга чиқади. Шу боис ёшларни меҳнат ва касб-корга ихлосмандлик руҳида тарбиялашимиз лозим. Демак, ёшлар ўз оиласи, ота-онаси, давлат ва жамиятга манфаат келтириш фикру ҳаёлида бўлишлари ва шунга амал қилиб яшашлари керак бўлади.

¹ Каримов И.А. Конституция — юртимизда янги ҳаёт, янги жамият барпо этишнинг ҳуқуқий пойдевори/ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқ. “Ўзбекистон овози” газетаси. 2003, 6 декабрь.

Инсон жамики бойликларни, ҳаёт қувончларини фақат меҳнат орқали топади. “Ислом иқтисодиёти” мафкурачилари ҳам меҳнат аҳлларини улуғлар эканлар, бу борадаги ижобий ҳолатларни, унинг илдишларини ислом кўрсатмалари билан боғлайдилар, меҳнатни мусулмоннинг муқаддас вазифаси, ижтимоий тараққиётнинг асосий шарти деб биладилар. Масалан, Муҳаммад аш-Шарани ўзининг “Исломда ижтимоий кафолат” китобида: “Меҳнат – муқаддас иш бўлиб, ислом унга жиддий муносабатда бўлишга даъват этади. Одам меҳнати унинг ақли ва танаси фаолиятидир. Кўпинча одам меҳнатда завқ-шавқ олади. Меҳнат ижтимоий зулмга қарши йўлдир”¹.

Тасаввуф ва тариқат аҳлининг буюк намояндаси Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг “Дил ба ёру даст ба кор” (дилинг Аллоҳда, қўлинг ишда бўлсин) деган ҳикмати инсоният тафаккурининг ўлмас тамойилларидан бири бўлиб қолаверади. “Яратган Раббим ризқимизни ҳам беради”, - деб бирон-бир фойдали меҳнат қилмай, фақат тоат-ибодат билан мағрур юришни эмас, балки одам Аллоҳ таолони дилига жо қилиб, баҳоли қудрат меҳнати билан ризку-рўз топиб яшаши зарурлигини уқтиради. Ул зоти шариф айни қоидага аввало ўзлари амал қилганлар. Илми, валийликни эмас, балки ҳалол тирикчилик манбаи сифатида кимхобга нақш солиш касбини танлаб, шу орқали оила тебратганлар. Бу касб ул зотга отадан “ота касб” сифатида мерос ўтган эди. Ҳаттоки, ўзларига хизматкор ҳам сақламаганлар. Шунингдек, ул зот талабаларни мадрасага қабул қилиш пайтида ёшлардан: “Бирон касбинг борми?”, — деб албатта сўрар эканлар. Касб-кори, ҳунари йўқ болаларни ўқишга қабул қилмаганлар. Бунинг сабабини Нақшбанд ҳазратлари: “Агар киши ҳунарли бўлса, у киши билимини ҳақиқатга бағишлайди, ўз меҳнати билан кун кечиради. Борди-ю, касби бўлмаса, билимини тирикчиликка сарф этади, ҳалол меҳнатни унутади”, — дея изоҳлайдилар. Донишманднинг бу ўғити Пайғамбаримизнинг “Сизларнинг яхшироғингиз дунёсини деб охиратини, охиратини деб дунёсини тарк этмаган, одамларга оғирлиги тушмайдиган кишидир”², — деган ҳадисларига тўла мос келади.

Меҳнатсеварлик киши камолотининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. У одамни муҳтожликдан, ҳаётдан зерикишдан,

¹Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон. Т.: Ўзбекистон. 1991.Б.56.

² Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т.: Камалак, 1991. 86-б.

ахлоқий бузилишдан асрайди, умрини мазмун билан бойитади. Меҳнатсевар киши обрў-эътибор орттиради, турмуши баракали бўлади, ундан эса яхши ном, савоб амал қолади.

Ҳалол касб қилиш ҳақидаги Пайғамбаримиз (с.а.в.) бир ҳадиси шарифларида: “Кишининг энг лаззатли ва ҳалол егулиги касб қилиб топилган ризқидир”, — деган эдилар. Бу ҳадис меҳнат қилмай бошқаларнинг ҳисобига маишат қилиш хунук бир манзара эканини қайд этиш билан бирга, инсонларни пешона тери тўкиб, ҳалол ризқ топишга буурати”¹.

Ушбу ҳадиси шарифдан ва буюк уламолар ҳаётидан ва ҳикматларидан келтирилган мисоллардан шу нарса маълумки, булар асрлар давомида аждоларимиз ҳаётида динга, дин туфайли барча соҳаларга ихлос уйғотишда, яъни ихлосмандлик масалаларини ёритишда ёрдам бериб келган. Содда қилиб айтганда, аждоларимиз меҳнатсеварлик, фидойилик, меҳнат, илм ва ижодга, муайян касб ва ҳунарга ихлосмандлик руҳида тарбияланиб келинган.

Айни пайтда кишилардаги ана шу инсоний фазилатлар энг аввало муайян моддий ва маънавий эҳтиёжлар билан ўзаро муштарак ҳолда намоён бўлган.

Кишиларда маънавий эҳтиёж энг аввало тарбия асосида шаклланади, аммо айрим ҳолларда, унинг ирсият билан боғлиқ жиҳатлари ҳам борки, бу ҳолат кишидаги ўзига хос қобилиятлар, масалан, мусиқага, расм чизишга, техникавий ижодкорликка бўлган ихлосмандлик ва иқтидорда ҳам кўзга ташланади.

Моддий эҳтиёж эса бевосита тарбиянинг ўзи билан боғлиқ ҳолда шаклланиб боради. Айрим ҳолларда кишиларда бойликка ҳирс қўйишга, мешчанлик кайфиятининг вужудга келишига, моддий эҳтиёжларнинг маънавий эҳтиёжлардан устун қўйилишига кўпинча ёшларда меҳнатга бўлган муносабатни нотўғри тарбиялаш ва тарбия жараёнидаги бошқа нуқсонлар сабаб бўлади.

“Равзаи хулд” асарининг муаллифи Мавлоно Мажидиддин шундай бир мисолни келтиради. «Язд шаҳрида ота-она ва фарзанд тарбияси ҳақида суҳбат бўлаётган эди. Шунда Мавлонодан бир оқсоқол: “Отасининг соқолидан тутиб, бошига калтак билан урган фарзанд ҳақида нима дейсиз?”, — деб сўрабди. Мавлоно: “отаси болани нима ишга ўрганган экан”, — деб сўраганида у: “Эшакни ижарага беришга”, — деб жавоб берибди. Шунда Мавлоно

¹ Абдуллаев А. Маънавият ва иқтисодий тафаккур. Т.: Маънавият, 1999. 20-б.

Мажидиддин: “Отаси фарзандига эшакни ижарага беришни эмас, балки бирор илм бериб, ахлоқ-одобни ўргатганида боласидан шундай азият чекмаган бўлур эди”, — деб жавоб берибди.

Кўпинча ота-оналар ўз фарзандларининг ноқобиллигидан нолийдилар, лекин бундай ноқобилликка ўзлари айбдор эканини тушунмайдилар ёки тасаввур қилмайдилар. Агар ота фарзандининг ички дунёсини ёшлигиданоқ ахлоқ, одоб, илм, ҳунар, имон, инсоф, виждон, ҳалоллик, меҳр-мурувват, раҳм-шафқатлилик нури билан безатганида эди, шундай оқибатга дучор бўлмасди. “Экканингни ўрасан”, — деган халқ мақоли оиладаги фарзанд тарбиясига ҳам бевосита дахлдор. Буларнинг барчаси тарбия билан боғлиқ эканини унутмаслик керак.

Эҳтиёж турлари қай вазиятда ва қандай шаклланмасин, у ижтимоий тузум характери, жамиятдаги моддий ва мафкуравий жараёнлар, жамият маънавий ҳаёти билан боғлиқ ҳодисаларни ўзида акс эттиради.

Шунга кўра, эҳтиёж ва эҳтиёжмандлик, ихлос ва ихлосмандлик анъаналарини ўрганишда жамият ҳаётидаги туб сифат ўзгаришларига жиддий эътибор беришга тўғри келади. Бунинг учун одамлар кайфияти, орзу интилиши ва хатти —ҳаракатларига ихлосмандликнинг таъсирини мунтазам кузатиб бориш фоят муҳим ҳисобланади.

Биз ҳақиқатан ҳам тиғиз даврда яшаяпмиз. Тўғри қарор қабул қилиш, хулқ-атворнинг этик жиҳатдан бенуқсон йўналишини танлаш ҳеч қачон ҳозиргидек мушкул бўлмаган эди. Бугунги кунда хато қилмаслик борган сари қийинлашмоқда, хатолар учун ҳисоб бериш борган сари оғирлашмоқда. Жамоат ҳаёти чексиз равишда кўп қиррали бўлиб қолди. Инсон бошқа кишилар, умуман жамият билан минглаб ришталар орқали боғланган. Ўз навбатида жамият сифат аниқловчиси сифатида кишиларни ўз тимсоли ва кўриниши бўйича шаклантиради. Алоҳида олинган кишининг хулқ-атвори доим социал мазмун билан тўлган, унинг хатти-ҳаракатида ижтимоий, миллий, умуминсоний манфаатлар рўёбга чиқарилади, у тарихий оқим ҳаракатига қўшилган.

Кишиларга хавф солаётган жаҳоншумул муаммолар, фалокатлар ҳақида сўзлаганда негиз сифатида умуминсоний қадриятларни қабул қилиш керакдек бўлиб туюлади. Ялпи ҳалокатдан қутулиш, инсон яшаши учун яроқли бўлган сайёрани сақлаб қолиш — буларнинг ҳаммаси, албатта, уларга боғлиқ. Шу билан бирга ҳар қандай ташкилот у ёки бу даражада ўз манфаатларидан келиб

чиқади. Ана шу манфаатлар пировард натижада умуминсоний манфаатларни бузувчи хатти-ҳаракатларга олиб келмаслиги учун улар маданий ҳаёти ифодалайдиган асосий қадрият йўналишлари билан ўлчаниши керак. Аини шу сабабли умуминсоний манфаатлар ҳақидаги эмас, балки ҳар бир шахснинг тўлақонли мавжудлиги имкониятларини сақлаб қолишни тақозо этувчи умуминсоний қадриятлар ҳақидаги масалани ўртага қўйиш лозим.

Шуниси ибратлики, умуминсоний қадриятлар ҳақида сўзлаганда ҳеч қандай нарсани ўйлаб топишнинг; қандайдир янги мафкура ёки янги «эътиқод рамзи»ни яратиб, сунъий равишда конструкция ясашнинг ҳожати йўқ. Барча халқларда мавжуд бўлгани бошқа гуруҳ ва табақалар учун қимматли, уларнинг жаҳон тараққиётига кўшган ҳиссаси бўлган нарсаларни ҳурмат қилишни ўрганиш керак, холос.

«Умуминсоний қадриятлар» атамасининг ўзи бир қадар маънода бошимиздан кечираётган давримизнинг «ташриф варақаси» бўлиб хизмат қилади. Унда маънавий боши берк кўчадан чиқиш учун онгни қайта қуришга интилиш жамланганки, бунингсиз иқтисодий ва сиёсий вазиятни соғломлаштириш мумкин эмас. Бу тушунча кўп ўн йиллар давомида жаҳон ҳамжамиятининг ғоятда илғор манфаатларининг ифодаси сифатида тарғиб қилинган «синфий ахлоқ», «синфий манфаатлар»га қарама-қарши тушунча сифатида юзага келган.

Тағзаминли умуминсоний қадриятлар нафақат айрим кишиларнинг, балки социал гуруҳларнинг ҳам анланган ёки эълон қилинувчи манфаатларидан юқори туради. Акс ҳолда улар ҳар қандай хатти-ҳаракатлар ёки ниятлар билан ўлчаш мумкин бўлган мустаҳкам йўналишлар бўлиб хизмат қила олмайди. Маҳаллий (локал) цивилизациялар ўртасидаги фарқлар қанчалик тафовут қилмасин, биз уларнинг ҳар бирида умуминсоний социал ва маънавий қадриятлар мужассамлангани хусусида сўзлашга ҳақлимиз. Мавжуд мос келмасликларни маданий жиҳатдан мос келмаслик эмас, балки инсониятнинг умумий мулки бўлган сўнмас маданий қадриятларни амалга ошириш чораси деб изоҳлаш мумкин.

Умуминсоний қадриятлар уларни туғдирган маънавий манбалар билан чамбарчас боғланган, шунинг учун улар мазмунига интуитив равишда эришилади ҳамда уларни доимо рационал тарзда ифодалаб бўлмайди. Уларни кўп жиҳатдан маънавий-ахлоқий қонун — фақат инсон табиатига мос бўлган ва ҳайвонлар, ўсимликлар ёки ноорганик жисмларга татбиқ этилмайдиган қонун билан муқояса қилиш мумкин.

III-БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ТАРИХИЙ МЕРОС ВА ВОРИСИЙЛИКНИНГ ЎЗARO УЙФУНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ЗАРУРИЯТИ

1-§. МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖАРАЁН ВА ТАЪЛИМНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВИ

Истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлабоқ, мамлакатнинг мустақиллигини, унинг иқтисодий, ижтимоий ҳамда ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш билан бирга, маънавий-маърифий ва таълим- тарбия соҳасини ислоҳ этиш ёшларимизни ҳам маънан, ҳам жисмонан етук, бозор иқтисодиёти шароитида бемалол рақобатлаша оладиган, аждодларимиз қолдирган илмий ва маънавий, маърифий мерос ҳамда замонавий билимларни пухта эгаллаган юксак ақл-заковат соҳиблари этиб вояга етказиш масалалари давлатимиз сиёсатининг устивор тамойилларига айланди. Чунки Президентимиз Ислом Каримов қайд этганидек, “Ҳар қандай миллатнинг равнақи умумбашарият тарихида туган ўрни, мавқеи ва шуҳрати бевосита ўз фарзандларининг ақлий ва жисмоний етуқлигига боғлиқдир”¹.

Ана шу ҳақиқат мантиғидан келиб чиқиб, баркамол авлод тарбиясини маърифий асоси бўлган таълим соҳасидаги ислоҳатларнинг қонуний асослари ҳамда кенг кўламдаги дастурлари ишлаб чиқилиб амалга оширилмоқда. Мустақиллик йилларида юртимизда дунё жамоатчилиги томонидан эътироф этилган таълим-тарбия тизимининг янги уч босқичли модули яратилиб, амалиётга татбиқ қилинди, жаҳон андозаларига тўлиқ жавоб берадиган ва замонавий компьютер технологиялари билан жиҳозланган кўплаб билим даргоҳлари барпо этилди.

Бугунги кунда мамлакатимизда 260 дан ортиқ мутахассислик, 700 дан ортиқ касб-корликка ўргатадиган ва миллионга яқин ёшларни ўз бағрига олган 99 та академик лицей, 956 та касб — ҳунар коллежлари фаолият кўрсатмоқдалар. Ҳозирга қадар бу билим даргоҳлари иқтисодиётимизнинг турли соҳалари учун 600 мингга яқин ёш малакали мутахассисларни етказиб берди².

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997. 150- б.

² Яковлева К. Новое время — и учиться по новому. Национальная модель образования десятилетия поисков и свершений. Правда Востока 29 мая 2007.

Янги 2007-2008 ўқув йилида мамлакатимиздаги 9-синфни битирувчи ўқувчи ёшларга янги қурилган яна 20 та академик лицей ва 179 та касб-хунар коллежлари ўз эшикларини очади. Бу амалий саъйи-ҳаракатларнинг барчаси Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” да белгиланган вазифаларнинг ижросини узликсиз ва босқичма-босқич амалга оширилиши билан боғлиқ.

Таълим тизимидаги ислохотлар моҳиятининг миллий модули хусусиятларини ўзида тўла акс эттирмоқда. Зеро, тарбия жараёни ҳам таълимдаги ўзгаришлар билан уйғун ҳолда йўлга қўйилган. Бунинг сабабини изоҳлар экан, юртбошимиз И. Каримов “Дунёнинг демократик қадриятларидан баҳраманд бўлишда аҳолининг билимдонлиги муҳим аҳамият касб этмоқда. Фақат билимли, маърифатли жамиятгина демократик тараққиётининг барча афзалликларини қадрлай олишини ва аксинча билими кам, оми одамлар авторитаризмни ва тоталитаризм тузумини маъқул кўришини ҳаётнинг ўзи ишонарли тарзда исботламоқда”, деган эди.

Баркамол авлод тарбиясини маърифий асосларига бу қадар жиддий эътибор берилишининг объектив ҳамда субъектив сабаблари мавжуд, албатта. Бу сабабларнинг илдизи эса яқин ўтмишимизга бориб тақалади. Фикримизнинг далили сифатида илмий адабиётлардаги ушбу масала юзасидан билдирилган айрим нуқтаи назарларни келтирмоқчимиз.

Тадқиқотчи олим Ф. Филлиповнинг ёзишича, ўтган асрнинг 70 йилларида кишиларнинг билимга, илмга интилишлари анча баланд эди¹.

80-йилларнинг охирига келиб, бундай интилиш сўна бошланadi². Билимга, илмга бўлган чанқоқлик туйғусини сўна бошлаши одамларнинг фикрлаш маданиятида, кундалик турмуш тарзида, интеллектуал лоқайдлик вужудга келтирди. Бу эса ўз навбатида собиқ тузум ижтимоий-иқтисодий муносабатларида салбий ҳолатларни илдиз отишига олиб келди. Кўчалар, бозорлар, маданий савияси паст олиб-сотарлар, мунофиқлар билан тўлиб борди. Бундай ҳолат ўзбек халқининг азалий қадриятларига, удимларига ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказмай қолмади. Ана

¹ Филиппов Ф. Р. Социология образования. М., 1980. стр.57.

² Рудкеевич М. Н. Рубина А. Я. Общественные потребности, система образование и молодежь. М., 1990, стр.71.

шундай бир шароитда мустақилликка қадам қўйган юртимизда иқтисодий ислохатлар туфайли мулкчиликнинг турли шаклларини келиб чиқиши кишиларимизни боқимандалик кайфиятидан аста-секин қутилиб, уларда тадбиркорлик фазилатларини шакллана бориши ва мамлакатимиздаги тадбиркорликнинг деярли 50% ини 30 ёшгача бўлган ёшлар ташкил этганлиги уларнинг илм — маърифатга рағбатни ошишига олиб келди. Худди шу кайфият ишлаб чиқаришда иштирок этаётган ёшларни умумий касбий билимлар бирлигини таъминлашга даъват этди. Ўз касбига ихтисослигига оид махсус билимлар, малакалар билан миллий ва умуминсоний маданиятга оид билимларнинг аралашуви тадбиркорлик, уддабурон кишиларнинг нафақат касбий маҳорати, балки ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишга турли аралаш мутахассисликлар сирини тезроқ ўрганиб олишларида янги касбни эгаллашда туртки бўлиши ҳам яққол кўзга ташланиб қолди.

Илм — барча муваффақиятлар калити эканлиги, кишининг ахлоқи ва маънавияти ҳам илм олиш, муайян билимларга эга бўлишда шаклланиши мумкинлигини ёшларимиз чуқур англай бошладилар. Зеро, бизнинг аجدодларимиз ҳам миллат тафаккурининг сайқали билишда эканлигини бот-бот такрорлаганлар. Буюк мутафаккир Юсуф Хос Хожиб “Инсоннинг буюклиги ва бебаҳолиги, унинг ақл идрок ва тафаккур соҳиби эканлигида, айнан шу шуррий қудрат барча воқеа — ҳодисалар замиридаги туб моҳиятларни англаш калитидир”¹, деб ёзади. Яна бир улуг сиймо Аҳмад Югнакий эса, “Бир илмли киши мингта илмсизга тенгдир”... Илм қадрини кишига илмнинг ўзи беради, нодон жоҳил илмнинг қадрига етмайди. Илмсизга ҳар сўз маъносиздир, ундай кишига панд-насиҳат фойдасиздир.

“Турли-туман ювуқсизлар ювунса пок бўлади, аммо жоҳил ювиб, тозаланмас ифлосдир”² — деб уқтиради.

Илмсизлик жамият равнақи, шахс камолоти учун ҳам тўсиқ бўлувчи нафақат индивидуал, айти пайтда ижтимоий иллатдир. Худди шунинг учун ҳам Туркистон жадидлари, маърифат-парварлар, “нажот, илму-урфона”, деб бежиз ёзмаганлар. Улар юртнинг келажаги, халқнинг истиқболини таъминлаш учун ишни мактаб ислохатларидан бошлаш зарурлигини алоҳида уқтирганлар. Маърифатпарвар, Маҳмудхўжа Бехбудий жадид зиёлиларининг

¹ Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билик. Т. 1990, 45-б.

² Ўрта Осиё педагогик фикр- тараққиётидан лавҳалар. Т., Фан. 91-б.

умумий фикрини шундай ифодалайди: “Мақтаб — дунё иморатларининг энг муқаддас ва қадрлисидир. Мақтабнинг чин ва ҳақиқий маъносини билган миллатлар жонлари, моллари ила ҳиммат ва ғайратларини сарф этиб, миллатнинг тараққий ривожига ижтиҳот қилурлар”¹.

Ўрта махсус ва олий ўқув юртларида табиий-техникавий фанлар мутахассислари раҳбарлик лавозимларга тайинлаш асосиз кўпайтирилди. Натижада миллий ва умуминсоний қадриятларни эозловчи ахлоқ-одоб, маданият ва маънавиятни улуғловчи, жаҳон цивилизациясига дахлдор ижтимоий-гуманитар фанларга ўғай кўз билан қараш тенденцияси кучайиб кетди”¹.

Бу каби салбий ҳолатларни бартараф этиш, баркамол авлод тарбиясини йўлга қўйишда замонавийлик билан тарихийликни уйғунлигини таъминлаш учун, таълимни инсонпарварлаштириш, миллий тарбияни аждодлар меросидаги ахлоқий қадриятлар билан узвий боғлиқлигини йўлга қўйиш зарур эди.

Ана шу заруриятни моҳиятидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги қонуннинг, “Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари”, деб аталган 3-моддасида таълим ва тарбиянинг инсонпарвар демократик характерида эканлиги алоҳида қайд этилган. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида зикр этилган узликсиз таълимнинг миллий-маърифий, миллий-тарихий, халқ анъаналари, миллий меросимиз билан уйғунликда олиб борилишини кўзда тутилганлиги ҳам унинг инсонпарварлаштирилишини англатади.

Таълим ислоҳатларидан кўзланган мақсад, шахс камолотига эришишдир. Аммо, баркамол шахс унинг билим даражаси билангина белгиланмайди, балки том маънодаги меҳр-муҳаббат, адолат, самимий ҳис-туйғу ва ахлоқ эгаси бўлиш билан ҳам белгиланади. Чунки, ҳар қандай билим замирида муҳаббат, ақл тарозисида тортилган мулоҳаза ва тафаккур мавжуд бўлгандагина эзгуликка хизмат қилади.

Бинобарин, одамзод борлиқнинг бир бўлаги сифатида ундаги ҳар бир воқеаликка ўзига хос мулоҳаза билан ёндашса, яъни ўқиганини уқиш қобилятига эга бўлса, унинг иши яхши натижа беради.

¹ Баркамол авлод тарбияси. Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти нашриёти. Т., 2005, 6- б.

² Чориев А. Инсон фалсафаси. II мустақил шахс. Т., Чинор ENK – 2002, 78-79 б.

Ҳазрати Алишер Навоий жуда чиройли ташбеҳ билан ёзганидек:

*“Иш эрур улким, ўзи они қилур,
Ҳикмат улким, ҳам ўзи они билур”*

Буларнинг барчаси инсон фарзандини жуда ёшлигиданоқ илм билан амалнинг муштараклигини таъминлай олишга ўргатиш, илмнинг алломалар қайд этганидек, “Воситаи жоҳ” эмас, балки, инсоний мукамаллик, маънавий фазилат сифатида қадрлашга одатлантириш лозимлигини англатади. Бир сўз билан айтганда, ёшларимизни илму-маърифатга ихлосманд қилиб тарбиялаш билан бирга маънавий, ахлоқий қадриятларимизни эъозлаш, дунёда глобаллашув жараёни жадаллашиб, ахлоқимиз, дунёқарашимизга зид ғоялар, ахборот технологиялари таъсирида ҳаётимизга кириб келаётган бир шароитда ана шу қадриятларимизга таяниб, авлодимизни юксак инсонпарварлик тамойиллари асосида тарбиялаш бугунги куннинг долзарб вазифасига айланди.

Айни пайтда халқ донишмандлиги билан вужудга келган, бунинг устига асрлардан бери яшаб келаётган миллий қадриятларни юксаликка кўтарган урф-одатларимиз, анъана ва маросимларимизни асраш баробарида уларни ихчам ва камтарона ўтказиш замонамизга ҳам, ахлоқ-одоб қоидаларига ҳам, миллий тарбиямизга ҳам мувофиқдир. Бугунги кунда ёшларимизга ибрат бўладиган маросимларни замона эҳтиёжларидан, миллат ва халқ руҳиятидан келиб чиққан ҳолда ташкил этиш ва ўтказиш, халқимиз ўтмиш маданиятини эъозлаш ва ҳар бир шахс маънавиятини юксалтиришнинг ишончли асоси бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон мустақиллигининг 17 йиллиги Ватанимиз тарихида ўзига хос давр бўлиб, Республиканинг сиёсий, маънавий – маърифий, ижтимоий-иқтисодий тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди. Бу йиллар моҳиятан юртимизда тарихда ўта масъулиятли ва шарафли даврни ташкил этади. Ҳар биримизнинг ҳаётимизда, мамлакат тақдирида муҳим ва кескин ўзгаришлар юз берди. Турмуш тарзимиз ўзгариб бормоқда, ўзлигимизни англай бошладик. Юртимизда ва шахсий ҳаётимизда содир бўлаётган мураккаб ҳодисалар ва жараёнларни таҳлил этадиган бўлиб қолдик. Миллий истиқлол ғояси бизнинг имконимиз мезонига айланиб, қарамлик, боқимандалик кайфиятидан озод бўла бошладик. Келажак тақдиримиз ўз фаолиятимизга боғлиқ эканлигига ишонч

ҳосил қилмоқдамиз. Мана шу хусусиятларга кўра, “ўтган даврнинг ҳар бир йилнинг аҳамияти жиҳатидан тарихимизнинг ўн йилликларига, ҳатто асрлага тенглаштириш мумкин десак, муболаға бўлмайди”¹.

Ана шу боис, истиқлол берган буюк неъматни асраб-авайлаш, уни бойитиш ҳамда мустақкамлаш жамиятнинг ҳар бир фуқоросини муқаддас бурчидир.

“Мустақиллик, юртбошимиз таъкидлаганидек, бизнинг орномусимизга, фахр-ғуруримизга, виждон ва имонимизга айланди”².

Ўз навбатда Истиқлол ёшлардан навқирон авлодга хос жўшқинлик, довурақлик ва шижоат, доноларга хос вазминлик ва идрок, тadbиркорларга хос етти ўлчаб бир кесиш ҳамда ҳар қандай вазиятлардан ҳам чиқиб кета олиш, ҳар қандай муаммони ечишнинг бирдан – бир йўлини топиш, зукколикни талаб қилади. Ёшлар ўз олдиларига ҳар замонда, ҳеч қачон пайдо бўлмаган мушкулотларга маҳкум этилганликларини чуқур ҳис этишлари лозим.

Бу ерда юрак жўшқинлиги, қалб кўри, билан кучи, теран ақл-идрок талаб қилинади. Ўз навбатида, ёшлар эски тузумлардан мерос бўлиб қолган ижобий неъматлар билан бирга маънавий ва мафкуравий иллатлар таъқибидида иш кўришига тўғри келади. Нима бўлганда ҳам мустақиллик тараққиётимиз учун, маънавий юксалишимиз учун катта имконият яратди. Бундай имконият юз йилда ё бўлмаса, минг йилда бир марта келади. Биз мана шу имкониятдан самарали фойдаланишимиз истиқболимиз пойдеворини туб заминидан мустақкамлаб, қурилажак “Келажаги буюк давлатимиз” биносини бунёд этишимиз керак.

Биз миллий тафаккур тараққиётини таълим ислоҳатлари билан ўзаро алоқадорликда олиб қарашга жиддий эътибор бераётганлигимизнинг боиси ҳам шунда. Зеро, тафаккур тарзининг такомиллашувида энг аввало, таълим-тарбия, сўнгра маънавий-маърифий омилларнинг жуда муҳим ўрни бор. Биз юқорида таҳлил этган қонун ва миллий дастур талабларининг узлуксиз амалга оширилиб бориши маънавий-маърифий ишларнинг миллий сиёсатимизнинг энг муҳим ва устувор йўналишларига айланиши

¹ Асрларга тенг йиллар. Т., 2001, 3-б.

² Ғуломов С.С., Салимов О. У., Ҳайитов У. А., Ўзбекистон 10 йил мустақил тараққиёт йўлида. Т., 2001, 3 – б.

халқимизнинг феъл-атвори, тафаккуридаги ўзгаришларига жиддий туртки беради. Иккинчи томондан эса, мамлакатимизнинг ривожланган давлатлар билан ҳамкорлик алоқалари, илмий-техникавий, маданий муносабатлари миқдосининг мунтазам кенгайиб бориши кишиларимизнинг дунёқараши, турмуш тарзида янгича хусусиятларни таркиб топтираётир.

Бу ҳолат ёшларимизнинг маънавиятига, дунёқарашига ўзига хос тарзда таъсир ўтказмоқда. Умуминсоний қадриятлар ва ахлоқий меъёрлар асосида миллий тарбияни йўлга қўйиш баркамол авлодни шакллантиришда катта имкониятларни яратди.

Бугунги кунда “Комил инсон”, “Баркамол авлод” тушунчалари алоҳида мазмун касб этади. Мустақил Ўзбекистон шароитида “Баркамол авлод” деганда қандай авлодни тушунамиз? Мамлакатимиз келажагини, миллий юксалишимизни белгилайдиган авлод қандай сифатларга эга бўлиши лозим?

Ҳамонки, Ўзбекистон мустақиллигига, юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитини яратишга қаратилган барча ислохатларнинг самарасини йўқ қилишга, юртимизда қарор топган тинч-осуда ҳаётни издан чиқаришга ҳаракат қилаётган кучлар бор экан, “одамларнинг онги ва тафаккури учун кураш ҳал қилувчи аҳамият касб этаётган бир вазифа” сақланиб қолмоқда экан, бугунги кунда комил авлод, аввало, ана шу ички ва ташқи таҳдидларга тўсиқ бўлишга қодир, маънавий жиҳатдан мукамал, ўзлигини англаган, имон-эътиқоди мустаҳкам, муқаддас қадриятларни ўзига сингдирган, иродаси бақувват бўлмоғи керак.

Бундай фазилатларга эга бўлмоқ учун инсоннинг иродасини тоблайдиган, эътиқодини мустаҳкамлайдиган ажодларимизнинг маънавий меросидан ўз ўрнида самарали фойдаланиш асосида авлод тарбиясини йўлга қўйиш зарур. Таниқли файласуф олим, академик Эркин Юсупов миллий тарбиянинг ўзига хос жиҳатларини қуйидагича кўрсатган эди:

— миллий тарбияда юксак ахлоқий фазилатларни шакллантириш;

— ёшларга миллий мерос ва қадриятларни ўргатиш;

— кишиларнинг ҳалол меҳнат қилишга, ишбилармонлик ва тадбиркорликка ихлосмадлигини ошириш;

— ёшларда миллий ғурур туйғусини тарбиялаш;

— таълим ва тарбиянинг узвийлигини таъминлаш.

Олимнинг фикрича, миллий тарбиянинг бу хусусиятлари

замонавий таълим тизими билан муштарак бўлган тақдирдагина самарали натижа беради.

Бу жараён бугунги кунда дунё мамлакатлари тараққиёт эволюцияси, унга таъсир қиладиган технологик жараёнлар, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий-мафкуравий жараёнларнинг глобаллашуви билан ҳам узвий алоқадорликда кечади. “Бугун, — деган эди И.А.Каримов — замон шиддат билан ўзгараёпти, унга ҳамқадам бўлиб яшаш ва ишлаш керак. Бунинг учун эса аввало, интеллект, ақл-заковат керак”.

Интеллект, ақл-заковатнинг кучи, муайян шахснинг билиш иқтидори глобаллашув жараёнида цивилизациялараро таъсир моҳиятини англай олишда кўринади. Демак, ёшларимизнинг мустақил фикри ва дунёқараши шаклланишига кўмаклашиш, ҳаётда ўз позицияси ва ёндашувини билиб олишга ёрдамлашиш, уларни онгли ва билимли қилиб тарбиялаш, ён-атрофдаги воқеаларга бепарво бўлмаслик, дахлдорлик туйғуси билан яшашга ўргатиш, бугунги кундаги энг муҳим вазифадир. Фақат ана шу йўл билангина келажагимиз бунёдкорлари бўлган баркамол авлодни тарбиялаймиз.

Мустақиллик йилларида таълим тарбия тизими ислоҳ қилиш, кадрлар тайёрлашни замон талаблари даражасига кўтариш соҳасида муҳим чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон ҳукумати таълимга ислохотларнинг барча босқичлари учун ҳам устувор соҳа деб қараб келмоқда.

Зеро, бизнинг давримизда мамлакатимизда ислохотларни амалга оширишда одамлар дунёқарашининг ўзгаришида буюк давлат барпо этишдек олижаноб орзуимизнинг рўёбга чиқишида замон талабларига жавоб берадиган кадрлар тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади.

Ана шу нуқтаи назар билан қараганда, «Таълим тўғрисида» (1997 йил)ги Қонун ва Президентимиз Ислом Каримов ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида ишлаб чиқилган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» такрорланмас, ўзига хос хусусиятга эга. У Ўзбекистоннинг халқаро андозалардаги замонавий тараққиётини таъминлай оладиган, дадил, мустақил тафаккурли, малакали, билимли мутахассис, айна пайтда ички инсоний сифатлари барқ уриб турган, камолотга етган кадрларни тайёрлаш мақсадини кўзлайди.

Комил инсон ва етук мутахассис тайёрлаш миллий дастури-мизнинг бош муддаоси ҳам шундан иборат.

Республикамиз истиқболи, энг аввало, ўз Ватанига содиқ, мард ва фидойи, юксак маънавий фазилатлар эгаси бўлган, замонавий фан-техника ютуқларини мукамал эгаллаган, бир сўз билан айтганда, баркамол ёшларга боғлиқ.

Ўз навбатида биз юқорида зикр қилганимиздек, жамиятдаги ҳар қандай интилиш, буюк мақсад ва ғоялар давр эҳтиёжи туфайли юзага келади.

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритмасдан олдинроқ Президентимиз: «Агар келажагимизни ўйлаб иш қилмоқчи бўлсак, келажагимизда ишимизни давом эттирадиган бугунги ёшларимизга шароит яратиб, уларнинг ҳаёти ҳақида қайғурадиган бўлсак, маҳаллий ёшларни тарбиялаш ишига муносабатимизни мутлақо ўзгартиришимиз керак. Мумкин қадар иқтидорли ёшларимизни керак бўлса, янги технология, янги иш ташкил қилишни ўрганиш учун Япония, Америка ва бошқа жойларга юбориб, уларни ўқитишга, тажриба орттиришга имконият яратиш лозим. Иқтисодийтимизни, ҳаётимизни ўзгартириш шуларга боғлиқ бўлади», — деган эди.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин таълим соҳасига жиддий эътибор қаратилди. 1992 йил Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни қабул қилинди. Мазкур Қонун республикамиз таълим соҳасини қайтадан кўриб чиқиш масаласини қонунлаштирди ва таълим тизимида қилинадиган вазифаларни белгилаб берди. Шунингдек, 1996-1997 ўқув йилидан бошлаб мактабларнинг биринчи синфларидан ўқув жараёнлари янги алифбода олиб борила бошланди. Бунинг учун эса, албатта, янги имло, янги алифбода ўқув дастурлари, қўлланмалар ва дарсликлар яратилди. Бундан ташқари янги турдаги таълим муассасалари (лицей, бизнес мактаб, ўрта мактаб учун касб-ҳунар коллежлари ва ҳоказолар) очилди.

Олий таълим соҳасидаги ўзгаришлар эса қуйидагилар намоён бўлди:

Биринчидан, олий таълим соҳасида абитуриентларни тест асосида ўқишга қабул қилиш йўлга қўйилди;

Иккинчидан, вилоятлар марказларидаги педагогика институтлари университетларга айлантирилди, шунингдек, жойлардаги ўқув юртларига юқори таъсис Низоми берилди (республикамизда 11 та олий ўқув юртига университет мақоми берилди);

Учинчидан, республикамиздаги миллий ташкилотлар ва халқаро жамғармалар ҳисобидан чет элларга бориб, тажриба алмашиш ва талабаларни ўқишга юбориш йўлга қўйилди;

Тўртичидан, иқтисод ва бизнес соҳасидаги мутахассис ва ўқитувчиларни қайта тайёрлаш ишлари олиб борилмоқда;

Бешинчидан, ўтиш даври ҳорижий мамлакатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш, талабаларнинг ҳорижда таълим олишлари, ўз навбатида ҳорижлик мутахассисларни республикамиз ўқув муассасаларига ишга таклиф қилиш йўлга қўйилди. Уларнинг барчаси мустақил республикамизнинг таълим соҳасидаги ютуқлари бўлиб, албатта, буюк келажагимиз учун хизмат қиладиган ижобий ҳодисалардир.

Маълумки, 1995 йилнинг апрель ойида кадрларни сиёсий, маданий, маънавий ҳамда касб жиҳатдан қайта тайёрлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикамиз Президенти ҳузурида Давлат ва жамият қурилиш академияси ташкил этилди. Маълумки, академик таълим тингловчиларда миллий ва умуминсоний қадриятлар, кенг ақл-заковат, чуқур билим ва мулоҳаза, ташаббус, муаммоларни ҳал этишга ижодий ёндашув асосида ҳозирги замон тафаккурини шакллантиришга қаратилгандир. Худди шунингдек, 1996 йил май ойида Банк-молия академияси ҳоқимият ва бошқарув органлари ходимларини, иқтисодий тузилмалар мутахассисларни сифат жиҳатдан янги даражада тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш бўйича бош муассаса сифатида ташкил этилди.

Президент Ислом Каримов Олий Мажлиснинг биринчи қақриқ, IX сессиясида сўзлаган нутқида: «ҳолисона баҳо берганда, шуни тан олишимиз керакки, ўтган давр мобайнида амалга оширган тадбирларимиз бугун ҳаёт талаб қиладиган натижаларни бераётгани йўқ», — дея таълим-тарбия тизимига хос эскича мафқуравий қарашлардан ва сарқитлардан ҳали-бери тўлиқ қутила олмаётганимизни таъкидлаган эди.

Умумтаълим мактабларида ўқитилаётган фанлар орасида замон талаб қиладиган (ахлоққа оид, иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий) билимлар мажмуи мавжуд эмас эди. Бу эса мустақиллик ва бозор иқтисодиёти шароитида юзага чиққан давлат эҳтиёжлари ва миллий эҳтиёжларни қондиришга қодир эмас эди.

Ислоҳот арафасида таълим тизими чуқур таҳлил қилиниб, унинг узлуксизлигини таъминлаш зарур деб топилди. Ислоҳотда ўрта поғонада ташкил этиладиган янги таълим муассасаларига алоҳида эътибор қаратилди ва унинг умумтаълим мактаблари билан олий ўқув юртлири ўртасида узлуксиз алоқа ва муносабатларни таъминлаши, замон талабларига жавоб бериши масалаларига алоҳида эътибор берилди.

Шундай қилиб, 1997 йилнинг 29 августида жаҳон андозаларига ҳар томонлама жавоб берадиган Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди. Мазкур ҳужжатлар инсоннинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонликка эришиши, шахс манфаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскича тафаккур ва ижтимоий хулқ-атворнинг андозаларини ўзлаштиришни ислоҳотларнинг асосий мақсади қилиб белгилади.

Маълумки, Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислоҳотлар халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлари асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан-техника ва технология ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантиришни назарда тутди.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури», «Таълим тўғрисида»ги Қонун миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизимида жаҳон миқёсида эришилган ютуқлар асосида яратилган бўлиб, юксак умумий ва касб-ҳунар маданиятига эга, ижодий ва ижтимоий фаоллик, ижтимоий-сиёсий ҳаётда мустақил равишда муваффақиятли фаолият юрита оладиган, истиқболли вазифаларни илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилган.

Миллий дастур кадрлар тайёрлаш миллий моделини рўёбга чиқаришни кўзда тутар экан, унда кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилишнинг муҳим омиллари қуйидагилардан иборат деб белгиланади:

а) Ўзбекистон Республикасининг демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлидан изчил илгарилиб бораётганлиги;

б) мамлакатимиз иқтисодиётида туб ўзгаришларнинг амалга оширилиши, республика иқтисодиёти асосан хом ашёга йўналишидан, рақобатбардош махсулот ишлаб чиқариш йўлига изчил ўтаётганлиги, мамлакат экспорт салоҳиятининг кенгаяётганлиги;

в) давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устиворлигининг қарор топганлиги;

г) миллий ўзликни англашнинг ўсиб бориши, ватанпарварлик, ўз ватани учун ифтихор туйғусининг шаклланаётганлиги, бой миллий маданиятнинг тарихий анъаналарига ва халқимизнинг интеллектуал меросига ҳурмат;

д) Ўзбекситон жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви, республиканинг жаҳондаги мавқеи ва обрў-эътиборининг мустақамланиб бораётганлиги.

Миллий дастурнинг асосий мақсади эса, таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, унинг истибод йилларидан қолган мафкуравий қарашлардан ва сарқитлардан тўла ҳалос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларига жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир.¹

Мана шу маънода олиб қараганда, мамлакатимизда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» мустақиллик даври эҳтиёжи ва кишилари-мизнинг, давлат ва жамиятнинг унга эҳтиёжмандлиги нати-жасидир.

Президентимиз И.А. Каримовнинг ва республика ҳукуматининг ўсиб келаётган ёш авлодга эътибори, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ни амалга ошириш соҳасидаги сиёсат айнан ана шу эҳтиёжмандликдан келиб чиққанлиги айни ҳақиқатдир. Шу боис, Юртбошимиз «Кадрларни пухтароқ қилиб тайёрламасдан, уларни қадрига етмасдан, уларга ишонмасдан ва қўллаб-қувватламасдан, ўйлайманки бирон-бир соҳада аҳволни ҳеч қанақа тарзда ўзгартириб бўлмайди», — деб такрор ва такрор уқтиради. Чунки, янги демократик жамият қуриш масаласи, ислохотларнинг тақдири қандай интеллектуал кучга эгалгимизга, ёшларимизнинг қандай ғояларга эътиқод қилишига ва маънавий баркамол инсон бўлиб шаклланишига ҳар жиҳатдан боғлиқдир. Ёшларимизнинг иқтисодий ва техникавий билими, мураккаб технологияларни эгаллаш, ахлоқий поклиги, мустақил тафаккур-маънавий бар-камоллик заминидир.

Кадрлар масаласи нақадар ҳаётий долзарб масала эканлиги, бугунги кундаги ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг барча соҳа-сидаги ишлар ривожи ҳам унга боғлиқ эканлиги кундан-кунга аниқ, равшан кўзга ташланиб бомоқда.

Бу хусусда фикр билдирар экан ҳукуматимиз раҳбари И.А. Каримов қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Юқори малакали, замонавий билимларга эга бўлган, ҳозирги кун талаблари асосида

¹ М. Давлетова. “Таълим — миллат тақдири демак”, «Жамият ва бошқарув» журналы №4, 2001, 56-57-бетлар.

фикрлай оладиган етук кадрларни тайёрлаш ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам иқтисодий муаммоларимизни ҳал этишнинг калити ҳисобланади».¹ Шу ўринда кадрлар масаласининг социал, иқтисодий ва ғоявий томонларини кўтаришдан олдин унинг назарий томонларига ҳам эътиборни қаратиш жоиздир.

«Кадр» (cadre) французча сўз бўлиб, Россияда ўтган асрнинг 20-йилларида ҳарбий-маъмурий атама сифатида фойдаланилган.

Аммо, вақт ўтиши билан «кадрлар» сўзи бирор ташкилот ёки корхонада фаолият кўрсатилган асосий вазифадорларга нисбатан қўлланилган. Катта энциклопедияда «кадрлар-халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун партия, хўжалик касаба уюшмаси ва бошқа ташкилотлар ҳамда фан ходимлари, маданият, армия ва флот ҳарбий хизматчиларидан иборат умумий малакага эга бўлган ходимларнинг доимий тизими тушунилади», — деб таъкидланади. Яна бир луғатда: «кадрлар бирор бир корхона, ташкилотнинг касбга ўқитилган малакали ходимларининг асосий таркиби» — дейилган.

Бундай тушунчалар ўша даврда ҳукм сурган давлат ва партия ғояларига мос келиб, маълум бир сиёсий мақсадларга жавоб берар эди. Чунки, бу мамлакатда мавжуд бўлган давлат ва партиянинг маҳрига тушган иш эди.

Бугунги кунга келиб мамлакатнинг кадрлар имкониятини ҳисобга олган ҳолда мазкур муаммога янгича фикрлаш ва кадрлар тайёрлашнинг янги шакл ва усулларини белгилашни тақозо этмоқда. Кадрлар сиёсатини илмий жиҳатдан ўрганиш бир-бири билан боғланиб, кўп ҳолларда аралашиб кетган мутахассис, номенклатура, персонал, вазифадор шахс, шахсий таркиб деб аталмиш тушунчаларга назарий-амалий жиҳатдан аниқроқ чегара белгилаш зарурлигини кўрсатади. Бунинг учун эса мамлакатимизда янгича фикрлайдиган, олиб борилаётган ислоҳотларнинг туб моҳиятини тушуниб етадиган ходимлар тайёрлашнинг ягона тизимини яратмоқ лозим.² Энг муҳими, таълим тизимини ислоҳ қилиш вазифалари мувафаққиятли ҳал этилса, ижтимоий-сиёсий иқлим кескин ўзгаради, одамлар онгида демократик қадриятларга янгича муносабат шаклланади.

¹ И.А. Каримов. «Иқтисодиётни эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш — бош йўлимиз». «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил, 15 феврал.

²⁰ К. Абдурахмонов, Э.Набиев. «Кадрларни жой-жойига қўйишнинг тарихий ва бугунги ҳолати». «Жамият ва бошқарув» журнали, 12-бет.

«Фақатгина чинакам маърифатли одам инсон қадрини, миллат қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизниг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб обрўли ўрин эгаллаши учун фидойилик билан курашиши мумкин. Сир эмаски, ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат на фақат ер ости ва ер усти табиий бойликлари билан ҳарбий қудрати ва ишлаб чиқариш салоҳияти билан балки, биринчи навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан кучлидир».¹

Шу боис мамлакатимизнинг истиқлол йўлидаги биринчи қадамлариданоқ, буюк маънавиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштириш асосида жаҳон андозалари ва кўникмалари даражасига чиқариш мақсадига катта аҳамият бериб келинмоқда.

Маълум маънода, бу борада ижобий натижаларга ҳам эришмоқдамиз.

Мадомики, юртимизнинг эртанги куни, тақдири ёшлар қўлида экан, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ажодларимиз орзусидаги баркамол авлод таълим тарбиясини ташкил қилишга эришишининг қонун билан ҳимояланган ҳужжати десак янглишмаймиз. Ушбу дастур салоҳияти ва аҳамияти жиҳатидан теран фалсафий моҳиятга эгаллиги унинг халқаро миқёсда тан олинганлигида ҳам кўринади. Хусусан, 1998 йили Австралияда ўтган, ёшлар таълими истиқболларига бағишланган «Осиё – тинч уммони минтақасида XXI асрда таълим муаммолари» деб номланган халқаро анжуманда таълимни ривожлантиришга қаратилган махсус давлат Дастури фақат икки мамалакатда – АҚШ ва Ўзбекистонда мавжуд экани таъкидланган. Италиядаги «Болонья» университети проректори, профессор Ф.Фанфанеллининг ёзишича: «Миллий дастур бўйича таркиб топган ўрта махсус, касб-хунар ўқув юртлари ҳаётга энди кириб келаётган ўсмирларнинг камида икки-уч замонавий касбни пухта эгаллаб олишларига имконият яратгани учун ҳам бу таълим тури бизни қизиқтириб қўйди. Чунки, фарба бундай ўқув юртлари ҳали йўқ ва Ўзбекистоннинг бу тажрибаси турли мамлакатлардаги замо-

¹ Баркамол авлод орзуси. «Шарқ» нашриёти-матбаа концерни. Тошент-1999 йил, 9-10 бетлар.

навий таълим тизимига жиддий ўзгаришлар киритишига туртки бўлди». Бу айтилган барча илиқ фикрларни эътироф этганимиз ҳолда Ўзбекистонда таълим соҳасида ҳеч қандай муаммо йўқ деган фикрдан ҳам йироқмиз.

Таълим тизимида бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилсада, жиддий камчилик ва муаммолар ҳам мавжуд эди. Бу хусусда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да ҳам очиқ-ойдин кўрсатиб ўтилган.

Биз улардан қуйидагиларни алоҳида кўрсатмоқчимиз:

— Таълим-тарбия тизими, мутахассислар тайёрлаш жамиятда бўлаётган демократик ўзгаришлар ва бозор ислохотлари талаблари билан боғланмаган;

— Таълим-тарбия ва ўқув жараёнининг таркибини, босқичларини бир-бирлари билан боғлаш, яъни узлуксиз таълим тизимини ташкил қилиш муаммолари ҳал қилинмаган, ўқув жараёнининг моддий-техник ва ахборот баъзаси қониқарсиз аҳволда;

— Мактаблар, ўқув юртлари сифатли ўқув услубий ва илмий адабиётлар ҳамда дидактик материаллар билан етарли таъминланмаган;

— Таълим тазими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида ўзаро ҳамкорлик, интеграция ўрнитилмаган;

— Мактаблар, ўқув юртларида ўқувчиларда мустақил фикрлаш, ўзларига ишонч мукамал шакллантирилмаяпти;

— Мажбурий тўққиз йиллик таълимга асосланган ўн бир йиллик умумий таълим илмий асосланмаган ўқувчиларда касбга йўналтириш ва меҳнат фаолияти кўникмалари шаклланишини таъминлай олмаяпти;

— ўқув жараёни билим даражаси ўртача бўлган ўқувчиларга мўлжалланган иқтидорли ёшлар билан якка тартибда ишлаш механизмларидан яхши фойдаланилмаяпти;

— ҳунар-техника билим юртларидан янги типдаги таълим муассасаларига ўтилаётган бўлсада, уларда таълим эскича, юзаки бўлиб қолмоқда;

— Бир босқичли Олий таълим, меҳнат бозори эҳтиёжларини, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни ва илғор халқаро тажрибани тўлиқ ҳажмда ҳисобга олмаганлиги боис, олий мутахассислик таълими бакалаврлик ҳамда магистратурага бўлинган бўлсада, ҳали у жаҳон андозалари талабига жавоб бера олмайди;

— Олий малакали кадрлардан самарали фойдаланилмаяпти;

— Таълим хизмати кўрсатиш ва кадрлар тайёрлаш соҳасида маркетинг яхши шаклланмаган;

— Ўқитувчилар, мураббийлар, илмий ва илмий педагогик кадрларнинг ижтимоий мақоми пасайиб бормоқда, юқори малакали педагог кадрлар етишмайди;

— Ишлаб турган ўқитувчи ва тарбиячиларнинг каттагина қисми яхши тайёргарлик кўрмаган, билим ва касб савияси етарли даражада эмас.

Юқоридаги қайд этилган камчиликлар туфайли амалдаги таълим тизими замонавий тараққий этган давлатлар даражасидан анча орқада қолди. Шу боисдан таълим тизимини тубдан ислоҳ қилиш масаласи ҳаётий эҳтиёж миллий манфаатни устивор йўналишига айланди.

Умуман таълим масаласи давлатимиз раҳбари ва ҳукуматимизнинг доимий диққат марказида бўлиб келди. 1997 йилда «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилингунга қадар мазкур масалалар Республика Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг 30 дан зиёд Фармонлари ва Қарорлари эълон қилинди.¹

Айниқса, умумий ўрта, ўрта махсус билим ва касб-ҳунар таълими масаласида жиддий ўзгаришлар Қонун талаблари ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 12 июнь 2001 йил 253-сонли «Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тузилмасини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Қарори асосида касб-ҳунар таълими тузилмасини ва уни ташкил этиш тизимини такомиллаштиришга доир жиддий ишлар амалга оширилди. Республикамиз вилоятлари, туманлари ҳудудларида замонавий касб-ҳунар коллежлари қурилиб ишга туширилди, бир қатор вилоятлар Олий ўқув юртлари қошида Академик лицейлар ишлаб турибди. Таълимнинг янги ўзига хос шакли бўлган коллеж ва академик лицейлар давлат таълим стандартлари асосида талаба-ёшлар ҳамда ўқувчиларга билим берилмоқда.

Таълим-тарбия жараёнига комплекс муаммо сифатида диалектик ёндашиш зарур эканлигини давр талаби кундан-кунга тасдиқламоқда. Қолаверса, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг кенг қамровли вазифалари: «Таълим-тарбия тизими ислоҳи, шу

¹ «Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йўли». «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, Тошкент, 1999, 167-бет.

тизимда фаолият кўрсатаётган педагогик ва кадрлар сифати, баркамол анлод тарбияси, билимли мутахассис тайёрлашнинг мазмунида ҳам шу талаб акс этган.

Ҳозирги таълим-тарбия жараёнида мавжуд муаммолар ва уларни бартараф этиш хусусида кўплаб фикрлар билдирилмоқда. Хусусан, таълим беришнинг анъанавий синф дарс усулидаги бир ёқламалик натижасида ўқувчиларнинг фикр тарбияси, мустақил фикрлаши ва дунёқараши торлиги, билим олишдан кўра рейтинг балини тўплашга йўналиб қолаётганлиги маълум бўлмоқда. Таълим-тарбия мазмунида «авторитар педагогика» элементлари сақланиб қолар экан «ўқитувчи-ўқувчи», «ўқувчи-ўқитувчи» маънавий муҳити вужудга келиши қийин кечади. Файласуф олим, педагог Н. Ҳакимов фикрича, муҳит мажбурийлик, зўриқиш, қатъий режага асосланмаслиги керак, агар шу ҳолатга йўл қўйилса шахс фаолияти тўлиқ намоён бўлмайди, ижодкорлиги, ташаббускорлиги бўғилиб, мустақил фикрлай олиш қобилияти ўсмай қолади. Педагогика тажрибасида маълумки, мустақил фикрламаслик ҳафсаласизлик, фақат ижрочилик характерини, ўзига ишончсизлигини келтириб чиқаради.

Америка руҳшуноси ва файласуфи Жон Дюин «Фикрлаш бошқариладиган жараёнدير. Ташқи муҳит инсонлар билан мулоқат ҳамда шахснинг турли-туман эҳтиёжлари таъсирида мияда содир бўладиган яхши ёки ёмон фикрлар маълум бир маромда бошқарилиб туради. Муҳими қандай фикрлаши бўлиб, биздан-ақл, фикр эгасининг инсон сифатидаги хислатлари ва индивидуаллигини ҳисобга олиш талаб қилинади», деб қарайди.

Педагогик муаммолар таркибида ўқувчи шахсини ҳурматлаш, унинг қизиқишлари, талаб эҳтиёжлари билан ҳисоблашиш зарурлиги кўп маротаба тилга олинмоқда. Ҳар бир педагогик муаммонинг ўз андозаси бўлади, лекин у ёки бу андозани тарбия жараёнини ягона, ўзгармас асоси сифатида қабул қилиш мумкин эмас. Чунки, тарбия босқичма-босқичлик, даврийлик, ўзгарувчанлик каби хусусиятларга эга бўлиб, ўқитувчи тарбиянинг маълум бир босқичидагина тарбия жараёнини ташкил этишга иштирок этади. Бу босқичда ўқувчи шахснинг маънавий-ахлоқий характер хусусиятлари бир мунча шаклланган бўлади. Ўқитувчи худди шу таълим-тарбия юқори босқичида умумий педагогик тизимини самарадорлигини таъминлашга алоҳида эътибор беришига тўғри келади.

Грузин руҳшуноси Шавла Амонишвили таъкидича ўқувчиларни «кучли», «заиф», «ўзлаштирувчи» ва «қолоқ»ларга бўлиниши

ва буни ўқувчиларни билишларининг мутлоқо кераги йўқ. «Заиф», «қолоқ», сўзларни маълум муддат давомида ўқувчи «қулоғига қуйилиши» аста-секин ўқувчиларнинг бунга қўникишига ва ишонишига сабаб бўлиши ва «кучли», «ўзлатирувчи» ўқувчилар билан эса «оралиқ», масофани пайдо бўлишига олиб келар экан.

Шунинг учун ижодкор ўқитувчи таълим-тарбиянинг самарали шакли ва усулларини танлаб, натижани олдиндан аниқ тасаввур этиб, педагогик фаолиятини шунга асосланиб йўллаши керак. Педагогик мулоқатда ўқитувчи шахсининг сифатлари ва унинг хатти-ҳаракатлари ўқувчининг идеали сифатида намоён бўлади. Ўқувчининг ўқитувчи шахси ҳақидаги қарашлари, унинг хатти-ҳаракати, педагогик маҳорати, маънавий-маданиятига мос келмаса яхлит педагогик жараёни ташкил этишда ҳам ижобий натижа бермайди. Ўқитувчи «субъекти» билан ўқувчи «объекти» ўртасидаги, қаттиқ интизом ҳам педагогик жараёнга салбий таъсир этади. Таълим-тарбия жараёнида педагог ҳар бир ўқувчининг қобилиятини намоён қилиши учун зарур шароитни яратиши, уларнинг қизиқишини, мойиллигини, ўзига хос характер хусусиятларини ўрганиш лозим. Субъект (ўқувчи) билан объект (ўқитувчи) фаолияти уйғунлашуви ҳар вақт муаян эамон ва маконгагина хослигини ҳисобга олган ҳолда ўз билимини намоён қилишга шароит яратилиши керак.

Педагогика тажрибасида «Битирувчи» деган ибора бор. Бу сўзнинг изоҳида ўқувчини ўқув даргоҳини битирганлиги акс этади. «Битирувчи»нинг шахс сифатида ҳаётда ўз ўрнини топиши ва мақсадли мазмунли ишларини режалаштира олиши эса кўп маънода ўқув даргоҳидаги таълим-тарбияни мақбул ранг-баранг «андоза» лари мавжудлигига боғлиқдир. Юртбошимиз И.А. Каримов «Бизга битирувчилар эмас, мактаб таълими ва тарбиясини кўрган шахслар керак» деб бежиз таъкидламаган. Масалага, мана шу нуқтаи назаридан ёндашсак, таълим-тарбия жараёни ўзига хослик, хилма-хиллик ва ижодкорликни ўз ичига оладиган ҳодисалар мажмуасидир. Ҳозирги кунда жаҳонда хилма-хил, «Рим клуби», «Ижтимоий мувозанат», «Бихевиористик педагогика», «Коммуникатив тарбия назарияси», «Ижтимоий роллар назарияси», «Технакрон эра», «Янги тарбия», «Миллий характер» каби педагогик технологиялар қўлланилмоқда. Республикамиз таълим марказида ҳам илғор маърифий қадриятларни ўрганиш, баҳолаш ва амалиётга татбиқ этиш билан бир қаторда, жаҳонни илғор педагогик тажрибаларини қўллаш мезонлари ишланди ва таълим-тарбия тизимининг кўп

бўгинларида янги педагогик технология ва унинг айрим элементлари синаб қўрилишига тавсия этилди.

Маълумки, технология-шахсни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантириш қонунлари ўзида жо қилган ва якуний натижани таъминлайдиган педагогик фаолиятдир. Технология асосини эса амалиёт ташкил этади ва таълим-тарбия мақсадини режалаштиришда ва амалга оширишда эътиборга олинандиган асосий унсур ҳисобланади. Педагогик технологияларни танлаш ва ўқув-тарбиявий жараёнга тақдим этишининг ўзига хос талаблари ва омиллари мавжуд. Аввало, давлатнинг ўқув даргоҳига берилган ижтимоий буюртмасини ҳисобга олиш лозим. Ижтимоий буюртма сифатида ҳозирда мактабга «Билимли, тарбияли, маданиятли» шахсларни камол топтириш вазифа қилиб қўйилмоқда. Олий даргоҳлардан эса мактабда берилган ижтимоий буюртмани сифатий жиҳатдан янада юқори босқичга кўтариб, буюртма сифати «Билимли мутахассис баркамол шахс»ни етиштиришни талаб қилиб қўйган, ўз навбатида ота-оналарни буюртмаси, ҳозирги замон фани, ютуқларини, педагогларни касбий тажрибаси, ижодкорлиги, маҳаллий шарт-шароитларни, имкониятларни ҳам ҳисобга олиш лозим. Шунингдек, қўлланиладиган педагогик технология бир қанча талабларга ҳам жавоб бериши керак, яъни методологик талаб, таълимий талаб, тарбиявий талаб, руҳий талаб, услубий талаб, ижтимоий талаб.

Вазифа тўғри англанса мақсадга етишмоқ осон кечади. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг вазифаларидан бири ўқув жараёнига янги педагогик технологияларини олиб кириш асосида таълим-тарбия жараёнидаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш вазифасини қўйган.

2-§. ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАРАО МУЛОҚОТ ВА ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

XXI аср инсоният тарихида цивилизациялараро мулоқот аср, техника технология ва ахборот коммуникациялар тизими мисли қўрилмаган даражада такомиллашиб борувчи аср сифатида кириб келди.

Айни пайтда дунёдаги ҳодиса ва жараёнларни глобаллашув тенденцияси, мамлакатлар, халқлар ўртасидаги цивилизациялараро ўзаро таъсирни янада кучайишига сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги вақтда инсоният тарихини цивилизациявий жараёнлар, уларнинг турли кўринишлари ва босқичлари сифатида қараш илмда етакчи ўринни эгаллайди.

Биринчидан, унинг фан тарихида 250 йилдан бери давом этиб келаётган жиддий анъаналари мавжуд;

Иккинчидан, давримизнинг барча мураккабликларини асосий жиҳатларига кўра цивилизациявийлик ёндашув билан ҳийла кенг тушунтириш мумкин;¹

Учинчидан, тафаккуримизга, дунёқарашимизга йиллар давомида сингдирилган тараққиётни фармацион босқичдан иборат эканлиги ҳақидаги марксча-ленинча догманинг ижтимоий-гносеологик жиҳатдан асоссизлигини очиб бериш учун ҳам тараққиёт жараёнига цивилизацияли ёндашув муҳим ўрин тутади.

Шуни алоҳида қайд этмоқчимизки биз цивилизация тарихига мухтасар тўхталишни эмас, балки, ёшлар маънавиятини шаклланишида глобаллашув жараёни билан боғлиқ ҳолда цивилизациялараро алоқани ёшлар маънавиятига таъсирини таҳлил қилишни мақсад қилиб қўйганмиз.

«Цивилизация» атамаси «лотинча “civilis” сўзидан олинган бўлиб, шаҳар, шаҳар жамоаси, фуқаро, давлат, фуқаровийликка, давлатчиликка оид жуда кўп маъноларни билдиради.

У ёки бу мамлакат ёхуд миллат муайян бир даврда ўзининг цивилизациясига (маданиятига) ёки унинг мавжуд хилларидан бирига мансублиги ёки бўлмаса яқинлиги билан характерланади. Ҳозирги замоннинг таниқли мутафаккири, америкалик С. Хаингитон «Цивилизацияларнинг тўқнашувими?» - деган асаарида шундай кўрсатади: «Цивилизацияни кишилар умумийлигининг энг кенг даражаси, маданий бирликнинг энг юқори мақоми тарзида таърифлаймиз. Цивилизация объектив тартибда тил, тарих, дин, урф-одатлар, институтлар ҳамда кишилар ўз-ўзини англашнинг умумий белгилари мавжудлиги билан характерланади. Ўз-ўзини англашнинг турли даражалари бор.

Масалан, Рим аҳолиси ўзининг италиялик, католик, христиан, европалик, ғарб дунёси кишиси сифатида кўрсатиши мумкин.

¹ Жўраев Н. Азизов.Ш. “Ижтимоий асослари”. Т.; «Marifat Madadkor», 2003, 128-бет.

Цивилизация — бу инсон муносабатда бўладиган бирликнинг энг кенг даражасидадир».

Демак, инсоният тамаддунидаги ҳар қандай ўзгариш, янгиланишлар инсоний муносабатлар тизимида кечади. Бу ўзгаришлар хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин, энг аввало кишилар, миллатлар, халқлар аро мулоқот тизимида шаклланади.

Маънавий соҳада цивилизациявий ҳаётнинг қарор топиши энг радикал тарзда бўлиб, инсон руҳиятида мантиқий тафаккурни, унда эса, сифат жиҳатдан янги дунёқарашни келтириб чиқаради. Бу жараён дунё мамлакатлари тараққиёти эволюцияси, унга таъсир қиладиган технологик жараёнлар, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий, мафкуравий жараёнларининг глобаллашуви билан узвий алоқадорликда кечади.

Ана шу боис «Ёшларимизнинг мустақил фикри ва дунёқараш шаклланишига кўмаклашиш, ҳаётда ўз ўрнини ва ёндашувини белгилаб олишга ёрдамлашиш, уларни онгли ва билимли қилиб тарбиялаш, ён атрофдаги воқеаларга бепарво бўлмаслик, дахлдорлик туйғуси билан яшашга ўргатиш»¹ (рус олими М.Иешков) бугунги кундаги энг муҳим вазифадир.

Шак-шубҳасиз биз яшаётган даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири, ахборот оқимларини чексиз кўпайиши бўлди. Узоқ даврлардан буён инсониятга замон ва макон омилларини чеклаб ўтиб, ахборот ташувчи қоғоз воситалар, икки асрлик тарихга эга радио, ва XX асрнинг энг катта кашфиётларидан бири бўлган ва энг кўп аудиторияни ўзига жалб қилган телевидение сафига 1960 йилларнинг бошларида компьютерлар кириб кела бошлади. Аксарият тадқиқотчилар ва кенг жамоатчилик томонидан «информационализм (informationalism) деб номланган бу феномен кенг қамровли глобализм (globalism) феноменининг таркибий қисмларидан биридир.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, дунёда иқтисодий глобаллашув жараёнидан ҳам, маънавий глобаллашув жараёнидан ҳам четда турган бирорта мамлакат йўқ. Ҳаттоки Африка ва Жанубий Америка чангалзорларида яшаётган қабилалар ҳам бу жараёндан ортда қолмаяпти.

Айни пайтда, глобаллашув жараёни турли мамлакатларга турлича таъсир ўтказмоқда. Баъзи мамлакатларга у иқтисодий

¹ Хаинттон С. “Столкновение цивилизаций”. “Политические исследования”. 1-часть, 1994, С — 33-34

соҳада ҳам, маънавий соҳада ҳам катта фойда келтирса, бошқаларига унчалик фойда келтирмаяпти, учинчиларига эса, кўпроқ зарар келтирмоқда.

Ана шу боис айниқса, маънавий соҳада глобаллашув жараёни келтирадиган қулайлик ва имкониятлардан кўпроқ фойдаланиш учун уни чуқур ўрганиш, фойдали ва зарарли жиҳатларини атрофлича таҳлил қилиш зарур.

Глобаллашувни тўла ва чуқур ўрганмай туриб, унинг имкониятларидан фойдаланиш ҳам, зарарли оқибатларидан сақланиш ҳам мумкин эмас. У бугунги кунда ҳар бир мамлакат, умуман инсоният учун биринчи даражали муаммога — ҳаёт-мамот масаласига айланди.

Масаланинг моҳиятини чуқурроқ талқин этиш учун аввало глобал ҳодисалар моҳиятини ёритиш зарур. Ана шу мақсадда глобализм тушунчасининг таърифи унинг мазмун моҳиятини очиб беришга уринган илмий-назарий ёндашув ва қарашларга бир оз тўхталиш лозим.

Рус олими М.Иешковнинг фикрича, глобализм ҳодисаси эволюция жараёнида кишилик жамиятига хос бўлган, ҳар хил компонентлар (таркибий қисмлар)нинг бирикиш жараёни бўлиб, инсониятнинг дифференциация жараёнига тескаридир.

Глобализм тушунчасига К.Зегберс берган шарҳга кўра, ўзига хос ривожланиш йўлини торайиши (ёки умуман йўқолиши), умумий йўлдан оғишнинг иложи бўлмаслиги ҳукумат ёки жамият томонидан онгли равишда маълум, ўзига хос тараққиёт йўлини танлаш имкониятини қисқариши демакдир.

Ушбу таърифда глобализм жараёнининг кўпроқ маданий жиҳатига урғу берилганлиги сезилади.

Глобаллашув дунёда ахборот-коммуникация технологиялари ва айниқса, интернет кишилар кундалик ҳаётининг муҳим ва ажралмас қисмига айланиб бормоқда. Глобал тармоқ шиддат билан ривожланиб, имкониятлари тобора кенгаймоқда. Масалага ана шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, рус олими В. Михеевнинг глобализмга берган таърифи илмий асосланган ва ҳақиқатга яқин таърифдир.

«Глобализм шароитида деб ёзади В.Михеев — бу, дунё мамлакатлари ва минтақалларининг ўзаро иқтисодий-сиёсий боғлиқлиги мислсиз ривожланади ва дунёда ягона ҳуқуқий майдон, иқтисодий ва сиёсий бошқарув масаласини кун

тартибига қўйиш мумкин бўлиб қолади». Дунёда иқтисодий, сиёсий, илмий, ҳарбий, мафкуравий соҳаларда ўта қудратли ресурсларга эга давлатлар глобаллашув жараёнининг ижодкорлари сифатида талқин қилинмоқда. Шак-шубҳасиз, глобаллашув жараёнида локализм шароитларида шаклланган «суверенитет», «аралашмаслик», «ўзига хослигини ҳурмат қилиш» каби қадриятлар тан олинмаслиги ҳолати кучайиб бориши ёки умуман тан олинмаслиги кузатилади.

Бунинг учун глобаллашув шароитларида катта ресурсларга эга ҳар бир маданият, цивилизация ўзини қутқаришнинг ягона шарт сифатида бошқа маданиятларни ҳам ўзлаштиришга интилади.

Юқоридаги қарашлар таҳлилдан келиб чиқиб, глобализм тушунчасига қўйидагича таъриф беришни мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик:

Глобализм – инсоният тарихий ривожланиш тамадудининг зарурий натижаси бўлиб, илмий-техникавий инқилоблар, фан ривожланишидаги буюк бурилишлар натижаси ўлароқ юзага келган цивилизациялараро мулоқотлар планетар ҳодисалар муштараклиги асосида дунё халқлари дунёқараши, маънавияти кайфият ва интилишларига жадал таъсир этувчи ахборот коммуникациялар, мафкуравий таъсирларнинг умумий алоқадорлик ҳодисасидир.

Глобаллашув ҳақиқатда инсоннинг нафақат моддий ҳаёт тарзига, шу билан бирга маънавияти, руҳий оламига ҳам сезиларли таъсир ўтказмоқда. Ҳар куни виртуал маконда бир неча миллиондан зиёд ахборот ресурсларининг пайдо бўлиши, унинг таъсири ҳар дақиқа сайин ўсиб бораётгандан далолат беради. Глобал тармоқ афзалликларни инкор этмаган ҳолда, унинг инсоният маданиятига туғдираётган хавф-хатарлари тўғрисида сўз юритишга тўғри келади. Бу нохуш ғайринсоний ҳолатлар муайян кучларнинг глобал тармоқнинг ахборотларни сифатли ва тез узатиш ҳамда тарқатиш бўйича имкониятлардан фойдаланиш орқали жамоатчилик фикрини тўғри йўлдан буруш, ўзлари тарғиб этаётган нопок ғоя ва манфаатлар томон йўналтириш учун уларга ахборот етказиш борасида олиб бораётган ҳаракатлари билан боғлиқдир. Сўзсиз, бундай таъсирга интернет аудиториясининг энг фаол, энг кўп қисми тафаккури етилиб, дунёқараши пухта шаклланиб улгурмаган ёшлар берилувчидир.

Таассуфки, ана шундай жиддий муаммони мукамал ва тизимли ўрганишга етарли эътибор берилмаяпти. Глобаллашувнинг миллий маънавиятимиз, анъана ва маросимларимиз,

ёшларимиз тарбиясига ўтказаетган таъсирини ўрганишга эса ҳали киришилганича йўқ. Бу соҳадаги хулосалар: «Сериаллар ёшларимиз тарбиясига салбий таъсир ўтказмоқда», «Уятсиз эпизодларни телевидениеда кўрсатмаслик керак», деган умумий гапдан нарига ўтмаяпти. Фарб мамлакатлари телевидениесигина эмас, атрофимиздаги баъзи мамлакатлар телевидениесига ҳам кўрсатилаётган ёки фарбдан трансляция қилинаётган дастурларга солиштирсак, телевидениемиздаги ўта беҳаё деб аталаётган кўрсатувлар жуда беозор ва рисоладаги кўринади. Бу ҳолат ўта беҳаё дейилаётган кўрсатувларнинг янги тўлқинини кутишимиз кераклигини англатади. Маънавий глобаллашув ҳориждан фақатгина ўшандай беҳаё томошаларнинг кириб келишини билдирадими? Бу саволга жавоб топишимиз учун маънавият соҳасидаги глобаллашувнинг тарихига ва моҳиятига назар ташлашимиз лозим¹.

Глобаллашув турли минтақадаги мамлакатларнинг ўзаро таъсири кучайиши жараёни экан, унда иқтисодий ва маънавий таъсир кўпинча биргаликда кечиши кузатилади. Фақатгина, айрим ҳолларда улар нисбатан мустақил тарзда кечади. Глобаллашув тарихига қарасак, қадим замонларда ҳам иқтисодий ва маънавий таъсирлар ёнма-ён кечганлигини кузатамиз. Масалан, Ўрта асрларда юртимиз Буюк Ипак йўлини марказида бўлганлиги сабабли ҳам Фарбнинг, ҳам Шарқнинг таъсирида бўлган. Фарбдан Шарққа, Шарқдан Фарбга бораётган савдогарлар ҳам юртимиз орқали ўтган.

Савдо моллари билан бирга Фарб ва Шарқнинг урф-одатлари, анъана ва маросимлари ҳам ўлкамизга кириб кела бошлаган. Глобаллашув тенденцияси ана шу тарзда юзага келган.

Глобал муоммоларнинг келиб чиқиши, мавжудлиги ва ҳал этилиши зарурияти инсоният жамияти янги цивилизациявий сифат ўзгаришини тақозо этмоқда. Бу жараённинг моҳиятини чуқурроқ англаш учун, унинг жадаллигига, кўлами ва миқёсига эътибор бериш зарур. Зеро, ўнлаб ва ҳатто юзлаб йиллар давомида ўзгармас бўлиб кўринган ижтимоий муносабатлар гоят қисқа вақтда тубдан ўзгармоқда. Бу ҳол кишилар ҳаёти манфаатларининг барча бўғинларида кўринмоқда. Кўламига кўра, бу жараён бирон минтақани четлаб ўтмаган.

¹ Шамсиева И. “Ёш авлод маънавий ривожига интернетнинг таъсири ва ахборот психологик ҳавфсизлик муоммоси”. “Ижтимоий фикр-инсон ҳукуклари” журнали №1, 2007, 172-бет

Муҳими шундаки, глобал ҳодисалар муайян жамиятлардаги кишилар ва айниқса, ёшлар маънавиятига сезиларли таъсир ўтказмоқда. Бугунги кунда маънавий соҳада бошқа давлатларга кўпроқ таъсир ўтказётган давлатлар маънавиятини таҳлил қилиш шунини кўрсатадики, уларнинг маънавияти таъсир ўтказилаётганларникидан бойроқ эмас. Масалан, Фарб давлатлари маънавий соҳада ҳам Шарққа ҳозир кўпроқ таъсир ўтказмоқда. Уларнинг юриш-туришидан тортиб кийинишигача Шарқдан кириб келмоқда. Лекин, бундан Фарб давлатлари маънавий соҳада Шарқдан бойроқ деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳўш унда сабаб нима?

Маънавий жиҳатдан Фарбдан қолишмайдиган Шарқ нима учун кўпроқ таъсир ўтказиладиган минтақага айланиб қолди. Таҳлиллар шунини кўрсатмоқдаки, иқтисодий таъсир ўтказиш учун иқтисодий жиҳатдан бой бўлиш керак. Бироқ, маънавий таъсир ўтказиш учун маънавий бойликнинг ўзи кифоя қилмас экан. Масалан, дунёда энг қадимги тамаддунлар ўлкаси бўлган Ироқ кейинги ярим аср давомида, глобаллашув жараёнида узоқ мамлакатлар у ёқда турсин, ён атрофдаги мамлакатларга ҳам сезиларли таъсир ўтказа олмади. Маънавий глобаллашув жараёнларини ўрганар эканмиз, маънавий таъсир ўтказишнинг муҳим шартини маънавий фаоллик деган хулосага келдик.¹

Мамлакат бой-маданий тарихга эга бўлса-ю, ҳозирги авлод ўта маънавий бойлик ва анъаналарни ўзлаштирмаган бўлса, у мамлакат маънавий таъсир субъекти бўла олмайди ва объектлигича қолади.

Демак, глобаллашув жараёнида цивилизациялараро мулоқот ўсиб бораётган бир шароитда ёшлар маънавиятини юксалтиришда замонавийлик билан тарихийликнинг ўзаро уйғунлигини таъминлаш, яъни техника, технология, ахборот коммуникациялари ютуқлари асосида ёшлар тафаккурини бойитишнинг аждодлар маънавий меросини неъматларидан ўзаро алоқадорликда фойдаланиш кўникмаларини уларда ҳосил қилиш зарур. Таассуфки, бугун ёшларимизнинг аксарияти глобаллашув туфайли Европа ва ҳорижий маънавий-маданий оқимлар таъсирига кўпроқ иштиёқманд бўлиб,

¹ Бекматов А. “Глобаллашув, миллий анъаналар ва ёшлар тарбияси. Ёшларни миллий истиқлол гоёси руҳида тарбиялаш – Ватан тинчлиги ва ҳафсизлигини мустаҳкамлашнинг муҳим омили” мавзусидаги Республикага илмий-амалий анжуман материаллари, Тошкент-2004 й. 67-68 б.

миллий маънавиятимизни ҳаётбахш юксак ахлоқийликка асосланган тамойилларига ихлосмандлиги султ кечмоқда. Инсон қадри, масъулияти, ахлоқига беписандлик уларнинг баъзи бирларининг кийиниши, феъл-атвори, юриш-туришида яққол кўзга ташланиб қолмоқда.

Ўзгаришларга қанчалик қаршилиқ кўрсатилмасин, улар бари бир ҳаётимизга кириб келаверади. Айниқса, глобаллашув жараёнидан ўзининг ғаразли мақсадлари йўлида фойдаланувчи кучлар бор экан, бу ўзгаришлардаги салбий жиҳатлар ҳам кучайиб боради. Бинобарин, глобаллашув жараёнининг асосий субъекти ва ҳаракатлантирувчи кучлари манфаатларига хизмат қиладиган бундай саъий-ҳаракатлардан кўзланган мақсад миллий манфаат ва қадриятларга таянган анъанавий тафаккур тарзига зарба бериб, бутун дунёда ғарбона андозаларга асосланган, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳамда маданий жиҳатдан ягона тамаддун ҳукмронлигини ўрнатишидан иборат. Бундай саъий-ҳаракатларнинг ҳатарли жиҳати шундаки, унинг бошқа тамаддунлар, халқлар ва давлатлар учун қандай оқибатлар келтириб чиқариши, масалан, яқиндагина мустақилликка эришган мамлакатларнинг миллий манфаатлари, анъана ва қадриятларига қай тарзда таъсир этиши мумкинлиги глобал ҳукмронликка интилаётган кучларни у қадар ташвишлантирмайди.¹

Ана шундай глобал таъсирлар халқаро телекоммуникациялар, интернет тизими орқали ёшларимиз маънавиятига салбий таъсир этаётганлиги бугунги кунда исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Шу кунгача «Эркин ахборот оқими» борасидаги гаплар, деб ёзади «Туркистон» газетаси муҳбири Н.Абдуллаева. кўпчиликни ўзига мафтун этарди. Бу оқим маданиятимизга, қадриятларимизга маънавиятимизга қаттиқ таъсир ўтказганини энди кўраяпмиз. Яқин кунларгача бизнинг телеканаллар Лотин Америкаси ёки ғарб телесериаллари билан лиқ тўла эди. Сериаллардаги, рекламадаги ҳар бир кадр телетомошобинга ахборот етказди. Уни қандай қабул қилишни эса томошабинга буюра олмайсиз. Яқинда Россия каналларининг бирида марокашликлар ҳаёти билан боғлиқ сериал берилган эди, сериал қаҳрамони Жади каби пешонадан чандиб рўмол ўраш ва катта зирак тақиш мода бўлди. Ўзингиз ўйланг 5 йил олдин ким ўйлаганди, ўзбек қизлари қорнини очиб юради

¹ Умаров Б. “Ғарб тамаддуни: инқироз аломатлари”. “Тафаккур” журнали, 2/2007 йил, 16-бет.

деб? Интернетдан ўрин олган кўп сонли порнографик сайтлар олдида эса бу ахборот ҳали ҳолва!¹

Мустақиллик берган неъмат туфайли биз дунёни янгича кўз билан кўриш, уни янгича тафаккур билан идроқ этиш жараёнлари ичра улғайиб бораябмиз. Бугун йўқотилган барча қадриятларни бой берилган маданий ва маънавий бойликларни қайтадан тўплаш, қадимий турон замин анъаналарини ўз миллий қиёфаси билан жаҳон халқлари сафида муносиб ўрин олишдек ғоят мураккаб ва масъулиятли вазифаларни амалга оширмақдамиз.

Зиммамизда йиллар давомида йўл қўйилган улкан хатолар ва келажак олдидаги қарздорликнинг залворли юки бор. Бироқ, буюк аجدодларимиз қолдирган меросни қайта тиклаш, ўзлгимиз, инсоний ҳис-туйғуларимизни шаънимиз ва ориятимизни ҳимоя қилишга, уни ҳамиша баланд тутишга имконият туғилганининг ўзи барча машаққатлардан устунроқдир.

Халқимиз, миллатимизнинг қон-қонига сингиб кетган «андиша», «ҳаё», «ибо» тушунчаларини бошқа халқлар тилига таржима қилиш ҳам анча мушкул иш. Демак, инсонни шаъни, қадр-қимматини зийнатлантирадиган бу тушунчалар фақат бизнинг миллатимизгагина хос бўлиб, у ҳаётимизнинг барча жабҳасида инсоний муносабат, феъл-атвор, юриш-туриш одобидан тортиб, кийиниш маданиятига қадар бирдай дахлдордир.

Халқимизнинг бу бебаҳо ахлоқий фазилатларини аҳамияти ҳақида тўхталиб Юртбошимиз И.А. Каримов бизга бамисоли тоғдай таянч бўладиган иккита мезон-мақсадни тасавур қилишимизни, «Биринчиси — юксак даражада тараққий топган демократик давлатларнинг ўзини ҳар томонлама оқлаган тажрибасини танқидий таҳлилдан ўтказиб, ўзимизга қабул қилиш ва жорий этиш, шу асосда ҳаётимизни қуриш».

«Иккинчиси — қадимий ва бой тарихимиз, қадриятларимиз, ота-боболаримиз азалдан асраб-авайлаб келган ва биз ҳам бугун амал қилаётган муқаддас, дину-диёнатимиз, урф-одат, удум ва анъаналаримизга риоя этган ҳолда ҳар қандай ҳолат ва бошимизга тушган синовда ҳам ўзлгимизни йўқотмасдан, биз кимнинг, қандай буюк зотларнинг авлоди эканимизни унутмасдан яшаш,

¹ Абдуллаева Н. “Интернет «Жиддий ўйинчоқми?”. “Туркистон” газетаси 2006 йил 15 май № 21 (14933)

фарзандларимизни ҳам шу аснода тарбиялаш ва ҳаётга йўлланма бериш»¹ зарурлигини алоҳида қайд этган эди.

Демак, ёшларимиз маънавиятини юксалтириш, уларда юриш-туриш одоби, мулоқот ва кийиниш маданиятида меъёрни сақлай билиш кўникмасини ҳосил қилиш учун миллийлик билан замонавийлик уйғунлигини таъминлаш бугунги куннинг долзарб ва зифасидир. Тан олиш керакки, ёшларни кийиниш маданиятида ана шу меъёрни сақлаш кўнгилдагидек эмас.

Бунинг назаримизда иккита асосий сабаби бор: биринчиси миллий тарбиядаги номукаммаллик, иккинчиси эса глобаллашув жараёнининг миллий анъана ва маросимларга, улар орқали эса ёшлар тарбиясига ўтказётган таъсирidir.

«Қизиги шундаки, деб ёзади файласуф олим А. Бегматов, тараққиётнинг ҳар бир босқичида маросимлар таркибида юз бераётган ўзгаришларнинг кўпчилиги «миллий қадриятларимизга зид», «миллий ахлоқимизга тўғри келмайдиган» ҳодисалар сифатида баҳоланган. Орадан бир оз муддат ўтгач эса улар миллий урф-одат сифатида баҳолана бошланган. Мисол учун, келин-куёвнинг тўй базмида иштирок этаётган меҳмонлар ҳузурда ёнма-ён ўтиришлари ХХ асрнинг эллигинчи йилларида ҳам «миллий қадриятларимизга мос келмайдиган» ҳодиса сифатида жиддий қаршиликка дуч келар эди. Етмишинчи йилларга келиб эса, бу оддий бир ҳол ва миллий урф-одатга айланиб қолди»². Одатланиш эса, инсон табиатига жуда кучли таъсир кўрсатади. Ҳазрат Алишер Навоий ёзганидек:

***Табиатга ҳар неки одат бўлур,
Чу эскирди, одат табиат бўлур***³.

Миллий қадриятларнинг муҳим таркибий қисми бўлган кийим-кечаклар тадрижини кузатиш ҳам қизиқ манзарани очиб беради. ХХ аср бошларида ўзбеклар кийимида хусусан, эркаклар кийимида ҳозиргидай турфалик йўқ эди. Минтақаларда, масалан, Фарғона

¹«Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш – устувор вазифамиздир». Президент И. А. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 14 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. «Халқ сўзи» 2006 йил 8 декабр 240 (4139)-сони.

²А. Бегматов. «Глобаллашув – миллий анъаналар ва ёшлар тарбияси», «Ёшларни миллий истиқлол ғояси руҳида тарбиялаш ватан тинчлиги ва ҳавфсизлигини мустақкамлашнинг муҳим омил». Тошкент – 2004 йил, 73-бет.

³А. Навоий. «Ҳикматлар», Тошкент, «Адабиёт ва санъат» 1968 йил, 62-бет.

водийсида ёки Зарафшон воҳасида ўзига ҳос дўппи, ўзига ҳос чопон кийилар эди. Кийимларга озроқ бўлса ҳам ўзгариш киритиш кескин қораланар эди.

Масалан, жадидлар миллий кийимларга ҳам бир қатор янгиликлар киритишга ҳаракат қилдилар. Улар овропача кийинишга интилишар, миллий кийимларни эса замонавийлаштиришга уринишар эди. Жумладан, улар белбоғ билан кийиладиган ятакка тугма қадаб белбоғсиз киядиган бўлишди. Бу эса, ўзини миллий қадриятларнинг ҳимоячиси деб ҳисоблайдиган одамлар томонидан кескин қораланди. Хусусан, Бухоро муфтийсининг махсус фатвосида ятакка тугма қадаш кофирларнинг иши деб эълон қилинди. Ўзгаришларга қанчалик қаршилиқ кўрсатилмасин, улар барибир ҳаётимизга кириб кела бошлади. Глобаллашув жараёни эса, бу ўзгаришларни янада тезлаштириб юборди.

Ҳозирги кийимларга назар ташласак, уларнинг таркибида XX аср бошидаги миллий кийимлардан жуда оз нарса қолганлигини гувоҳи бўламиз. Айниқса, аёлларнинг кийимларида жиддий ўзгаришлар юз берди¹.

XX аср бошларидаги ўзбек аёллари кийимларининг асосий хусусиятларидан бири — уларнинг кенглиги ва узунлиги бўлса, XX аср бошларида эса, тор ва калта кийимлар урф бўла бошлади. Айниқса, баданга ёпишиб турадиган, аёлликнинг нозик қирраларини кўрсатишга мойил тор шимларни кийишга иштиёқ борган сари авж олмоқда. Халқимизнинг кекса авлоди нуруний отахонлар, момоларимиз ва миллий ахлоқий қадрият, иффату-ҳаёни эъзозлаган кишилар бундай ҳолатларга ўз муносабатларини билдиришмоқда. Аммо, унга акс жавоблардан, ёшларни кўрс муомаласидан баъзан бадан уюшади. Шу ўринда «Туркистон» газетасининг 2006 йил 13-сентябрь (68-(4980)) сонидagi «Мулоҳаза» рукни остида берилган «Тенгдошлар юракдан ҳис қилиш керак» мақоласидаги айрим мисолларга мурожаат қилсак фикримизга далил топа оламиз.

«Автобусда кетаётган эдим, — деб ёзади муаллиф; бекатдан бир қиз чиқди. Эғнидаги кийими ўзига бирам «ярашган». Тор шим, калта кўйлак, киндигига алламбало зирак таққан. Бу вазиятни кузатиб турган кекса онахон унга маслаҳат берди:

¹ «Ёшларни миллий истиқлол гоёси руҳида тарбиялаш — ватан тинчлиги ва ҳавфсизлигини мустаҳкамлашнинг муҳим омили» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент — 2004 йил, 73-74-бетлар.

— Қизим жамоат транспортида бундай кийиниш одобдан эмас, эт-бетизни бироз ёпиб юринг.

— Кечирасиз сизни мен билан нима ишингиз бор? Қайнотам, қайнонам бор. Улар менга хўжайин, сиз эмас — дея қиз энсасини қотирди»¹.

Мана шу мулоқотни ўзида кийинишдаги бундай турфаксилликларга ҳатто қайнота-қайнонали келинлар юриш-туришига хонадон соҳибларини бепарволиги миллий қиёфа ва ахлоқимизни дарз кетишига сабаб бўлиб қолмасмикан деган ҳавотир уйғонади кишида.

Нафақат кийинишда, ҳаттоки, табиий гўзаллик Оллоҳ иноят қилган хуснга қўшимча ашёлар билан зеб беришга уринган ёшларни кўриб бу ҳавотиримиз яна ўн чандон ортади.

Дарҳақиқат, бугун аҳоли гавжум ҳудуднинг бир бурчагида ўтириб, атрофга разм солсангиз турли, бир-бирига асло ўхшамайдиган манзараларни кузатасиз. Бу манзараларни қаҳрамони ёшлар бўлади. Улардан бирлари бурнига зирак таққан бўлса, бошқаси лабига «нимадир» илганига кўзимиз тушади. Қулогига зирак (замонавий тилда уни «пирсинг» деб аташади) таққан йигитни кўриб эса, ҳайратингиз янада ошади.

Аслида баданга берилаётган бу зийнатлар юқумли касалликлар келтириб чиқариб, оғир асоратлар қолдириши ҳаттоки, инсонни ҳаётига ҳавф солишини тиббиётда исботланганлигини наҳотки бу ёшлар англаб етмаса. Мана шу мулоҳазалар асосида биз юқорида баён этган кийиниш маданиятига таъсир қилувчи икки асосий сабабдан бири миллий тарбиядаги номукамаллик ҳақиқатда ҳам кўзга ташланаётганлигининг гувоҳи бўламиз.

Бинобарин, тарбия нафақат расмий муассасаларда, ўқув юртларида берилган. Айни пайтда инсон шахсини кўча ҳам тарбиялайди. Баъзан эса ёшларга мактаб ва ўқув юртларида бериладиган тарбиядан кўра кўча кўпроқ таъсир ўтказди. Ана шу ҳолатни инобатга олганда кийиниш маданияти билан боғлиқ тарбиявий омиллар аввало, оилада йўлга қўйилиши, унга маҳалла кўй масъулияти, жамоатчилик таъсирини кучайтириш зарур.

Глобаллашув жараёнини шахс маънавий қиёфасига ижобий ёки салбий таъсирини мунтазам таҳлил қилиш телевидение, аудио, видео фильмлар, интернет тармоғидаги ахлоқимизга зид аҳо-

¹О.Файзиев, З.Рустамова. «Тенгдошлар юракдан ҳис қилиши керак». «Туркистон» газетаси, 2006 йил, 13 сентябр.

ротларни имкон даражасида чеклаш ва назорат қилиш чоратадбирларини кўриш лозим. Шу ўринда яна бир мулоҳазага урғу бериш зарур. Телевидениеда нафақат ҳориж фильмлари кўрсатувларидаги ахлоқимизга зид қарашларни назорат қилиш аини пайтда, ўзимизни айрим хонандаларимиз, раққосаларимизни миллий тарбиямизга салбий таъсир этувчи кийиниши, юриш-туриши, саҳна маданиятига риюя қилишни ҳам йўлга қўйиш бугунги кундаги муҳим вазифадир.

Саҳнада ҳиром айлаётган узун сочли, пешонасига тиллақош таққан раққосани улама соч таққанлиги ҳеч кимга сир эмас. Аммо, ана шу раққосадаги миллийлик кийимларидаги жозибанинг тарбиявий таъсири шим кийиб, сочини ёзиб олиб, ўйинга тушаётган лобар қизни ҳаракатларидан бир неча маротаба устун ва таъсирчандир. Нега энди айрим режисёрлар, продюсорлар саҳна декорациеси, дизайнга миллий кийимлар мутаносиблигига бугунги кунда эътибор бермай қўйишди.

Манфаату пул топиш илинжи наҳотки миллий тарбия, миллат қиёфасини, миллий ўзликни англашдан устун бўлса, айрим саҳналардаги бундай пала-партиш, номутаносиб хатти-ҳаракатлар ёшлар маънавиятига, уларнинг ахлоқига, кийиниши, юриш-туришига салбий таъсир этмаслигига ҳеч ким кафолат бераолмайди-ку. Ҳолбуки ёшлар ўта синчков ва тақлидчи бўладилар.

Шу ўринда яна бир масалага ҳам жиддий эътибор қаратиш, яъни ёшларни нафақат замонавий эстрада, рок каби санъат турларига балки, мумтоз санъатга, бадий адабиётга ихлосманд қилиб тарбиялаш, «Ўтган кунлар» даги Отабек қиёфасидаги мағрур, ғурурли йигитларни, Кумуш қиёфасидаги ифбатли, иболи ва назокатли қизларни вояга етказишда адабий меросни барча намуналаридан фойдаланиш ғоят муҳимдир.

Улуғ аллома Хусайн Воиз Кошифий ёзганидек — «Ифбатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби-ҳаёдир». Бежиз ҳадисларда «ҳаё — имондандир» дейилмаган. Ҳаёлилик, ифбатлилик, андишалилик, инсонийлик белгиларидан саналади. Ана шу фазилат соҳиблари кийинишда ҳам меъёрни сақлай била олади.

Глобаллашув ўзининг таъсирини барча соҳаларда ўтказмоқда. Бу ўзгаришлар саломлашишдан тортиб, соч турмаклашгача, кийинишдан тортиб ўзини тутишгача бўлган соҳаларда кўзга ташланмоқда.

Глобаллашув жараёнида миллий анъана ва маросимларда, кийиниш, хулқ-атворда юз бораётган ўзгаришларни баҳолаш

мураккаб жараён. Берилаётган баҳоларнинг тўғри ёки нотўғри эканини вақт кўрсатади. Ушбу ҳодисани миллий маънавиятимиз, ёшларимиз дунёқараши, маданиятига маънавий-руҳий оламига таҳдид солмаслиги учун ана шу маънавиятимиз негизи бўлган таянч қадриятларни аниқлаб олишимиз ва уларни фақат муҳофаза қилиш эмас, бойитиш, ривожлантириш тўғрисида қайғуришимиз керак.

Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, «Ёшларимизни «тайёрига-айёр» кайфиятидан озод этишимиз, яъни уларни интернет тармоқларидаги тайёр берилаётган манбалардан ҳеч бир мулоҳаза қилмай фойдаланишдан, илм олиш, ўқиш, изланиш машаққатига жалб этишимиз, мумтоз адибларимизнинг асарларидан ўқиб фойдаланишга ўргатишимиз зарур. Бинобарин, бугунги кунда ёшларимиз китоб ўқиш, уни ўқиб тугатиб, мазмунини чақиб яшаш кўникмасига жуда озчилиги эга бўлган бўлса бордир, аммо, кўпчилик эмас. Глобаллашув жараёнини салбий ҳолатлардан сақлашнинг яна бир муҳим омили халқ донишмандлиги, ҳикматлар мазмуни ёшлар руҳиятига сингдириш билан боғлиқ.

Чунки, ҳикматлар ёшларни маънавий дунёсини бойитиб, руҳини поклайди. Шоир ёзганидек:

*Гўзаллик дунёси ҳикмат ичида,
Оламни асоси ҳикмат ичида,
Бузилган феъл билан айниган хулқнинг
Энг яхши даъвоси ҳикмат ичида.*

3-§. ТАЪЛИМНИНГ МИЛЛИЙ МОДЕЛИ ВА ЁШЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ ДУНЁҚАРАШИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

Бугунги кунда таълимдаги узвийликни таъминлаш мақсадида мактаб таълимига ҳам жиддий эътибор берилмоқда. 2004 йилнинг 19 феввалида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2004-2008 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш Дастурини тайёрлаш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Фармойиши эълон қилинди. Унга кўра умумий таълим мактаблари моддий-техника базасининг ҳолатини ўрганиш ҳамда 2004-2008 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш Дастурини ишлаб чиқиш бўйича махсус комиссия тузиш ва унинг вазифалари кўрсатиб берилган.

Юртбошимизнинг бу Фармойиши бежиз юзага келмаган. Чунки, бугунги кунда республикаимиз мактабларида «6 миллион 200 минг нафар фарзандларимиз таълим олмоқда, мавжуд 9 минг 700 та умумтаълим мактабининг ҳар учтадан биттаси ўқув стандартлари талабларига жавоб бермайдиган мослаштирилган биноларда жойлашган, 88 мактаб эса айниқса, ночор ҳолатда экани барчамизни ташвишга солмаслиги мумкин эмас. Айрим мактабларда болалар икки ҳатто уч сменада ўқишмоқда. Ҳозирги пайтда мактабларнинг ярмидан кўпи компьютерлар билан жиҳозланган ва фақат 141 та мактаб интернет тизимига уланган».¹

Юқорида таъкидлаганимиздек, мактабларни малакали педагог кадрлар билан таъминлаш масаласи ҳам жиддий муаммо бўлиб қолмоқда. Буни ўқитувчиларнинг 30 фоизидан ортиғи олий маълумотга эга эмаслиги ҳам кўрсатиб турибди.

Бу муаммоларни ўз вақтида бартараф этилмас экан, таълим соҳасидаги ислоҳотларимиз, узлуксиз таълимни йўлга қўйишга доир саъи-ҳаракатларимиз ҳеч қандай самара бермайди.

Ўзбекистоннинг келажаги ҳар жиҳатдан узлуксиз таълимнинг ҳолати билан алоқадордир, чунки мутахассис ходимлар тайёрлаш даражаси азалдан халқнинг иқтисодий гуллаб яшнаши, маданияти, маънавияти ва ҳаттоки руҳиятини ҳам белгилаб келган.

Миллий дастурнинг эътиборли томони яна шундаки, унда халқимиз ва миллатимиз менталитетининг мана шу жиҳатларини алоҳида эътиборга олганлиги билан кишиларимиз орзу-интилишлари, эҳтиёж ва манфаатларини қондиришга қаратилгандир.

Шу ўринда, «масаланинг яна бир аҳамиятли жиҳати бор. Агар биз тарихимизга назар ташлайдиган бўлсак, барча замонларда ҳам халқимизнинг дунёқараши, ўзига хос тафаккури ва турмуш тарзида хусусий тадбиркорлик билан шуғулланишга интилиш доим кучли бўлганлигини кўраимиз. Бизнинг минтақамизда азал-азалдан ҳунармандчилик ривожланган. Тўқимачилик, миллий пойабзал тикиш, кулолчилик, амалий санъат, ганчкорлик, темирчилик, ўймакорлик билан шуғулланадиган кичик-кичик устахона ва дўконлар кўп бўлган. Ана шу боис, «Талим тўғрисида» ги Қонунда бу масалага ҳам жиддий эътибор берилган.

¹ “Эришган марраларимизни мустаҳкамлаб ислоҳотлар йўлидан изчил бориш — асосий вазифамиз”. Президент И.А.Каримовнинг 2003 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуналари, 2004 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. «Маърифат» газетаси, 11 февраль, 2004 йил.

Чунки, аҳолининг асосий қисми шу касб-хунарлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг маҳорати авлоддан-авлодга ўтиб келган».¹

Таълим жараёнидаги туб ислохотлар эса мана шу касб-хунарларни қайта тиклаш, ёшларга чуқур билим ва хунар ўргатиш асосида уларда аجدодларимиз касб-корига ихлосмандлик фазилатларини шакллантиришга хизмат қилади.

Иккинчи томондан эса, муҳим бир ижтимоий масала ишсизликни камайтириш, айниқса, умумтаълим мактабларини битириб чиқаётган ёшларни иш билан таъминлаш масаласини бир оз бўлсада ҳал этишга имкон беради. Ҳолбуки, умумтаълим, касб-хунар коллежлари, олий ўқув юртини тамомлаган ёшлар меҳнатга яроқли аҳолининг каттагина қисмини ҳам ташкил этади.

Республика аҳолисининг 55 фоизини² ташкил этувчи ёшларни иш билан таъминлаш масаласи нафақат иқтисодий масала, балки, бугунги куннинг муҳим ижтимоий-маънавий масаласи ҳамдир.

Ўзбекистонда 16 ёшдан 30 ёшгача бўлганлар жами аҳолининг 35 фоизини ташкил этади.³ Улардан 37,8 фоизи шаҳарларда, 62,2 фоизи эса қишлоқларда истиқомат қилишади, ёшларнинг 50,3 фоизи эркаклар, 49,7 фоизини аёллар ташкил этади.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, ёшларнинг ижтимоий тузилишидаги асосий қатга ҳисса мактаб ва талаба ёшидагиларга тўғри келмоқда. Мактабни битирувчи ёшларнинг кўпчилиги билим даргоҳларига кириб ўқишни давом эттириш кўрсаткичи ҳам паст даражада. Бу ҳам маълум маънода уларни ижтимоий фойдали меҳнатдан узилиб қолишига олиб келмоқда.

«11-синфни битираётганлардан 20-25 минг нафари, яъни ҳаммаси бўлиб 10 фоизи олий ўқув юрларига ўқишга кириши мумкин. Қолган 90 фоизи эса на бир аниқ ихтисос, на бир эртанги ҳаётга керак бўладиган малака ва на бир касб-хунарни эгаллай олмаяпти. Шунинг оҳибатида 16-18 яшар йигит ва қизларимиз ўз қобилияти, ҳаваси, интилишига мос, ҳаётда ўзига муносиб ўрин топа олмаяпти».⁴

¹ “Халқ сўзи” газетаси. 2002 йил, 15 февраль.

² Л.Х.Тангриев “Ёшлар сиёсат субъекти: бандлик муаммоси”. Ф.ф.н., учун автореферат. Т., 2000 й., 27-б.

³ Қодиров З. “Проблема повышения социальной активности молодежи Узбекистана в условиях всестороннего реформирования общества”. Т. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. 1992 г. стр. 240.

⁴ “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори”. Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи. “Баркамол авлод орзуси”. Т., 1999 йил, 16-17 бетлар.

Бу таҳлиллар яна шундан далолат берадики, мақсадсиз юрган айрим ёшлар бир томондан бекорчилик, иккинчи томондан эса оила ва ижтимоий назоратнинг сустлиги туфайли жамиятимизга ёт бўлган ғоялар ва иллатлар гирдобига ҳам тушиб қолмоқда. Диний экстремистик гуруҳлар, ақидапарастлар таъсирига тушиб қолган айрим ёшларимиз жиноий ишларга, қўпоровчилик ҳаракатларига қўшилиб қолаётганлиги, ўз халқи ва Ватанига қўл кўтариб бегуноҳ кишилар умрига зомин бўлганлигини 1999 йилги февраль (Тошкент) воқеалари, Сурхондарё ва Тошкент вилоятларининг тоғли ҳудудларида қўпоровчилик ҳаракатлари, Андижон вилояти Избоскан тумани ва ниҳоят 28 март – 1 апрель (2004 йил) кунлари Тошкент шаҳри, Бухоро ва Тошкент вилоятларида ҳамда Андижондаги май ойида (2005 йил) содир этилган террорчилик ҳаракатларида ҳам кўзга ташлангани сир эмас.

Республика прокуратураси маълумотларига қараганда, 2000 йилдан шу кунгача Тошкент шаҳри, Бухоро ва Тошкент вилоятларида террорчиларнинг диний-экстремистик турига тегишли бўлган бир нечта жамоа гуруҳлари фаолият кўрсата бошлаган. «Жамоат» деб аталувчи бу террорчилик ҳаракати аъзолари таркибида ёшларнинг бўлиши ғоят ачинарлидир.

Ёшлар орасида турли оқимларга эргашувчилар, давлат қонунчилигини оёқ ости қилаётганларнинг учраётгани чидаб бўлмайдиган ҳолдир. Бу ҳол ёшлар тарбиясида муҳим муаммолар борлигини ва уларни ҳал этиш кечиктириб бўлмайдиган жараён эканлигини англатди.¹ Ёшларнинг асосий мақсади, аввало, илм-хунар ўрганишга, Ватан олдидаги фуқаролик бурчини ўташга қаратилган бўлиши зарур. Бу ўринда ёшлар фаолияти учта асосий бўғинда кечишини кўрсатиш муҳим. Шу туфайли, ёшларнинг ҳар бир ҳаракати шу уч бўғинли тизим назорати, иштироки ва таъсири остида ёшларни ўзига жалб этувчи, уларнинг манфаати томон йўналтирилган муҳит шаклланган бўлиши керак.

Фикримизча, олий ўқув юртлари қошида ёшларнинг қизиқишини инobatга олган янги турдаги масканлар ташкил этилмоғи зарур. Масалан, компьютерларни амалий ўрганиш ва унга чиқа олиш имкониятини барпо этиш TOEFL каби синов тизимига тайёрлаш, чет тиллар клубларини ташкил этиш, ватанпарварлик

¹ “Ўзбекистон оиласининг иқтисодий ва ижтимоий психологик муаммолари”. Навбатдаги республика илмий-амалий маърузалар тўплами. (24-25 май, 2000 йил). Т. 2000 йил, 25-26 бетлар.

тарбиясига хизмат қилувчи «Ватан остонадан бошланади» мавзусида илмий-семинарлар ўтказишни йўлга қўйиш, маънавият ва маърифат ишларини такомиллаштиришда талабалар, дунёқарашни ҳамда эҳтиёжларига мос тадбирларни белгилаш ғоят муҳимдир. Бугунги кунда бу соҳада анча ишлар қилинаётган бўлса-да, Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек, очигини айтиш керакки, улар ҳали етарли эмас. «Умуман олганда, бу ишлар иқтисодиётимизнинг, айниқса, тадбиркорликнинг ривожланиш миқёсларига ҳам кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорликка катта аҳамият берилаётган бугунги шароит талабларига ҳам ҳали-бери жавоб бера олмаяпти».¹

Демак, бу борадаги долзарб вазифалардан бири ёшлар маънавиятини юксалтириш учун аввало уларнинг иқтисодий жараёнларга, меҳнатга муносабатини ўзгартириш зарур. Бинобарин, таълим ислоҳоти билан жамиятимиздаги чуқур иқтисодий ислоҳотларни ўзаро уйғунлигини таъминлаш бугунги куннинг асосий вазифасидир.

Аслида, даврнинг ўзи бундай кишиларга эҳтиёж сезмоқда ва аста-секин уларни тарбиялаб вояга етказмоқда. Мустақиллик даври учун А. Авлонийнинг қуйидаги фикрлари ғоят ҳарактерлидир: «ҳозирги замонда мақсадга етмак, ўз миллатига хизмат қилмак, халққа мақбул бўлмак учун илм ва мол лозимдир. Одамдаги барча миллатларнинг ҳол ва қудратлари, мол ва бойликлари ила ўлчанур. Ҳар ерда бой миллатлар хўжа улғонидек, фақирлари кул ва асир бўлиб қоладир.

Сўзнинг қисқаси, ҳозирги замонга мувофиқ киши бўлмак учун илм ва маърифат ила баробар иқтисод, бу борасинда инсоф, туганмас саъий, битмас ғаройиб ғайрат лозимдур».²

Жамиятимизнинг бугуни ва келажаги А. Авлоний таърифида келтирилган кишилар, уларни вояга етиши таълим-тарбияси, фаолияти, хатти-ҳаракати билан боғлиқ. Бозор муносабатлари ва жамиятимизда рўй бераётган чуқур ижтимоий ўзгаришлар фаол ижодий ва интилувчан кишиларга эҳтиёжни кучайтирмоқда. Мустақиллик туфайли республикамызда жаҳон иқтисодиётининг илғор тажрибалари билан агрофлича танишиш, халқларимизнинг иқтисодий тажрибасини ўзлаштириб олган миллий ва маҳаллий мутахассисларга эҳтиёж янада ошиб бормоқда.

¹ “Халқ сўзи” газетаси. 2002 йил, 15 февраль.

² “Иқтисод ва ҳисобот”. 11-сон. 1996 йил, 40-бет.

Ана шунинг учун ҳам, миллий манфаатларни моҳиятан чуқур англаб етган илмий-интеллектуал кучли, салоҳиятли кадрларга бўлган эҳтиёжни қондириш бугунги кунда миллий давлатчиликни такомиллаштириш жамият маънавиятининг юксалтиришнинг асосий омили ҳисобланади.

Чунки, бозорнинг ўзгарувчан шароитларида меҳнат қилишга лаёқатли бўлган ўзимизнинг юқори малакали маҳаллий кадрларимизсиз Ўзбекистоннинг мустақиллигини тасаввур қилиш қийин. Нафақат, умумий маълумот ва тарбияни, балки, кадрларнинг касб-корига йўналиш олишини, уларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишини ўз ичига олувчи ягона узлуксиз миллий таълим тизимини яратиш вазифаси қўйилганки, бунда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари халқнинг миллий-руҳий турмуш тарзи, таълимдаги бутун жаҳон ва Шарқ тажрибасининг энг яхши ютуқлари ҳар томонлама эътиборга олиниши керак. Олий ва ўрта махсус таълимнинг бутун тизимини тубдан қайта қуриш асосида талабалар ўқийдиган мутахассислар таркибини жиддий ўзгартириш керак бўлади. Аммо, бу ўта мураккаб ва масъулиятли вазифадир.

Бинобарин, давлатнинг ислоҳотчилик вазифаларини демократик талаблар асосида, халқимизнинг ва жамиятимизнинг манфаатларига мос ҳолда амалга ошириладиган истеъдодли, изланувчан, чуқур билимли ва юксак малакали, Ватанга, она заминимизга садоқатли ёш кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва янгилашга имкон берадиган тизимни такомиллаштириш, вазифаси ҳам айни ана шу мақсадларни ўз ичига олади. Бу ҳеч қайси замонда осонликча ҳал бўлмайдиган, одамларнинг тафаккури ва дунёқараши ўзгаришини тақозо этадиган, одатда субъективизм, манфаатпарастлик, уруғ-аймоғчилик каби кўпдан-кўп иллатларни бартараф этиш, жамиятни тубдан янгилашни талаб қиладиган жараёндир.

Давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, маданий-сиёсатнинг қанчалик тўғри ва самарали амалга оширилиши кўп жиҳатдан турли бўғиндаги ташкилот ижрочилари, қўйингки кадрларга боғлиқ.¹

Уларнинг касбий тайёргарликлари қанчалик баланд бўлса, ўз вазифаларини қанчалик ҳалол ва виждонан бажарса, ишлар шунча олға кетади, кундалик муаммолар тезроқ ҳал бўлади. Бу ҳол одамларнинг кайфиятига ва уларнинг давлат идораларига муно-

¹ “Ўзбекистонда барпо этилаётган жамият”. Тошкент-2002 й, «Ijod dunyosi» нашриёт уйи, 13-бет.

сабатига ижобий таъсир қилади. Шунда жамиятда ўзаро ишонч мустаҳкамланади, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муҳит яхшиланади.

«Лўнда қилиб айтганда, бугунги кунда олдимизга қўйган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси тақдири-буларнинг барчаси, аввалам бор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз».¹

Соғлом авлодни тарбиялаш, эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш, баркамол инсонни вояга етказиш ҳам ана шу мақсадлар сирасига киради. Зеро, ҳар бир шахс ижтимоий жараёнларни ўзида мужассам этувчи куч сифатида маънавий, маданий, маърифий эҳтиёжлар ва миллий манфаатларни теран англай оладиган, миллий истиқлол ғояси ва жамиятимиз мафкурасини онгги ва қалбига сингдира олган янгича тафаккурга эга бўлган инсон сифатида шаклланмоғи керак. Таълим ва тарбия жараёнида, ижтимоий маънавий тизим, малакани ошириш ва қайта тайёрлаш, қолаверса, жамиятдаги тўлақонли ахборот макони орқали у аниқ ва оқилона йўналтирилган мафкуравий қадриятлар, меъёрлар ва талабларини ўзлаштириши зарур.²

Худди мана шундай талабларга жавоб бера оладиган интеллектуал салоҳиятга эга бўлган кадрлар шаклланиб бормоқда. Бу хусусида тўхталар экан, Президентимиз қуйдагиларни таъкидлаган эди: «Бизнинг ўрнимизни босадиган янги авлод етишиб чиқмоқда. Масаланинг моҳияти улар ҳаётга қандай билим, қандай интеллектуал ва маънавий бойлик, қандай замонавий билимлар билан кириб келишидадир».³

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, айрим фуқаролар, масъул кишилар ва кадрлар тафаккурида жойлашиб олган эскича тасаввур,

¹ «Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». Президент И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси IX сессиясидаги сўзлаган нутқи. «Баркамол авлод орзуси» Т,-1999 й,9-6.

² «Миллий истиқлол ғоясининг амал қилиш тамойиллари». «Ijod dunyosi» нашриёти,Т-2002й, 12-б.

³ И.А.Каримов.«Юксак малакали мутахассис-тараққиёт омили».«Бунёдкорлик йўлида»Т:4-т,1996й, 51-б.

ёндашувлар, иш услубида манфаатни тор доирада англаш ва унга зимдан амал қилиш ўзларининг фаолият даражаларигагина эмас, балки, жамият тараққиётининг муҳим пойдевори бўлган шахснинг баркамоллик даражасига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Янгича тафаккур эса, жамият тараққиётида инсонга энг олий неъмат сифатида қарайди. Инсон манфаатлари учун хизмат қилиш унинг устивор йўналиши ҳисобланади.¹ Мана шу нуқтаи назардан келиб чиқилса, жамият бошқаруви билан боғлиқ ҳар бир кишининг фаолияти ана шунга йўналтирилиши, ҳар қандай шахснинг манфаати, миллий ва умуминсоний манфаатга хизмат қилишга қаратилган бўлиши лозим.

Таълим-тарбия барча даврларда ҳам инсоният олдида ҳал этилиши зарур бўлган энг муҳим долзарб вазифа бўлиб турган. Шунингдек, у одамларнинг амал қилиб келаётган тажрибалари, ютуқлари, урф-одатлари ва анъаналари асосида ташкил қилинган.

Фарзандлар тарбиясига доир шаклланган урф-одатларимиз, боқий анъаналаримиз кўп. Бугунги кунда ҳам улардан ёшларни тарбиялашда кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Бинобарин, Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаб кўрсатганидек: «Биз мамлакатимизнинг истиқболи ёш авлодимиз қандай тарбия топишига, қандай маънавий фазилатлар эгаси бўлиб вояга етишига, фарзандларимизнинг ҳаётга нечоғли фаол муносабатда бўлишига, қандай олий мақсадларга хизмат қилишига боғлиқ эканини ҳамиша ёдда тутишимиз керак».²

Республикамызда таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш борасида амалга оширилаётган ишлар худди мана шу мақсадга йўналтирилган. Зеро, ушбу масала ғоявий нуқтаи назардан «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Таълим тўғрисида» ги Қонун принципларига сўзсиз мувофиқ келади.

Демак, миллий меросимизни ўрганишнинг долзарблиги назарий жиҳатдан асослидир. Хусусан, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да зикр этилган узлуксиз таълимнинг миллий модели (принципи) тамойиллари моҳиятан таълимнинг миллий-маърифий, илмий, тарихий, халқ анъаналари, миллий меросимиз билан уйғунликда олиб борилишини англатса, «Таълим тўғрисида» ги Қонуннинг 4-бобида, маънавий-ахлоқий тарбия ва маърифий

¹ Ибодулла Эргашев. “Тараққиёт фалсафаси”. «Академия», Тошкент-2000 йил, 68-бет.

² “Мулоқот” журнали, 1999 йил. №4. 21-бет.

ишларни такомиллаштириш, унинг замонавий тарбиявий шакл ва воситаларини ишлаб чиқиб, амалиётга татбиқ этиш, миллий, тарихий анъаналар ва умумбашарий қадриятларга асосланиш муҳим аҳамият касб этиши алоҳида қайд этилган.

Демак, миллий моделга кўра, таълим тизимини янгилаш табиий равишда миллий меросимизни ўрганиш ва уни педагогик тафаккур истеъмолига олиб кириш заруриятини вужудга келтирмоқда.

Бу бежиз эмас, албатта. Чунки, миллий меросимизнинг ғоявий негизи-шахс тарбияси, унинг маънавий эҳтиёжларига даъвогар бўлган омилларни ўрганишдан иборат бўлиб келган, ушбу муаммо ҳозирда ҳам жамиятимизда олиб борилаётган сиёсатда энг муҳим масалалардан бири сифатида намоён бўлмоқда.

Аждодларимизнинг яратувчанлиги шахс манфаатларига қаратилган бўлса, айти вақтда мустақил давлатимизда амалга оширилаётган барча янгиликлар ҳам инсон келажаги учун хизмат қилиши кўзда тутилган. Замонавий таълим-тарбия тизими ва миллий мерос асосидаги ғоявий уйғунлик, таълим-тарбия жараёнида миллий мероснинг маънавий-маърифий заминларига таяниш зарурлигини ҳам англалади.

Шу жиҳатдан олиб қараганда ўтмиш алломалари, мутафаккирларнинг маънавий меросларини ёш авлоднинг тарбиясидаги аҳамияти бугунги кунда ҳам ғоят беқиёсдир.

Президентимиз Ислоом Каримов ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида ишлаб чиқилган кадрлар тайёрлаш миллий моделидан бош муддао қилиб комил инсон ва етук малакали мутахассисни тайёрлашни қўйилишида ҳам юқоридаги масалалар билан мантиқий алоқадорлик мавжуд. Зеро, кадрлар тайёрлаш миллий модели фақат таълим-тарбиядангина иборат эмас, балки бир-бирига боғлиқ бўлган кўпгина ҳаётий босқичларини ўз ичига олади. Миллий моделимиз бу — шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан, ишлаб чиқаришнинг узвий бирлиги ва ҳамкорлиги, уларнинг ўзаро бир-бирига алоқасини акс эттиради.

Шахс кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти, таълим соҳасидаги хизматларининг истеъмолчиси ҳамда уларни амалга оширувчисидир.¹

¹ “Баркамол авлод орзуси”. Т., «Шарқ» нашриёти матбаа концерни. 1999 йил, 144-бет.

Худди шунинг учун ҳам бизнинг аждодларимиз таълим-тарбия масаласида инсон шахси унинг хусусиятларини ҳисобга олиб иш кўрганлар. Буюк ахлоқшунос олим, қомусий билим эгаси Абу Наср Форобий ёзганидек, таълим-тарбия ишини бошлашдан аввал тарбияланувчиларнинг шахсий хислатларини ўрганиш лозим.

Аллома ўзининг «Бахт-саодатга эришув тўғрисида» асарида билимларни ўрганиш тартиби ҳақида фикр баён этади.¹ Форобий таълимотида инсон таълим ёрдамида барча фанларни пухта ўзлаштириш билан маънавий-ахлоқий фазилатларга, одоб меъёрлари ва касб-ҳунарга оид малакаларга эга бўлади. У «Таълим-тарбияда рағбатлантириш, одатлантириш, мажбур этиш методларини илгари сурди. Бу усуллар эса, ўз навбатида, Форобийнинг «Фозил инсонлар жамияти»да ахлоқан пок, баркамол авлоднинг тарбияси учун хизмат қилиш керак эди.

Форобий таълим-тарбияга биринчи марта таъриф берган мутафаккир саналади. Таълим деган сўз инсонга ўқитиш, тушунтириш асосида назарий билим бериш, тарбия инсоний фазилатни ҳамда маълум ҳунарни эгаллаш учун зарур бўлган хулқ нормаларини ва амалий малакаларни ўргатишдир, - дейди олим. IX-X асрдан кейинги даврларда яшаб ўтган алломалар ҳам инсон ахлоқи, ёшлар тарбияси масаласига оид кўп иш олиб борганлар. Бу ҳайрли ишга тасаввуф оламининг алломалари Нажмиддин Кубро, Фариддин Аттор, Баҳоуддин Нақшбандий, Аҳмад Яссавий, Жалоллидин Румий, Абдураҳмон Жомий, Азизиддин Насафий, Алишер Навоий кабилар қатта ҳисса қўшдилар. Бу алломаларнинг ижодий фаолияти, бой маънавияти туфайли миллий тарбия тизимининг асослари вужудга келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, миллий моделимиз концепциясининг мазмуни миллий турмуш тарзимиз ва маънавий-ахлоқий анъаналаримиз билан боғлиқдир.

Ана шу анъаналар, таълим соҳасидаги маърифий мероснинг ҳаётбахш неъматларини тарбиянинг замонавий усулларига сингдириш лозим.

Чунки, комил инсонни замонавий таълим талабларидан четда туриб шакллантириб бўлмайди.

Зотан, жаҳондаги ривожланган давлатларнинг таълим-тарбия борасидаги тажрибаси илғор педагогик технологияларга асосланган

¹ К.Носиров. “Аждодлар сабоқи”. “Жамият ва бошқарув” журнали. 1-2-сонлар. 1999 йил, 45-бет.

ҳолда амалга оширилмоқда. Бу илғор тажриба ўқувчи-ёшларнинг билим олишга бўлган қизиқиши ва эҳтиёжларини тайёрлаш билан боғлиқ улкан вазифаларни ҳам ҳал этмоқда.

Илғор педагогик технологиялар ҳозирги даврдаги таълим жараёнини янги сифат кўрсаткичларига олиб чиқиш мумкин бўлган услублар тизимига киради. Шундай экан, олий ўқув юртларида талабаларга билим бериш, уларнинг кўникма ва малакаларини шакллантиришда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш ва шу асосда таълим жараёнини йўлга қўйиш, жаҳон андозаларига мос келадиган мутахассисларни тайёрлашда қўл келади. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва уларнинг ижросини таъминловчи бошқа ҳужжатларда замонавий информацион ва педагогик технологияларини қўллаш ва шу орқали узлуксиз таълим самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор берилган. Педагогик технологиялар таълим беришнинг замонавий усулларидан энг муҳими бўлиб, уларни қўллаш, ўқувчи ва талабаларнинг шахсий сифатларини ривожлантириш ва такомиллаштириш имконини беради. Улар ўзига хос дидактик ва услубий асосларга эгадир.

Ҳар бир фан учун ишлаб чиқилган Дастур асосида уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда педагогик технологияни қўллаш ўқитувчи ва мураббийнинг маҳоратига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Бунинг учун аввало устоз-мураббий замонавий технологиялардан тўла хабардор бўлиши, компьютер имкониятларидан, интернет тармоғидан мультимедиа, аудио-видео техникаларидан фойдалана олиши салоҳиятига эга бўлиши зарур.

Худди шу боис, мамлакатимизда таълим тизимини такомиллаштириш ва замонавий информацион технологияларга асосланган таълимни жаҳон андозалари даражасига кўтариш давлат сиёсатининг муҳим таркибий қисмига айланган.

Бу вазифаларни ҳал қилиш учун эса узлуксиз таълим тизимини йўлга қўйиш орқали, етук мутахассисларни тайёрлаш, уларни малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш масалаларига катта эътибор бериш, электрон дарслик, информацион ва педагогик технологиялардан унумли фойдаланиш керак.

Айни пайтда, ёшлар маънавий дунёқарашини бойитишда уларнинг эркинлиги ҳамда масъулиятининг ўзаро уйғунлигини таъминлаш ҳам таълим олдида турган муҳим масалалардан биридир.

Шу ўринда эркинлик ва масъулият тушунчасига ойдинлик киритиб олиш зарур.

Эркинлик – инсоният ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида инсонни, шахснинг ҳаётини долзарб муаммоларидан ҳисобланган.

Чунки, эркинлик, инсоннинг яратувчилиги, фаоллиги, ақлу-заковати билан муштарак ходиса бўлиб, муайян шахс ҳар бир онгли кишининг табиий эҳтиёжи сифатида шаклланган.

Шахснинг мақсадга мувофиқ фаолияти жараёнида унинг эркинлиги турли босқичларни – эркинликни субъектив англаб олишдан тортиб, то уни объектив амалга оширишгача бўлган босқичларни босиб ўтади.

Масалан, шахс ўз фаолияти натижасини олдиндан белгилаб олиш имкониятига ҳам эга.

Эркинликнинг ана шу хусусиятлари, инсоният тарихий тараққиёти давомида улуғ ақл эгаларини доимий диққат марказида бўлиб келган, улар томонидан тадқиқ этилган.

Умуман Шарқ ва Ғарб фалсафаси ҳаётнинг туб ва ўзак масалалари бўйича бир-бирини тўлдириб, бойитиб келган, таъсирланган. Шахс амалий фаолияти ҳаётининг позициясини белгиловчи фалсафий-ахлоқий котигория бўлган эркинлик ва масъулият масаласи тадқиқида ҳам Шарқ ва Ғарб қомусий билим эгалари ана шу меъёрий уйғунликни сақлаганлар.

Гарчи бу котигорияли ҳодисаларни талқин этишда давр руҳи, тафаккур тарзи менталитетдаги ўзига хос томонлар таъсирида уларни бу масаладаги қарашларида муайян фарқларни келтириб чиқарган бўлсада, умуман эркинлик ва масъулиятни илмий-ахлоқий нуқтаи назардан изоҳлашда муштараклик кўзга ташланиб туради.

Жумладан, антик давр файласуфларидан бири Аврелий Августин – “Эркинлик тафаккурнинг неъматидир эмас, инсон иродасининг хусусияти”¹ деган нуқтаи назарни илгари сурса, Б.Спиноза – “Эркинлик – инсонни яшашга интилиши, муҳаббати, иштиёқи асосида шаклланган заруриятдир”² деган фикрни тасдиқлашга уринади.

Буюк немис файласуфи Ф.В.Гегель эса эркинликка – “Англаб олинган зарурият”³ – деб таъриф беради.

¹ В.Ф.Шаповалов. “Основы философии от классики к современности”. Учебное пособие. Москва – 1998 г. Стр: 158.

² Б.Спиноза. “Сочинения”. Том-2. Москва – 1957 г. Стр: 584-585.

³ Ф.В.Гегель. “Наука логика”. Том-1. Москва – 1995 г. Стр: 338.

Гегель тарифида эркинликни жуда ихчам мантикий жиҳатдан мукамал мазмуни ўз ифодасини топган.

Ўз ўрнида шуни ҳам таъкидлаш жоизки, бугунги кунда давр руҳи, дунёдаги глобал ўзгаришлар шароитида ана шу мукамал таърифни ўзига ҳам янгича ёндашиш зарурияти юзага келмоқда. Бунинг сабабларини эса ижтимоий-фалсафий фикр тарихида эркинлик ва масъулият масаласидаги нуқтаи назарлар динамикасини ўрганиш асосида изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Бошқача айтганда инсон ўз феъл-атворини, кайфиятини бошқаришга қобиллигини ирода эркинлиги асосида рўёбга чиқаради. Бу хусусда араб ислом фалсафасининг йирик намёндаларидан бири Юсуф ибн Исҳақ ал-Киндий (803-872) нинг қарашлари диққатга сазовордир.

У ўзининг “Ғамдан қандай сақланиш зарур” номли трактида “Бизга ғаму-андуҳлардан сақланиб, бахтли яшаш учун курашиш имкони берилган” — деб ёзади.

Ал-Киндий ана шу имкониятни ўзининг ўнта ўғит ва насиҳатларида асослашга уринади.

Улар қуйидагилар:

— **Биринчиси** — ҳар қандай ғам-андуҳ инсонда сабабсиз юзага келмайди, балки қайсидир хатти-ҳаракати туфайли ё ўзи томонидан ёки ўзгалар туфайли юзага келади;

— **Иккинчиси** — ҳар қандай хафагарчилик вақти соати билан унитилади;

— **Учинчиси** — шуни эсдан чиқармаслик керакки, барчада йўқотиш, муайян нарсдан ажраб қолиш ҳолати бўлади, хафагарчиликдан бутунлай холи яшовчи одамни ўзи йўқ, чунки ғам чекиш инсонни ҳолати билан боғлиқ. Аммо, шуни унутмаслик керакки, инсон қайсидир нарсани ўғирлатса ғам-андуҳ чекади, аммо ўғирлатган нарсаси бошқа бировда умуман йўқ эканлигидан негадир қайғурмайди;

— **Тўртинчиси** — инсон ҳаётда ғаму-ташвишсиз яшагиси келади. Аммо, истаймизми йўқми, ғаму-мусибат ҳаётнинг ажралмас қисмидир;

— **Бешинчиси** — бизнинг қўлимиздаги нарсаларга бошқалар ҳам эга бўлишига тўла ҳақли, модомики уларни қўлида биздаги бор нарсалар йўқ экан, улар бунга тоқат қилишлари зарур.

Ал-Киндийнинг сўнгги ўнинчи ўғити чуқур фалсафий мазмуни билан айниқса, характерли, ўз навбатида зиддиятли ҳам.

Унга кўра, “Барча йўқотишлар — саодатдир, чунки, унинг туфайли бошқа йўқотишларни кутиб яшаш, ҳам чекиш ҳолатлари камаяди”.¹

Юқорида келтирилган фикрларда инсонни ирода эркинлигини таъминлашга доир чуқур мантиқий мушоҳадалар илгари сурилганлиги билан бир қаторда ана шу эркинликни тақдири азал билан боғлашга даъват этувчи зиддиятли қарашлар ҳам яққол кўзга ташланиб турибди.

Бахтли яшаш — инсон ҳаётининг мақсадини ташкил этади аммо, ал-Киндий фикрича мунтазам йўқотиш ва маҳрумликларга тўла бу ўзгарувчи дунёда бахтга эришиш учун унинг асосини барқарор ўзгармас, доимо мавжуд бўлувчи тафаккур, ақл-заковат дунёсидан қидирмоқ керак.

Аммо, мутафаккир шу ўринда ҳам хатога йўл қўяди, бинобарин, гарчи инсон онги нисбий мустақилликка эга бўлиб моддият неъматини бўлса, инсонни билимларининг бойиши билан унинг ақлий салоҳияти ўз эрки, иродасини такомиллаштиришдаги тафаккур қувватини ўсиши содир бўлади.

Шу ўринда Шарқнинг буюк мутафаккири Жалолиддин Давонийнинг ушбу масаладаги қарашларига тўхталиш ўринли деб ўйлаймиз. Унинг таълимотида ҳар бир маънавий ва хулқий сифатлар вақт ўтиши билан ўзгаришга ва янгиланишга қобил бўлади, улар ривожланиб, такомиллаша боради — деган қоида устунлик қилади.

“Агар (кишиларнинг) хулқи ўзгарувчан бўлмаганда эди, у ҳолда ақлнинг билиш қуввати фойдасиз, тарбия ва сиёсат ҳақиқий бўлмаган бўлур эди. Унда фақат дин билан художўйликнинг ўзи етарли бўлар эди”² — деб ёзади Девоний.

Девонийнинг мазкур фикрларидан у инсоннинг ирода эркинлигини қўллаб-қувватлаган, — деган хулосага келиш мумкин.³

Унингча, инсоннинг тақдири ўз қўлида бўлиб, у хоҳишга кўра ўз хулқини ўзгартириши, ижобий хислатларни касб қилиши, ярамас одатлардан халос бўлиши мумкин.

¹ А.А.Игнатенки. “В поисках счастья”. Москва — 1989 г. Стр: 40-43.

² Жалолиддин Девоний, Ахлоқий Жалолий. ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзма. Инв: 7703

³ Ҳ.Алиқулов. “Жалолиддин Девоний”. Т.; “Ўзбекистон” 1992 йил. 59-бет.

Шуни ҳам эътиборга олиш зарурки, ирода эркинлиги, шахс амалий фаолиятида бошқа объектив жараёнлар, унга мутаносиб ҳолатдаги субъектив омиллар билан ўзаро алоқадорликда шаклланиб, эркинликни моҳиятан такомиллашиб боришига имкон беради.

Айни пайтда шахс эркинлиги у яшаётган ижтимоий тузум моҳиятига, ижтимоий муносабатларнинг иқтисодий-сиёсий, ҳуқуқий-маданий характерига, одамлар маънавиятининг даражасига боғлиқ бўлади. Шахснинг эркинлиги ўз навбатида унинг ўзи яшаётган жамият аъзолари олдидаги бурчи ва масъулиятини сеза билиш туйғуси билан боғлиқ.

Худди шунинг учун ҳам шахс жамиятда мавжуд бўлган ахлоқий ва ҳуқуқий нормаларга, қонун-қоидаларга ўз ихтиёрлари билан амал қилмоқлари даркор.

Ушбу масалада ҳам ижтимоий-фалсафий фикр тарихида эътиборли, муайян даражада илмий асосланган ғоялар мавжуд.

Биз бундай илғор ғояларни яқин ўтмишга дахлдор ғарб мутафаккирлари ва Ўрта асрлардаги Марказий Осиё алломалари қарашларида ҳам учратамиз.

Жумладан, Фрейд Либи́до – “хоҳиш-истак – жамият тараққиётига кучли таъсир кўрсатади”¹ – деган назарияни илгари суриб, инсоний майл, қизиқишлар ижтимоий тараққиёт суръатлари моҳияти ва мазмунини ташкил этишни асослашга интилса, рус олими Н.Бердяев ижтимоий тараққиёт мавҳум тушунча бўлмасдан, ҳар қандай жамият аъзоларининг камолот даражалари мажмуидан иборат эканлигини асослашга ҳаракат қилган.²

Улардан анча аввал яшаб, ижод этган Шарқ мутафаккири, улуғ А.Навоийнинг замондоши Хусайин Воиз Кошифий эса, шахс эркинлиги асосида қонун устуворлиги туришлигини алоҳида уқтириб – “Агар мамлакатда тарбия ва жазо ҳақида қонун бўлмаса, мамлакатда алғов-далғов бўлиб, тартиббузарлик авжга чиқади”³ – деб ёзади.

Кошифийнинг масъулият ҳақида, айниқса, раиятга раҳнамо бўлган подшоҳ ёки ҳукмдорни масъулияти тўғрисидаги фикрлари бугунги кун учун ҳам ғоят аҳамиятлидир.

¹ Қаранг: З.Фрейд. “Методика и техника психоанализа”. Москва – 1993 г. Стр: 47.

² Н.Бердяев. “Смысл истории”. Москва – 1990 г. Стр: 71.

³ Воиз Кошифий. “Ахлоқи муҳсиний”. Конпур – 1904 йил. 136-137-бетлар.

У ўзининг “Ахлоқи муҳсиний” асарида шундай бир ҳикоят асосида фикрларини асослашга уринади. Унинг ёзишича Парвиз ўз ўғлига шундай насиҳат қилган экан — “Модомики, сен фуқароларга подшоҳ экансан, ақл ҳукмидан чиқиб кетмаслигинг керак. Фуқароларга амр-фармон берар экансан, ўзинг ҳам ақл амрига қулоқ сол. Қандай иш бўлмасин, олдин ўйлаб кўр, айниқса, инсон шахсига зарар етадиган, мол-мулки тортиб олинадиган муҳим ишларда ақл билан маслаҳатлаш”.¹

Кошифий подшоҳ ўз хизматига жалб этувчи кишиларга ҳам масъулият билан ёндашиши, зийрак садоқатли одамларни олиши лозимлигини алоҳида уқтиради. Унинг замондоши А.Навоий эса — “Адолатли подшоҳ Ҳақ таолонинг халойиққа кўрсатган марҳаматидир, бундай шоҳ мамлакат учун тинчлик ва фаровонлик сабабчисидир”² — деб ёзади.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, шундай хулоса қилиш мумкинки, ижтимоий-фалсафий фикр тарихи айниқса, Шарқ уйғониши ҳамда Фарб Ренеесанси ва маърифатчилиги даврларидаги алломаларни ақл-идроки орқали чуқур тадқиқ қилинган қадриятлар — ирода кучи, тиришқоқлик, ишчанлик, ташаббускорлик, қобилият ва ҳоказолар ҳозирги давр шахс эркинлиги ҳамда масъулиятини уйғунлаштирувчи асосий хусусият бўлиб қолмоқда.

Бу хусусиятларнинг шаклланиши шахс эркинлигини намоён бўлишида илгари ташланган қадамлар эди. Аммо, бугунги кундаги глобал ҳодисалар башарият тафаккуридаги тифиз ўзгаришлар, айти шу эркинлик даражасида шахсда худбинлик, шавқатсизлик, салбий маънодаги шахсиятпарастлик иллатларининг мавжудлиги билан ҳам ифодаланаётганлигини унутмаслик керак.

Ана шу масъулият туйғусини биз шартли равишда шахс масъулияти, фуқаролик масъулияти, миллий масъулият каби турларга ажратиб талқин этишга ҳаракат қилдик.

Шахс масъулияти — бу, кишининг ўз хатти-ҳаракати, фаолияти, феъл-атвориға нисбатан жавобгарлик туйғуси оиласи, фарзанди, ота-онаси, яқин кишилари олдидаги бурчи ва масъуллигини мужассамидир.

Фуқаролик масъулияти — бу, бизнингча Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир онгли фуқаронинг қайси миллат вакили бўлишидан қатъий

¹ Воиз Кошифий. “Ахлоқи муҳсиний”. Конпур — 1904 йил. 203-бет.

² А.Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Т.; “Ғофур Ғулом” номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1983 йил, 36-37-бетлар.

назар Республика Конституциясида кафолатланган ҳуқуқларидан фойдаланиш баробарида, унга жавобан фуқаролик масъулиятини ҳам ҳис этиб яшашидир.

Бу дегани шуки, ҳар бир фуқаро мамлакат Конституциясига, Олий Мажлис қабул қилган барча қонунларга, Вазирлар Маҳкамаси чиқарган қарорларга риоя этиши ва ҳурмат қилиши, уларни амалга ошириш учун масъулият сезиши лозим.

Бинобарин, давлат ўз фуқаросига ҳуқуқ ва кафолат берар экан, шунга яраша унинг зиммасига масъулият ҳам юклайди.¹

Шуни унутмаслик керакки, ижтимоий тараққиётнинг демократик ривожланиш жараёни шахнинг ўзини-ўзи англаши, қадр-қимматини қай даражада эъзозлай олиши, жамият учун хизмат қилиш имконияти ва ҳаракат меъёрига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Буларнинг ҳаммаси кишиларнинг ўзи яшаб турган кўча, маҳалласидан тортиб то яхлит мамлакатнинг барқарорлигини сақлаб қолиш, хавфсизликни таъминлашда юксак масъулиятни ўз фаолиятида онгли равишда амалга ошириш демакдир.²

Маълумки, қонун-қоидаларга риоя этишда истесно бўлмайди (баъзи бир фуқароларимизда иқтисодий-ҳуқуқий, маъмурий соҳаларга доир қонунларни бажариш зарурат бўлиб, маънавиятга оид, масалан, давлат тили, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар хусусидаги қонунларга нописанд қарашлар мавжуд), булар ўзбек миллатига мансуб фуқарога қанчалик тааллуқли бўлса, бошқа миллатларга мансуб фуқароларга ҳам шунчалик тегишлидир.

Чунки, улар фуқаро сифатида қонунан бир хил мақомга эгадирлар.

Бир хил мақомга эга бўлган шахслардан талаб ҳам баб-баробар бўлади. Ана шу жиҳатнинг ўзи ҳам фуқаролик масъулиятини англаувчи яна бир далилдир.

Фуқаролик масъулияти билан миллий масъулият орасида ўзига хос муштарақлик мавжуд. Сир эмас, ҳар бир миллатнинг балоғатга етган онгли аъзоси ўша ўзи мансуб миллатнинг олдида масъулиятли бўлади. Миллатнинг миқдорий-иқтисодий, маданий-ахлоқий, маънавий-маърифий тараққий этиб бориши, ер юзидаги

¹ А. Иброҳимов. “Биз ким – Ўзбеклар ...”. “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти. Т.;-1999 йил, 177-бет

² А. Саидқосимов. “Сиёсий фаоллик ва фуқаролик масъулияти”. “Жамият ва бошқарув” журнали 2007 йил 2-сони, 50-51-бетлар.

бошқа халқлардан орқада қолиб кетмаслиги учун биринчи навбатда шу халққа мансуб кишилар жавобгарлик туйғусини туйиши лозим.

Оила ва жамиятдаги ҳар бир ҳаракатида, босган ҳар бир қадамида шу миллатнинг умумий манфаатини унутмаслик миллий масъулият ҳиссининг муҳим томони ҳисобланади.

Кишиларнинг муайян миллат раvнақи йўлидаги сиёсий онглилиги ва маънавий етуклиги даражаси миллий масъулиятни англлатувчи иккинчи муҳим томонидир. Шунини алоҳида қайд этиш зарурки, миллий масъулият – бу, фақат ўзбекнинг масъулияти эмас балки, юртимизда яшовчи барча миллат ва элатнинг масъулиятидир.

Шу ўринда эътиқод тушунчасига батафсилроқ тўхталсак, илмий адабиётларда унга берилган таърифу тавсифларни атрофлича таҳлил этиш, биз мушоҳада юритаётган мавзу моҳиятини кенгроқ ёритишга имкон беради деб ўйлаймиз. Айни пайтда илмий-фалсафий адабиётларда “эътиқод” тушунчаси турлича изоҳланмоқда.

Масалан, россиялик тадқиқотчи Э.В. Лебедевнинг таъкидлашича – “Эътиқод – мураккаб маънавий уюшма бўлиб, шахснинг англаб олинган нуқтаи-назаридир, унинг тафаккури, онгу шуурида мавжуд бўлган билимлари асосида вужудга келган ва маълум бир маънода инсоннинг ҳаракат қилиши учун туртки бериб турувчи қудратдир”.¹

Тадқиқотчилар В.Т. Ефимов ва С.М. Косолаповларнинг фикрича эса – «Эътиқод – бу, яқка киши ёки ижтимоий гуруҳнинг ўз қарашлари, ҳаракатлари, принциплари, идеалларининг тўғрилигига бўлган тўла ва ўзгармас ишончдир. Эътиқод – бу, инсон шахсининг ахлоқий қиёфаси билан бевосита боғлиқ бўлган устувор ғоялари ва интилишларидир».²

Айни мана шу таърифда эътиқоднинг моҳиятига асосли концептуал ёндашув бўлган деб айтиш мумкин. Фикримизни далиллаш учун умрининг тўртдан уч қисмини Буюк Рим учун фидо этган, император, файласуф Марк Аврелийнинг ўғлини “Буюк Рим нима ўзи?” – деган саволига: “У буюк ғоя”³ – деб жавоб берганлигига эътиборни қаратамиз.

¹ Э.В.Лебедев. «Знание и убеждения; их соотношение и роль в формировании личности». Севастополь – 1975 год. Стр: 19.

² В.Т.Ефимов, С.М.Косолапов. «Формирование активной жизненной позиция – цел нравственного воспитания». Москва – 1977 год. Стр: 14.

³ Т.Ортиқов. “Иймон фалсафаси”. “Мулоқот” журнали 1997 йил 3-сон, 18-21-бетлар.

Бундан чиқадиган хулоса шуки, кишилар ҳаётининг мазмунини, бутун умрининг маъносини бирон бир ғояга ёки илмий ёхуд диний таълимотга юксак ишончи, эътиқоднинг шаклланиши, имоннинг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, юқоридаги рус тадқиқотчилари эътиқодни ишончга тенглаштирсалар ёки ишонч эътиқоднинг муқобили десалар, бошқа бировлар эътиқодни илмий билимларнинг характеристикаси деб тушунтирадilar.

Айрим ўзбек олимлари эътиқодни имонга тенглаштирадilar, баъзи бирлари эса эътиқод тушунчаси имон тушунчаси билан синоним, яъни маънодош, ҳамоҳанг бўлса ҳам улар айнан бир хил эмас деб ёзадilar.¹

“Эътиқод – муайян фалсафий-сиёсий, ҳуқуқий-ахлоқий, эстетик-диний ғоялар, қарашларнинг инсон онгига сингиб, унинг тафаккур услуби ва фаолиятига йўналиш берувчи мезондир”.²

Эътиқод тушунчасига нисбатан юзага келган турли-туманликларга чек қўйиш учун бизнингча, унинг келиб чиқишидаги тарихий-генеологик асосларни ўрганиш “эътиқод” тушунчасининг таркибий структурасини ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиш зарур. Бунинг учун эса, энг аввало эътиқод, деб номланувчи бир бутун структурани вужудга келтирган элементларни аниқлаб олиш даркор.

Кузатишлар шундан далолат берадики, эътиқодни яхлит бутунга бирлаштириб турган барқарор элементлардан бири – билимдир. Чунки, билим ҳодиса, воқеа, жараёнларнинг ҳатто инсон онги ва фаолиятининг турли хусусиятлари хоссаларини ўзида акс эттиради.

Худди шунинг учун ҳам билим эътиқоднинг вужудга келиши учун энг муҳим асос вазифасини бажаради. Аниқроқ қилиб айтганимизда, чинакам эътиқод ва билим бири иккинчисига уйқаш тушунчалар эмас. Чунки, айрим ҳолатларда билим ҳодиса, воқеа жараёнларнинг ҳуқуқий ҳолатини ифодаласа, баъзан эса ҳали тўлиқ ўрганилмаган, кишини чалғитувчи чола ҳақиқат ёки ёлғон бўлиши ҳам мумкин.

¹ М.Олтибоев. “Эътиқод ва ақл”. “Мулоқот” журнали 1998 йил 3-сони, 28-бет.

² Б.М.Очилова. “Шахс маънавий камолотида ихлосмандлик ва ибрат бирлиги”. Т.: “Ўзбекистон”, 2004 йил, 24-бет.

Бошқа бир ҳолатда билим ҳақиқатнинг қандайдир бир бўлаги бўлиши ҳам мумкин. Турган гапки, билимларнинг чинлиги эътиқоднинг мустаҳкам бўлишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Шундай бўлишига қарамай, эътиқоднинг мустаҳкам бўлишида билимни яккаю ягона омил деб бўлмайди.

Инсон онгида қайта ишлаб чиқилган, яъни тажриба чиғириғидан ўтган иккинчи марта қайта ҳосил бўлган билимларгина эътиқоднинг мустаҳкам бўлишини таъминлайди.¹

Аслида, адолат одамларнинг космос қонуниятларига мувофиқ яшаши, ноқиснинг комилдан ибрат олиши, унга ихлос қўйиб, эътиқод билан умр кечиришида яққол номоён бўлади. Бошқача айтганда, шахс эркинлиги инсонпарвар демократик тамойиллар асосида унинг масъулияти билан уйғунлашади.

Бу хусусида Президент И.А. Каримов қуйидагиларни таъкидлаган эди:

“Инсон эркинлиги ва масъулиятини уйғунлаштириш жараёнини Ўзбекистон шароитида тезлаштириш учун демократиянинг шарқона хусусиятларидан оқилона фойдалана билиш даркор”.²

Хусусан, Шарқда демократик жараёнларнинг қадим-қадимдан шаклланган ўзига хос, ўзига мос хусусиятлари бор, яъни Шарққа демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади.

Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ғоят нохуш, ҳатто фожеали натижаларга олиб келади. Ҳудди шунинг учун ҳам демократик тамойилларни жамият турмуш тарзига татбиқ этганда ҳар бир миллат, ҳар бир элатнинг ўзига мос миллий хусусиятларини инобатга олмоқ зарур.

Масалан, шарқона демократиянинг энг муҳим хусусияти — инсон турмуш тарзида вужудга келган муаммолар қадим-қадимдан ақл-идрок кучига таяниб, рўй-ростлик ва ошкоралик асосида баргараф этилган.

Шарқона демократия ҳар қандай зўравонликлардан ҳоли доноликка асосланиб фикр-мулоҳаза юритишдир. Ҳар қандай мухолиф билан ўзаро ҳурматга таяниб гаплашиш, мунозара қила

¹ А.Чориев. “Инсон фалсафаси”. II мустақил шахс. Т.; “Чинор ЕНК”, 2002 йил, 237-бет.

² И.А.Каримов. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”. Тошкент — 1997 йил, 183-186-бетлар.

билиш ўз фикр-мулоҳазасини суҳбатдошига уқтира билиш қобилиятидир.

Шарқона демократия Шарқ кишиси, айниқса ўзбекнинг андишасига асосланади. Андиша қилиш Шарқ кишиси онгига она сути, ота меҳри билан сингдирилган.

Бундай киши ҳеч қачон ота-онасини, қавм-қариндошларини, ўзидан катталарнинг, оқсоқолларнинг юзига тик қарамайди. Ўзидан катталар, оқсоқоллар фикрига бирданига қарши чиқмайди. Ўзининг мулоҳазасини устакорлик билан, пардалаб, ҳеч кимни иззат-нафсига тегмасдан, бировни ҳақорат қилмасдан, камситмасдан баён этади. Бошқаларга ҳамиша ҳурмат, иззатда бўлади.

Бундай инсоний фазилатлар, хислатлар Шарқда бутун мамлакатлар, миллатлар, халқлар онги ва шуурига мустаҳкам ўрнашиб қолган. Ана шунинг учун ҳам ёшларимизни, ўсиб келаётган авлодни шарқона демократиянинг инсонпарварлик тамойиллари, ўзбекнинг андишаси, ҳаёси, ибоси, руҳида тарбиялаш асосида унинг маънавиятини юксалтиришга жиддий эътибор қаратилмоқда.

Севимли халқ шоири Эркин Воҳидов ашъорларидан бирида:

*Болаларни қўрқоқликка ўргатмангиз,
Бобо келди, деб кўрпага буркатмангиз.
Улғайганда дуч келганда инсонларга,
Ўхшамасин итдан қўрққан соқовларга.*

*Болаларни бедодликка ўргатмангиз,
Андишасиз, беорликка ўргатмангиз.
Улғайганда дуч келганда инсонларга,
Ўхшамасин андишасиз шайтонларга*

деб, бежиз ёзмаган.

Ҳар бир ҳаракат, эришилган муайян натижа инсон амалий фаолияти, онги, тафаккури асосида қилинган саъий-ҳаракатининг натижаси ҳисобланади.

Фаолият замирида аввало мақсад, манфаат ва масъулият туради.

Масъулият ҳақида гап кетганда Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг «ҳар бирингиз раҳбарсиз, (боқувчисиз ва ҳар бирингиз қўл остингиздагиларга масъулдирсизлар (жавобгардирсиз). Бошлиқ — раҳбардир. У ўз қўл остидагиларга жавобгардир. Эр ўз оиласига раҳбардир ва у оила аъзоларига жавобгардир. Умуман ҳар бирингиз

бошқарувчисиз. Бошқарган ишингизда Аллоҳ олдида жавобгардирсиз»¹ деган ўғитлари ёдга тушади.

Бинобарин, жамиятда яшар эканмиз ҳар биримиз кимга ва нимагадир масъулмиз. Ота-она фарзандни тарбиялаш, уйли, жойли қилиш, уларни қўллаб-қувватлаш бурчи ва масъулиятни, фарзандлар ота-оналарга ғамхўрлик қилиш, айниқса, улар қариган чоғларида, меҳр-муҳаббат кўрсатишга, ёшлар кексалар олдида кексалар ўз навбатида шахсий ибрат ва ҳаётий ўғитлар билан уларни тарбиялашга масъулдирлар.

Ана шу масъуллик бир сўз билан ахлоқий масъулият деб юритилади.

Кейинги йилларда масъулият масаласига жаҳон илмий жамоатчилиги ҳамда республикамиз олимлари томонидан жиддий эътибор билан қаралмоқда.

Айниқса, ахлоқий масъулиятни ҳар томонлама муфассал тадқиқ этиш бугунги куннинг талабига айланган. Аммо шуни икки таассуф билан қайд этиш жоизки, ҳозирда мавжуд этик ва юридик адабиётларда масъулиятни турли аспектилари ўрганилган ҳолос.

Бизнинг фикримизча, деб ёзади файласуф олим Э.Фарқаш масъулият тушунчаси уни намоён бўлиш шакллариининг уч хил жиҳатини тадқиқ этиш муҳимдир.

— **Жинойати учун жавобгарлик маъносидаги масъулият.** Бу ерда гап киши нима учун, қайси фаолияти туфайли жавобгар бўлаётганлиги ҳақида кетади. Бу ўринда инсон ахлоқий фаолиятининг барча соҳаси, уни ижобий ва салбий жиҳатлари ҳам қамраб олинади.

— **Айбдорлиги учун ҳукм қилинганлик маъносидаги масъулият.** Ушбу масъулият асосида нима учун жавобгар бўлганлиги эмас, нега жавобгар бўлаётганлигининг мантиқий муҳокамаси туради.

— **Кишининг ўзгалар фаолияти ва тақдир олдидаги ўз мажбуриятларини ҳис қилиш ва англаш маъносидаги масъулият.**²

Ҳуқуқий жиҳатдан бу масъулият турларини илмий-назарий тадқиқ етарли даражада асосланган, аммо унинг маънавий-ахлоқий жиҳатларини тадқиқ этиш уни инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини узлуксиз тарзда ўрганиб бориш зарур.

¹ Б.Рўзиматов. Бошлиқ маънавий раҳбарми? Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. №7,1999, 48-б

² Э.Фарқаш. Свобода личности и проблемы морали. Автореферат диссертации на сочинение ученой степени кандидата философских наук. Москва, 1962 г, стр-10.

Шуни алоҳида таъкидлаш қаракки, ҳар қандай масъулият аввало инсон эркинлиги, мустақил фаолиятининг натижасидир.

Инсон қадри, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари топталишига барҳам бериш, том маънодаги инсоний тартиботлар асосида яшашга ўтиш, демакки, анъанавий ёпиқ жамиятни замонавий очиқ жамиятга айлантиришнинг муҳим шартидир.

Аммо, инсон масъулиятига рағбат берувчи эркинликни такомиллашиши онга мураккаб ва зиддиятли жараёнدير.

Р. Дарендорф томондан образли қилиб ифодалангандек, «Куллика йўлни кўпчилик очган, эркинликка қандай келиш эса харитада белгиланмаган».¹

Ушбу мулоҳаза теран фалсафий мушоҳадага асосланганлигини эътироф этганимиз ҳолда эркинликни таъминлашни бирдан-бир тўғри ва аниқ йўли маърифатдир деган нуқтаи назарни асослашга ҳаракат қиламиз. Зотан маърифат ҳар қандай жамиятни таназзулдан, улкан фожиалардан сақлаб қолувчи кучдир. Маърифат асосидагина инсон қадр-қиммати учун ҳаётий кенглик, чексиз имкониятлар очилади. Маърифат туфайли шахс эркинлиги маънавий заминга эга бўлиб ижтимоий масъулиятни англаш ва унга амал қилиш юзага келади.

Ана шу нуқтаи назар асосида мушоҳада юритадиган бўлсак, жамиятнинг маънавий ҳаёти кишилар маънавий жиҳатдан эркин бўлишлари билан боғлиқ ҳолда амал қилади, деган тўхтамга келиш мумкин. Инсоннинг маънавий эркинлиги унинг эркин фаолият соҳиби сифатида ўзини англаб етишини билдиради. Инсоннинг маънавий эркинлиги ҳақиқий қадриятларга эркин муносабатда бўлишда, маънавий-ижодий эркинликда намоён бўлади.

Иждодий эркинлик асосида эса қобилият, билим ва маърифат туради.

Айни пайтда ҳар қандай эркинликни йўлдоши сифатида иждодий эркинлик ҳам унинг соҳибидан муайян масъулиятни талаб этади.

Илмий-фалсафий дунёқарашга мувофиқ, эркинликни ҳам масъулиятни ҳам ўзаро таъсир ва ўзаро алоқадорликда олиб қаралади. Объектив заруриятга асосланиб, эркин аолият кўрсатаётган инсонга бир ватқнинг ўзида, унинг ҳулқ-атвори, хатти-ҳаракати учун жамият олдидаги масъулият туйғусини

¹ Р.Дарендорф. «Дорога к свободе: демократизация и ее проблемм Восточной Европе. Ж-н «Вопросы философии». 1990. №9. с-69.

шакллантириш мумкин. Масъулият ижтимоий онгнинг қай даражада ривожланганлиги, ижтимоий муносабатлар ҳолати, жамиятда фаолият кўрсатаётган ижтимоий институтлар, жамоат ташкилотларнинг иши билан боғлиқ. Худди шунинг учун ҳам мамлакатимизда инсонпарвар, демократик жамият қурилаётган ҳозирги шароитда инсон эркинлиги ва масъулиятини уйғунлаштириш муҳим аҳамият касб этмоқда.¹

Маълумки, мамлакатимизда эркинлаштириш жамият демократлашувининг муҳим йўналиши сифатида эътироф этилади. Лекин, бу ўз навбатида эркинликни ўзига хос ижтимоий-сиёсий қадрият сифатида англашни талаб этади.

Ўз ўрнида шахсий мазмунда эркинлик тушунчасининг ижобий ва салбий жиҳатларга эга эканлигини таъкидлаган бўлар эдик. Унинг ижобий жиҳати шахснинг ўз манфаатларига мувофиқ равишда хатти-ҳаракатлар содир қилиш имкониятини ифодалайди. Бунда шахс маълум хатти-ҳаракат содир қилиш мумкинки, унинг бу интилишлари, ўз навбатида, бошқаларнинг манфаатларига зид келмаган тақдирда адолат чегараси, эрklar тенглиги уйғунлашади. Аксинча, шахс хатти-ҳаракати ташқи таъсирлардан бутунлай озод бўлган тақдирда ва у ўз мақсадларига эришишга интилиш чоғида ҳеч бир акс таъсирни тан олмаган тақдирда эркинликнинг салбий ҳолати юз беради.

Албатта, эркинликнинг ҳар икки жиҳати ўртасида мураккаб, зиддиятли ва қарама-қарши муносабатлар мавжуд. Эркинликнинг ижобий ва салбий хусусиятлари мувозанати шахс эркинлигини белгилайди.² Эркинлик қай даражада такомиллаша борса инсон фаолиятининг ички ботиний хусусиятлари, ҳамда тафаккур уйғунлигига таянса, масъулият ҳам ана шу даражада ортиб боради.

¹ Анвар Чориев. Инсон фалсафаси II. Мустақил шахс, Тошкент, «Чинор» нашриёти, 2002, 248-б.

² Миллий истиқлол гоёси. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим бакалавриат босқичи учун дарслик. Т., «Академия» нашриёти, 2005, 238-бет.

IV БОБ. МЕРОС, ВОРИСИЙЛИК УЙФУНЛИГИДА ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАР ВА ОИЛА МАЪНАВИЯТИ

1-§. ШАХС БАРКАМОЛЛИГИДА ОИЛА МУҲИТИ

Оила билан жамият доимо узвий алоқадордир. Ана шу боис мустақилликка эришганимиздан бошлаб, оила фаровонлигини таъминлаш, уни мустаҳкамлаш аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш, таълим жараёнини миллийлаштириш, миллий қадриятларни тиклаш масаласи давлатнинг устувор сиёсатига айланди. Бу ҳақида Президент И.А. Каримов “... жамиятимизнинг асоси оила моддий ва ижтимоий жиҳатдан мустаҳкамланмоқда. Биз давлатимизнинг ижтимоий асосларини мустаҳкамлашда, унинг барқарорлигини таъминлашда мамлакатимизнинг эртанги тақдири билан боғлиқ бўлган жисмонан соғлом, маънавий жиҳатдан етук ёш авлодни тарбиялашда оиланинг муҳим ўрин тутишига катта аҳамият бермоқдамиз»¹ — деб таъкидлагани бежиз эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 18 май 2007 йилдаги ПФ 3878 сонли “Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга доир, қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонининг қабул қилиниши ҳам оилага берилётган эътиборнинг яна бир кўринишидир.

Юртбошимиз қайд этганидек “бугунги кунда республикамызда 950 мингдан зиёд ёш оила мавжуд бўлиб, юртимизда жами оилаларнинг 16 фоизини ташкил қилади”.²

Ёш оилаларни давлат томонидан қўллаб-қувватланишини асосий мақсади оила иқтисодий барқарорлигини таъминлаш асосида оилада авлод тарбиясини янада яхшилаш назарда тутилган.

Оила кишилиқ жамиятининг пойдеворидир. Шунга кўра жисмонан соғлом, маънан баркамол, ахлоқан пок ва юксак маданиятли ёш авлодни вояга етказиш оиладан бошланади. Оила

¹ Қаранг: И.А.Каримов Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз.Т: Ўзбекистон, 2000 28-бет.

² Асосий мақсадимиз-юртимизда эркин ва обод фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъият билан давом эттиришдир. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Канституцияси қабул қилинганнинг 15 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Ўзбекистон овози, 2007, 8-декабрь.

ҳаётининг асосий мақсади аҳолини қайта тиклаш, болалар тарбияси билан шуғулланишдир. Болалар тарбиясининг бош ва белгиловчи асоси ота-онанинг ўзаро муносабатидир.

Мана шу оилавий муносабат маданиятининг такомиллашиши ёш авлоднинг моддий олам, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги таъсирлари, нуқтаи назарлари, тушунчалари, дунёқарашлари ва шарқона одоб-ахлоқ қоидалари, уларга риоя этишнинг тўғри йўлини кўрсатади.

Ёш авлоднинг маънавий қиёфаси, уларнинг хатти-ҳаракати, хулқ-атвори дастлаб оилавий муносабат маданиятида шаклланади. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, оилада авлод тарбияси, оиладаги муҳит, анъанавий тарбия билангина эмас, шу билан бирга оила иқтисоди, унинг моддий шароити билан ҳам бевосита боғлиқдир.

Оилавий муносабатларнинг муҳим таркибий қисми — оила аъзолари ўртасидаги иқтисодий-мулкӣ муносабатлардир, яъни оила турмушини ташкил этишдир. Ҳозирги замон иқтисодий-илмининг йирик намоёниси, 1992 йил иқтисодий бўйича Нобель мукофотининг лауреати, америкалик олим Герри Беккер ўзининг «Трактат о семье» номли машҳур мономентал тадқиқотида ёзганидек, «Оила ҳаётининг иқтисодий нуқтаи назаридан талқин этилмаган ва ана шу нуқтаи назардан ёндашилмаган ҳеч бир соҳаси йўқ, оиланинг яшовчанлиги ва ривожӣ ҳам иқтисодий билан боғлиқ».¹ Бунга оиладаги жинслар — эркак ва аёл, болалар ўртасидаги меҳнат тақсимоғидан тортиб, оила маиший ҳаёти, оила тадбиркорлиги, оила даромади ва ҳаттоки ажралишлар ҳам тааллуқлидир. Айнан иқтисодий омил туфайли инсоният жамиятнинг энг қадимий даврларидаёқ эркак ва аёл ўртасидаги эркакни энг содда шакллари юзага келган. Гарчи бу никоҳ муносабатлари қўпол ва моҳиятига кўра барқарор бўлмасда, дастлабки оилавий муносабатларга асос бўлган.

«Ибтидоий одамларни — деб ёзади рус тадқиқотчиси Ю.И. Семёнов, — ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан муносабатдаги ўзгаришлар шахсий мулкга муносабат асосида юзага келганлигини ўтказилган қатор тадқиқотлардаги далиллар исботлайди. Хусусан эркак ва аёл муносабатларидаги ўзига хос томонлар ҳам уларни жамоа мулкнинг алоҳида турига муносабати асосида шаклланган»².

¹ Гэри С.Беккер. Трактат о семье. М.: «Наука», 1987, С.113.

² Семёнов Ю.И. Как возникло человечество. М.1966, С.482-485.

Ёш авлодни бугунги кун имкониятларигагина эмас, балки эртанги кун эҳтиёжларига таяниб, тарбияламоқ зарур. Ана шу маънода оилада фарзанд руҳиятига тадбиркорлик фазилатларини синдириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бундай фазилатлар эса, бугунги кунда оила тадбиркорлигини ривожлантириш асосида синдирилади. Ана шу тадбиркорликда муҳим ўрин тутаети. Рус тадқиқотчиси И.Боровков уй хўжалигига “кундалик турмушни ташкил этиш мақсадида оиладаги бир ёки бир неча биргаликда яшовчи кишилар гуруҳидан иборат, жамиятнинг бошланғич социал-иқтисодий бўғини”¹ деб таъриф беради.

Уй хўжалигини оқилона ташкил этиш, — деб ёзади муаллиф, аввало хўжалик бошлиғига унинг салоҳияти ва тадбиркорлигига боғлиқ. “Ҳар қандай уйни унинг хўжаси ушлаб туради”, деган рус халқи мақоли бежис айтилмаган. Уй хўжалигини тўрт босқичга бўлади:

Биринчи босқич чекланган уй хўжалиги бўлиб, бу хўжалик одатда ёлғиз эркак, кичик нотўлиқ оила, яъни аёли бўлмаган оилаларга хос.

Иккинчи босқич оддий уй хўжалиги бўлиб, одатда бу хўжаликда кундалик уй юмушлари: озиқ-овқат тайёрлаш, уйларни саришта тутиш, болаларга қараш, кийим —бошларини тозалаш каби ишлар билан чекланади.

Учинчи босқич ривожланган уй хўжалиги ҳисобланиб, асосан шахсий таморқа хўжалигидан фойдаланиш, мева-сабзавотлар етиштириш, оила эҳтиёжи учун маҳсулотлар яратиш билан шуғулланади.

Тўртинчи босқичига юксак ривожланган уй хўжалиги бўлиб, муайян ҳажмдаги қишлоқ хўжалиги ва бошқа маҳсулларни давлатга етказиб бериш, қишлоқларда деҳқон, фермер хўжаликлари, шаҳарларда индивидуал, якка тартибдаги хусусий тадбиркорлик билан шуғулланувчи оилаларнинг уй-хўжалик юритилиши киритилади.

Якка меҳнат фаолияти ва хусусий тадбиркорлик соҳаларини кенгайтиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Қишлоқларда хунармандлик турли маиший хизмат кўрсатиш соҳалари, қайта ишлаш технологиясини кенг жорий этилиши ишсиз аёлларни банд қилиш муаммосини ҳал қилишга ёрдам бермоқда.

¹ Боровков И. Экономика семьи. Учебный курс МОК №4. Воронеж 2003. С.3 //www.ug.pric/01/97/18/tg.2.1 gtm/

Оилавий муносабатлар жамиятдаги мавжуд ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий ва маънавий муносабатлар билан белгиланади ва улар таъсирида ўзгариб бораверади.

Оилани мустақамлашда ҳуқуқий, диний-ахлоқий билимлар тарғиботининг аҳамияти катта. Шариатга доир, оила ва никоҳ масалаларига бағишланган, ёшларни, жисмонан ва руҳан оила қуришга тайёрлашга кўмаклашадиган адабиётларни нашр этиб кўпайтиришга ҳам жиддий эътибор бериш керак. Зеро бу тадбиркор оилада шахс тарбиясига ёрдам беради.

Жамиятимиздаги ҳар бир оиланинг муқаддас вазифаси эса — қобилиятли фарзандларни ўстириш, уларни жисмоний ва маънавий томондан етук, ота-онасига, Ватанига садоқатли инсонлар қилиб тарбиялашдан иборат. Шунинг учун ҳам мустақил Ўзбекистонимизнинг биринчи Конституциясида оила — жамиятнинг асосий бўғини, оналик ва болалик давлат томонидан ҳимояланади, вояга етган, меҳнатга яроқли болалар ўзларининг ота-оналарига ғамхўрлик қилиши шарт деб кўрсатилган. Бу ишончли ҳуқуқий кафолатларда халқимиз босиб ўтган узоқ ва ёрқин тарихий йўлнинг ўлмас мерослари ётибди. Ахир ота-онага, бир-бировга мурувват, ҳурмат-иззат — буларнинг барчаси асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб, бизгача етиб келган ва қонимизга, танимизга синган энг ардоқли инсоний хусусиятдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, оиланинг гўзаллиги, фароғати, файзу камолини таъминловчи устун бу аёл кишидир. Эркаклар барча хулқу тарбия хусусида аёл киши маслаҳатига аксарият кўп ҳолларда бўйсунадилар, зотан улар ҳам аввало она меҳри ва тарбиясидан баҳраманд бўлганлар.

Шу сабабли ҳам донишмандлардан бири: “Инсонлар ҳар вақт хотунлар истагани каби бўлажаклар, агарда буюк ва фазилатли одамларга эҳтиёжингиз бўлса хотунларга буюклик ва фазилатни ўргатингиз”¹, — деган экан.

Зотан тарбияли аёл аввало ўз ота-онаси қайнота ва қайнона, эр ҳамда фарзандларини, бутун оила хулқини, оилага муносабати мутлақо шахсий иш деб қараш жамият манфаатларига зарар етказди, эр-хотин, ота-она ва фарзандлар орасида юксак маънавий фазилатларни қарор топишига ҳалал беради.

¹ Абдупатто Мирабобоев. Одобрнома. Марғилон, 1994 йил, 37-бет.

Баркамол инсонни вояга етказиш учун энг аввало, оила, маҳалла, мактаб, буткул жамият ва давлатнинг узвий ҳамкорлигини юқори пағонага кўтариш лозим.

Оила – жамият асоси. Зеро, ҳар бир инсоннинг, ҳар бир оилани ижтимоий муҳофазалаш, оилада қобилиятли фарзандларни ўстириш, уларни жисмоний ва маънавий томондан етук қилиб тарбиялаш бугунги кунда халқимиз ва жамиятимиз олдида турган энг муҳим вазифалардан бирига айланган.

Бу вазифаларни бажаришда оила алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳаётда ўз меъёрида тинч-тотув яшаш, оилага ва унинг аъзоларига бахт-саодат келтиради, оила бошлиқлари бўлган ота-она тарбияли, ширин сўз, андишали бўлса, уларнинг фарзандлари ҳам ўз ота-онасидаги яхши фазилатларни ўзларига сингдириб оладилар. Баъзи оилаларда аҳамиятсиз кичик масалалар устида бошланган жанжаллар оила илдизини қирқиб, ҳатто ажралишгача олиб келиши мумкин.¹

Шуни ҳисобга олган ҳолда республикамызда маҳаллани ташаббуси билан “Ўз маҳаллам – ўз уйим”, “Ибратли хонадон”, “Оила ва одоб-ахлоқ”, “Қайнона ва келин”, “Тотувлик - уйнинг давлати” ва бошқа шунга ўхшаш кўрик танловлар, суҳбатлар ўтказиш яхши одатга айланыпти. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, инсондаги ёқимли фазилатлар, ўткир дид билан ақл идрок, фаҳм-фаросат уйғунлашгандагина инсон баркамол инсонга айланиши мумкин. Нозик дид ва фаросат, хулқ-атвор одамлар билан муносабатда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам халқимизда «Сенинг кийимингга қараб кутиб оладилар ва ақлингга қараб кузатиб қўядилар», — деган ажойиб нақл бор. Бинобарин хушхулқлик энг аввало оилада шакллана боради.

Баркамол авлод тарбияси ҳар бир маданий ривожланишдаги муайян бир тарихий даврга хос илм-фан, маданият соҳаларида юз берган юксалиш ва ўзликни англаш бўйича содир бўлган жараённинг ифодасидир. Баркамол авлод тарбияси миллий концепцияси тамойилларининг асосини ўз ватанига, жамиятига содиқ фарзандларни тарбиялаш, уларнинг эркин фикрловчи, масъулиятли, билимли ва маънавий етук шахс бўлиб шаклланишини таъминлаш ташкил этади. Миллий тарбия асосларини эгаллаш натижасида ёш авлод онгу тафаккурида юксак интеллектуал

¹ О.Тоҳиров. Комиллик – етуклик тимсоли. «Қадрият» газетаси, 2001 йил, 10 феврал.

салоҳиятни камол топтириш, айниқса, маънавий — ахлоқий, инсонпарварлик ва демократик қадриятларни мустақамлаш, таълим-тарбия жараёнини уйғунлаштириш, уни аниқ истиқболли мақсадга йўналтириш жамият тараққиётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

2008 йилни Юртбошимиз томонидан «Ёшлар йили» деб эълон қилинишининг мазмун-моҳиятида ҳам жамиятнинг шахсга бўлган эътиборини янада ошириш, унинг руҳияти, қизиқишлари, талаблари ҳисобга олиниши назарда тутилган. Мақсад ёшларнинг жамият тараққиётидаги фаоллигини оширишда соғлом ижтимоий муҳит яратиш ва таълим-тарбия самарадорлиги эришишдир. Бу соҳадаги пировард вазифа — XXI аср талабларига жавоб берадиган сифатга эришишдир.

Ижтимоий муҳит шахсни ўраб турган, унинг онги ҳамда хулқига фаол таъсир ўтказувчи барча ижтимоий шарт-шароитлар фаолиятини қамраб олади ва шахс турмуш тарзи, хатти-ҳаракати, муносабат маданияти, маънавий-ахлоқий қиёфаси, тафаккурни шакллантиради ҳамда унинг такомиллашиб боришига хизмат қилади. Шу маънода ижтимоий муҳит инсон фаолияти давомида шахс сифатида шаклланиши учун асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган барча бунёдкорлик фаолияти ёшлар камолоти, бахт-саодати, ёрқин истиқболини таъминлаш, уларни маданиятли, билимли ва жисмонан етук қилиб тарбиялашга қаратилганлиги амалиётда намоён бўлмоқда. Жумладан, мактаб таълимини ривожлантириш дастурига мувофиқ ўтган йилнинг ўзида 61 та мактаб қуриб фойдаланишга топширилди, 385 та мактаб капитал реконструкция қилинди, 530 та мактаб таъмирланди, 8 минг ўқувчи ўрнига эга бўлган 6 та академик лицей ва 70 минг ўринли 124 та касб-хунар коллежи қуриб, фойдаланишга топширилди, 8,7 миллиард сўмлик ва 15 миллион АҚШ доллари миқдоридagi ўқув-лаборатория жиҳозлари харид қилинди. Шунингдек, 161 та болалар спорт мажмуаси фойдаланишга топширилди, шулардан 18 таси янгитдан барпо этилди, 108 та мактаб спорт зали ҳамда 35 та спорт мажмуаси реконструкция қилинди.

Ёшларнинг муҳим ҳаётий манфаатларини касбий ва руҳий ўсишини моддий ва маънавий жиҳатдан таъминлаш, уларнинг дам олиши ва спорт билан шуғуланишини ташкил этиш, ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари «Камолот» ёшлар

ижтимоий ҳаракати, “Ўзбекистон маданияти ва санъати форуми”, “Соғлом авлод учун”, “Маҳалла”, “Болалар спортини ривожлантириш”, “Келажак овози”, “Меҳр нури” ва бошқа жамғарма, ташкилотлар томонидан амалга оширилмоқда. Мустақил ҳаётга қадам қўйган ва қўйиши лозим бўлган ёшларимиз ўз истеъдодларининг янги қирраларини кашф этишлари учун уларга ёшлар ташкилотлари ҳар томонлама кўмакдош бўлмоқда. Бу жараёнлар барқамол авлоднинг шахс сифатида вояга етиши, ижтимоий муҳит ва тарбиянинг тўлақонли бўлишини таъминлайди.

Ҳозирги кунда республикада 60 дан ортиқ олий ўқув юрти, 260 дан ортиқ махсус ўқув юртлари, улардан 80 дан ортиқ коллежлар турли йўналишларда кадрлар тайёрламоқда. Замонавий университетлар ва институтлар жумладан, ҳарбий академия, ички ишлар академияси, Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, банк молия академияси, жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент авиация институти каби ўнлаб янги ўқув муссасалари ташкил этилди.

Ёшларни жаҳон фани ва билимлари хазинасидан баҳраманд қилишга катта эътибор берилмоқда. Республика Президентининг иқтидорли ёшларнинг чет элда ўқишини қўллаб-қувватловчи “Умид” жамғармаси ташкил этилиб, бу жамғарманинг гранти ҳисобига ёшларимиз АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия, ва Япониянинг нуфузли университетларида кўплаб мутахасислар бўйича бакалавр ва магистр даражаларини олиш имконияти яратилди. Ҳозирги вақтда чет элларда 2,3 мингдан кўпроқ ёшлар таълим олмоқда.

Таълим соҳасида Республикамиз АКСЕЛС, АЙРИКС, САРЕ, ДААД, Конрад Аденауэр фонди (Германия), Британия кенгаши, Сауз Ал- Бантин фонди (Миср) каби халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни ривожлантирмоқда. Келажакимиз пойдевори бўлган ёшларни комилликка йўналтириб тарбиялашда яратилаётган бу каби имкониятлар ижтимоий муҳитни инсонпарварлаштиришга қаратилганлиги билан аҳамият касб этади.

Жамият тараққиётининг истиқболи ёш авлоднинг тафаккури ва маънавий-ахлоқий қарашларига асосланади. Маънавий-ахлоқий тарбияни таълимнинг узвий қисмига айлантириш, билимни фундаменталлаштириш бу борадаги **муҳим вазифадир.**

Жамият билан шахс ўртасида узвий алоқадорлик, таълим-тарбия жараёни микро (кичик), мезо (ўрта) ва макро (катта) муҳитларда намоён бўлади. У турғун, динамик ўзгарувчан, табиий,

ижтимоий, сиёсий, экологик, эстетик, ахлоқий, оилавий, маънавий кўринишларни ифода этади. Кичик муҳит (оила, мактаб, мактаб жамоаси, дўстлар давраси), катта муҳит (ижтимоий табақалар, касбий, миллий, демографик ва диний гуруҳлар) шахс камолотига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатади ва жамият тараққиётини соғломлаштиришда ижобий роль ўйнайди.

Оила шахс тарбиясининг асосий илк бўғини ҳисобланади. Оилалардаги тартиб интизом, аҳиллик, иноқлик, маънавий – ахлоқий муносабатлар мустақкам ва соғлом бўлса, ота-онанинг ибратли одоби, хулқи намунали соғлом муҳитни вужудга келтириб, таълимнинг муҳим пойдевори бўлади. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек: “Ҳаммамиз яхши биламиз, 15 дан то 18 ёшгача бўлган давр – инсон умрида энг нозик, энг мураккаб даврдир. Шу ёшда инсон онги, хулқи ва ахлоқи, маънавий қиёфаси тугал шаклланади. Ҳали суяги қотмаган фарзандларимизни ўз ҳолига ташлаб қўйсақ, тарбияси, илми ва маънавияти билан шуғулланмасак, келажақда уларнинг комил инсонлар бўлиб етишмоғига ким кафолат бера олади? Биз жамиятимиз, давлатимиз келажагини кимларнинг қўлига топширамыз”¹. Бинобарин, жамиятда ёшлар тарбияси ва таълимига асосий эътиборни қаратиш тақозо этилмоқда. Чунки, 15-18 ёшлар оралиғи инсонда жисмоний, физиологик ва маънавий жиҳатдан ривожланиш давридир. Бу даврда берилган тарбия ва таълим ёшларнинг шахс сифатида ривожини таъминлайди.

Бола вояга етиш арафасидаёқ мустақил фикрлаш, хатти-ҳаракатига жавобгарлик масъулияти, ўз фаолиятини ўзи эркин танлаш имконияти, йўл қўйилган хато ва камчиликлардан тўғри хулоса чиқариши, иш ва ўқиш билан бандлиги оилавий соғлом турмуш тарзи ғоясини ифодалайди. Масаланинг моҳиятига эътибор берсак, маорифнинг, адабиётнинг, санъатнинг, борингки, диннинг ҳам илдизида ётган маънавий пойдевор – оиладаги одобу ахлоқ ақидасидир.

Олима В.Каримованинг фикрича “Маълум бир сабабларга кўра содир бўладиган оилавий можаролар ёшлар тарбиясига ёмон таъсир кўрсатади, бундай таъсир оқибатида руҳий мувозанатнинг бузилиши, ишчанлик кайфиятининг пасайиши, тушкунлик кайфиятининг пайдо бўлиши юз беради”.

¹ Каримов И.А. Янги тафаккурга кенг йўл // Хавфсизлик ва барқарорлик тараққиёт йўлида, Т. 6-Т: Ўзбекистон, 1998, 11-бет

Болани мактабга тайёрлаш, унинг соғлом, баркамол бўлиб ўсишини таъминлаш, мунтазам таълим-тарбия олишга тайёрлаш, ахлоқий-психологик қобилиятларни шакллантириш, яъни ўз яқинларига ва атрофдагиларга ҳам меҳр-оқибат ҳиссини уйғотиш жараёнини самарали кечиши учун ижтимоий муҳит (оила, боғча, мактаб, мактабдан ташқари муассасалар ва маҳалла, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари, олий таълим, ёшлар ташкилотлари) соғлом бўлиши лозим.

Маълумки, таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб онгни, тафаккурни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса, кўзлаган олий мақсад – озод ва обод жамиятни барпо этувчи баркамол авлод тарбиясини тўлиқ амалга ошириб бўлмайди. Мамлакатимизда ушбу концептуал муаммони ҳал қилишнинг пойдеворини Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ташкил қилади. Миллий концепциянинг самараси биринчи навбатда кадрларнинг етуқлиги ва савиясига, уларнинг замон ва тараққиёт талабларига нечоғлик жавоб беришига боғлиқдир. Ҳар бир шахс ўз ақли, заковати, манфаат ва эҳтиёжи билан яшаши, унинг ирода ва эътиқоди шу қоидага асосланиши зарур. Чунки, ҳар қайси шахсда муайян даражада интеллектуал салоҳият мавжуд. Агар шу ички қувватнинг тўлиқ юзага чиқиши учун зарур бўлган барча шарт-шароит яратилса, ҳар қайси шахс ўз қобилият ва истеъдодини ўз манфаати учун, оиласи, миллати ва халқининг бахт-саодатига бахшида этади.

Бунинг учун ҳозирги вақтда қуйидаги ишларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

1. Тарбия жараёнини ташкил этиш. Бунда “Аниқ мақсадли” тарбия услубларини амалга ошириш, меҳнат, касб-ҳунар тарбиясини “мағзи тўқ” миллий урф-одатлар ва анъаналар орқали ибратнамуна асосида такомиллаштириш, тарбия жараёнига миллий, диний ва умуминсоний қадриятларни сингдириш. Миллий табиявий фаолият руҳий жараён бўлиб, у ахлоқий қарашлар билан узвий алоқадорликда олиб борилиши лозим. Агарда миллий тарбиядан узоқлашсак ўз-ўзидан миллий маънавиятда узоқлашишга олиб келади. Бунинг натижасида ёшларимиз четдан кириб келаётган маънавий ахлоқсизликлар таъсирига берилиши кучаяди. Оммавий ахборот воситалари томонидан олиб борилаётган тарғибот ва ташвиқот ишлари миллий маънавиятимиздан ва турмуш тарзимиздан ажралиб қолмаслиги лозим.

2. Фанни ўқитишдаги интеграция. Таълим-тарбия борасида юртбошимизнинг қуйидаги ибораси бор: «Бизга битирувчилар эмас, мактаб таълими ва тарбиясини кўрган шахслар керак»¹. Демак, мазмун ва таълим мақсади интеграцияси бўйича масала фақат таълим фалсафаси асосида ечилиши мумкин.

Интеграция мода ҳам, навбатдаги компания ҳам эмас. У шундай тенденциялар акси, улар бугун инсон фаолиятининг барча соҳаларини таърифлаб беради. Айнан интеграция асосида табиий фанлар био олам кўрсатмаларидаги, инсон фаолиятини ўрганишдаги, замоннинг долзарб муаммоларини ечишда кўринади.

Эндиликда таълим ва тарбия берувчи субъектга фақатгина ахборот берувчилик вазифаси етарли бўлмасдан, у асосан ўзининг бутун диққат эътиборини объектнинг фикрлаш тарзини кучайтиришга, тафаккур тарзининг очилмаган қирраларини очишга, физика тили билан айтганда, миядаги потенциал имкониятни кинетик имкониятга айлантира олиш, физиологик маънода эса миядаги грануляр хужайралар фаолиятига импульс бермоғи лозим.

Бунинг учун эса субъект кенг қамровли, чуқур фалсафий маданият ва дунёқарашни чуқур эгаллаб, таълим жараёнида объектни мушоҳадага даъват этувчи мустақил фаолиятга кенг йўл очувчи, тинимсиз изланувчи — кенг эрудиция эгаси бўлсагина, ҳамда ўзига хос эҳтиросли ҳолатларни вужудга келтира олсагина объект фаолиятида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин.

Учлик, яъни фан, санъат ва фалсафа орасидаги ўзига хос синтез зарур, бунда, фанлараро синтез, интеграция жараёнларини чуқурлаштиришга, амалдаги диққат эътиборини кучайтирибгина эришиш мумкинлигини назарда тутмоқ лозим.

3. Ижтимоий фаол шахсни шакллантириш тизимини яратиш. Асосий эътиборни бу борада ёшлар ижодиётини шакллантиришга қаратиш, маҳалла, оила, таълим муассасаси ва бошқа ташкилотларнинг ўзаро интеграциясини ташкил этиш, ёшларни жамоат ташкилотларида иштирокини таъминлаш зарур.

Айни пайтда халқ донишмандлиги билан вужудга келган, бунинг устига асрлардан бери яшаб келаётган миллий қадриятлар, урф-одатларимиз, анъана ва маросимларимизни ахлоқ-одоб қоидаларига, миллий тарбиямизга хос тарзда, ёшларимизга ибрат

¹ Каримов И.А. Баркамол авлод- Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: Ўзбекистон, 1999, 9-бет.

бўладиган ҳолда ташкил этиш ва ўтказиш кутилган натижани беради.

Истиқлол шарофати билан, халқимиз ўз тараққиётининг янги босқичини миллий тикланиш ва маданий янгилиниш борасидаги ворислик ҳуқуқларини қўлга киритиш асносида амалга ошира бошлади.

Айни пайтда умумжаҳон цивилизацияси глобал ҳодисаларнинг ўзаро таъсири бизнинг маънавиятимиз, дунёқарашимиз тафаккур тарзимизга муайян даражада таъсир ўтказётганлиги ҳам сир эмас. Дарҳақиқат, бугунги дунё бир халқ, мамлакат ўз ҳудуди доирасидагина яшаш билан чекламайди. Аксинча, дунё халқлари манфаатлари муштарақлиги бирлаштирмоқда. Ҳар қандай хусусий муаммо барча учун бирдай тегишлилик моҳиятини касб этмоқда. Глобал моҳиятга эга бўлаётган ғоят залворли масалалар кўпаймоқда. У инсоният тарихига ва тақдирига, бугуни ва истиқболига жиддий таъсир этмоқда. Айни ана шу муаммолар табиатини, моҳиятини қанчалик чуқур тушунсак, маънавий оғриқ, руҳий осудалик шунчалик катта таҳдид солаётганини яна ҳам чуқурроқ ҳис этамиз.

Ана шундай тигиз ва шиддатли бир шароитда инсоннинг энг яқин ва ишончли ҳимоячиси маданият ва маънавиятга эҳтиёж яна ҳам кўпроқ ортади.

Бинобарин, маънавият нафақат инсон камолоти, авлод баркамоллигининг асоси шу билан бирга, ижтимоий тараққиётнинг кафолатидир.

Ана шу маънода маънавиятнинг моҳиятини теран англаш, унинг бугунги кундаги умумбашарий жараёнлар билан алоқадорликда шаклланиш тенденциясини шахс, миллат маънавиятига таъсир этувчи омилларни ўзаро уйғунликда қараб чиқиш ғоят долзарб вазифага айланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самардорлигини ошириш тўғрисида» ги қарорида таъкидланганидек, «Маънавиятнинг маъно-моҳияти, миллий маънавиятимизнинг қадимий илдизлари, ноёб ва бетакрор намуналари, бугунги кундаги ривожланиш тамойиллари ҳақида аниқ мақсадга қаратилган....»¹

¹ Н.Жўраев. “Маданиятлараро мулоқот”. “Туркистон” газетаси, 2006 йил, 13. сентябрь.

Тарғибот ҳамда тадқиқот ишларини олиб бориш давр эҳтиёжи талабидир. Мадомимики шундай экан, маънавият соҳасидаги ишларимизнинг аҳволини ўзимизга аниқ тасаввур қилиш учун, маънавият, миллий маънавият тушунчаларининг моҳиятини теран англашимиз, маънавиятни инсон, миллат, жамият тараққиёти ва истиқболидаги ўрнини аниқ-равшан тасаввур қила олишимиз гоят муҳимдир. Юртбошимиз И.А. Каримовнинг «Юксак маънавиятсиз келажак йўқ» — деган гоёси маъно-мазмунини ҳар томонлама чуқур таҳлил қилиб онгу шууримиздан ўтказиш ушбу масала моҳиятини англаб олишга имкон беради.

Жамият тараққиёти ва инсон камолоти жараёнида маънавиятнинг барча қирралари ўзаро боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади. Ахлоқ ва одоб инсон ҳаётга қадам қўяётган дастлабки даврданоқ шаклланиб, унинг камолотига замин яратувчи ички руҳий омил бўлади. Инсон тарбия кўриб, муайян одоб ва ахлоқий меъёрларни, билим ва фанни эгаллайди, меҳнат қилиб тажриба орттиради. Ахлоқ, одоб, билим, истеъдод заминида эътиқод, ихлос, виждон ва имон шаклланади. Маънавиятнинг бу жиҳатлари биргаликда инсонда ижтимоий ҳаётнинг моҳияти ва мақсадлари ҳақидаги муайян дунёқараш, мафкуравий эътиқодлар тизими шаклланишига олиб келади. Маънавиятнинг моҳиятини ифодаловчи бу руҳий ҳолатлардан бирортасини мутлоқлаштириш ёки бўрттириш мумкин эмас. Ахлоқ ва одоб бўлмаса, билим, илм, ижтимоий фойдали фаолият ҳам бўлмайди. Бир сўз билан айтганда, ахлоқ ва одоб маънавиятнинг мазмунини ташкил этади. «Манавият — деб таъкидлаган эди И.А.Каримов, — инсонга она сути билан, ота намунаси ва аждодлар ўғити билан сингади»¹.

Маънавиятнинг ҳам ўз ўлчови бор. У ҳам бўлса, инсондаги инсонийлик фазилатлари даражаси билан белгиланади. У паст даражадаги инсонийликдан, ўрта ва юқори даражадаги инсонийликка қараб ривожланади. Инсон болаликда кўпроқ тана эҳтиёжлари билан яшаса, қариб-қартая бошлаганда эса руҳ эҳтиёжлари оғушида кўпроқ бўлади. Бу эса инсон руҳиятининг ботиний ҳамда зоҳирий жиҳатлари билан маънавият қутбига сурилишини англатади, маънавий эҳтиёжларни қондириш учун унинг фаоллиги ортади. Маънавият илоҳийлик билан бойиб, инсоннинг ҳаётини эҳтиёжига айланади. Мана шу хусусиятларнинг

¹ «Ватан туйғуси» Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 111-бет.

барчасини умумлаштирган ҳолда инсон ва жамият ҳаётида маънавиятнинг қуйидаги вазифаларини санаб ўтиш мумкин:

а) маънавият таълим ва тарбиянинг бош мезони вазифасини ўтайди;

б) маънавиятнинг покловчи ҳусусияти мавжуд бўлиб, у жамиятни ва ҳар бир инсонни поклаб, эзгуликка етаклайди;

в) маънавият кишилар жамоасини бирлаштирувчи умумий макон, асос вазифасини бажаради;

г) маънавият жамловчилик вазифасини бажаради, инсоният салоҳияти натижаларини, тажрибаларини тўплайди ва қадрлайди, мужассамлаштиради;

д) маънавият баҳоловчи ҳусусиятга эга бўлиб, у инсоният амалий фаолиятидаги, феъл-атворидаги ҳамда фазилатларидаги ўзига хос ўзгаришларни ўз замонаси руҳига мос равишда таҳлил этади ва баҳолайди.

Ушбу вазифалар муштараклигини англаш ва уни рўёбга чиқариш миллий маънавиятимиз такомилнинг бош омили ҳисобланади.

Ҳар қандай жамиятнинг тараққиёт омили унинг ривожланиши даражасини белгилаб берувчи мезонларидан бири маънавиятдир. Зеро, инсон ва маънавият тушунчалари бир-бирига ҳамоҳанг бўлиб, инсон сўзи маънавиятсиз, маънавият сўзи эса инсонсиз мавжуд бўла олмайди, чунки, табиатда инсондан ташқари, «соф» ҳолдаги маънавият деган тушунча йўқ. Инсон моҳиятига кўра ўзининг маънавияти билан табиатнинг энг олий мавжудоти деган улуг номга мушаррафдир. Инсоннинг юксак маънавият соҳиби бўлиш жараёни унинг бутун умри давомида содир бўлади. Унинг ёши ўтган сайин дунё ҳақидаги билимлари кенгайиб, юксак маънавиятли шахс сифатида шаклланиб, қарор топиб, ривожланиб бораверади. Юз йил яшасангда юз йил ўргангин, — деган мақол бежиз айтилмаган.

Саҳродаги сайёҳ ҳар доим чанқоқлигини қондириш учун булоқ сувини излаганидек, инсон ҳам неча-неча азоблар, ҳаёт йўлида учраган хилма-хил тўсиқлар ва қийинчиликларни аста-секин енгиб боради. Маънавият-тараққиётнинг юраги, жамият маънавият билангина тирикдир. Агар жамият тана бўлса, маънавият унинг руҳидир. Бу руҳ уни уюштиради ва илҳомлантиради, орзу ҳаваслар сари етаклайди. Маънавият ақлли муносабат, журъат, онгли кураш асоси ҳамдир. Маърифатли халқнинг руҳи соғлом, нияти пок, тилаги эзгу бўлади. Маърифатсиз халқ жаҳолат ботқоғига ботиб,

ҳалокатга маҳкум бўлади. Инсон ўзи ишонган, эътиқод қилган фаолиятинигина ўзига дастур қилиб олиб уни рўёбга чиқариши мумкин. Шунинг учун маънавият моддий ҳаётнинг инъикоси, ҳаракатлантирувчи кучидир.

Кишилар онгли фаолияти ҳам аънавий жараён каби буйруқ бериш билан таркиб топиши мумкин эмас. Шундай экан, инсон шахсига таъсир қилувчи восита ва омиллар мантиқан изчил ва шаклан хилма-хил ҳодисадир. Булар киши қалбини жунбушга келтириши, одамларнинг воқеълик тўғрисида теран тафаккур қилишлари учун имкон яратиш керак.

Донишмандларнинг инсон доимо ўз қалбининг унсиз садосини тинглай билиши ҳаётгий заруратдир, — деган фикр ҳам маънавият инсон ва жамият ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини яққол кўрсатади.

Мана шу нуқтаи назардан олиб қараганда собиқ шўролар даврида шакланган ва ҳаётимизга зўрлаб киритилган сохта қадриятларни, бир томонлама шакланган жамият — тоталитар тузум қолдирган мерос билан боғлиқ объектив ва субъектив қийинчиликлар мавжудлигини, айниқса, маънавий инқироз ижтимоий ва шахсий позицияси, дунёқараши, тафаккур шууридаги «Потос боғлаб кетган» икки юзламачилик, мунофиқлик, нафақат моддий, балки, маънавий «қўшиб ёзишлар» жамиятимиз ҳамда миллатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётига маънавияти ва маданиятига қанчалик салбий таъсир кўрсатганлигини ёшлар онгига ҳавола қилиш зарурати юзага келган. Умуман инсон ва кишилик жамиятининг амалий фаолиятини мутлақо хато, камчиликларсиз, тўғри ва равон йўл сифатида тасаввур қилиш мумкин эмас. Хусусан собиқ иттифоқ даврида ҳам халқ хўжалигини бошқаришдаги, маъмурий буйруқбозлик, бюрократизм, қонунчиликнинг бузилиши, қатлиом (репрессия) қилиш, давлат бойликларига ваҳшиёна муносабат, ишлаб чиқариш муносабатларини издан чиқиши каби моддий тарзда бузилишлари юзага келди.

Шунингдек, миллий маънавиятни қашшоқлашишига бевоста таъсир ўтказган ҳодисалардан бири бу миллий сиёсатнинг бузилиши эди. Янги шаклан миллий мазмунан социалистик, ақида-парастлик, миллий маданият ва маънавият ривожининг темир панжараси эди. Бу ҳолат ўз навбатида миллий ҳуқуқни амалда поймол қилиниши ташқи сиёсатда синфий қадриятларни биринчи ўринга қўйиш, умуминсоний қадриятларни эса иккинчи ўринга қўйиш барча фан-техника ютуқларига фақат моддий манфаат-

дорлик нуқтаи-назаридангина ёндашишга, уни маънавий жиҳатларини эътиборга олмасликка олиб келади.

Шу ва шунга ўхшаш бузилишлар жамиятимиз тараққиётига, миллий маънавиятимиз ривожига жуда катта салбий таъсир ўтказди. Жумладан, жамиятимизда ҳамма ҳодисаларни, воқеаларни ва маънавий маданият ютуқларини қанчалик моддий бойлик келтираётганлиги нуқтаи назардан баҳолашга интилиш, бойлик ва пулга, тўғрироғи фойдага интилиш инсоннинг маънавий қашшоқланишига олиб келади.¹

Бу ҳол собиқ шўролар ҳукумати таркибида бўлган барча республика халқлари, хусусан, бизнинг республикамиз халқи учун ҳам одатий бир ҳолга айланиб қолган эди. Бир сўз билан айтганда, маънавиятга эътибор шу даражада сусайдики, ёш авлодни умр бўйи тинимсиз тарбиялаб келаётган ўқитувчи меҳнатига нисбатан бирор йил яхшироқ ҳосил кўтарган деҳқоннинг меҳнатини кўпроқ қадрладик. Натижада, жамиятимиз аъзоларини маънавий жиҳатдан тарбиялаш соҳасида меҳнат қилаётган маданият ходимлари, шунингдек, деярли барча зиёлилар ва бошқа маънавий маданиятни яратувчи кишилар меҳнатини баҳолашда ижтимоий адолат бузилди.

Энг ачинарлиси шундаки, интеллектуал ақл ва қобилият эгалари бўлган зиёлиларнинг моддий турмуш шароитларини яхшилаш ҳамда ижтимоий ҳимоясини таъминлаш масаласига ҳам панжа орасидан қаралди. Маълумки, ҳеч ким мураббий ва ўқитувчидек ўсиб келаётган авлод қалби ва шуурига кучли таъсир кўрсата олмайди. Аммо, уни авлод тарбиясини йўлга қўйишда муаммо бўлган кўплаб объектив сабаблар қийнайди. Аввало, деярли иситилмайдиган эски, талабга жавоб бермайдиган биноларда дарс ўтиш қолаверса, ойлик маошидан келгуси ойлик маошигача амал-тақал қилиб яшаш, уч-тўрт йил давомида ўнги ўчиб кетган костюмда ҳар куни ишга келиш каби ҳолатлар унга маънавий-руҳий жиҳатдан таъсир этибгина қолмасдан, уни обрў-эътиборига, эл орасидаги нуфузига, ижтимоий маданиятига ҳам таъсир этади.²

Зеро, хусусий мулк эгалари, тадбиркорлар билан бир қаторда, худди шу ўқитувчилар, олимлар, маданият ходимлари ғарбда ва Шарқда ҳам жамиятни иқтисодий жиҳатдан ривожланиши ва

¹ Ф.Темиров., С.Назаров «Жамият ва кадрият». Т.1992 й, 19-бет.

² Р.З.Жумаев. «Политический система республики Узбекистан: постановление и развития». Т. «Фан» 1996, стр-180.

сийсий барқарорликни таъминловчи ўрта табақа сифатида фаолият кўрсатган. Интеллектуал куч бўлган зиёлилар доимо жамиятни демократик ривожланишига асос бўлиб келган, шунинг учун ҳам бу сийсий асосни мустаҳкамлаш уни маънавий жиҳатдан ҳам, моддий жиҳатдан ҳам қўллаб-қувватлаш зарур. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, собиқ тузум мафқураси таъсирида ўз халқининг, миллатининг, маданияти тарихини билишига, унинг урф-одатига, санъат ва маданият обидаларига бефарқ қараш, унинг маънавий қимматини тушунмаслик кайфияти жамиятимизнинг кўпчилик аъзолари характерининг асосий хусусиятига айланиб қолган эди.

Бу ҳол маълум даражада жамият аъзоларининг маънавий қашшоқланишига, кишилар ўртасида меҳр-муҳаббатнинг кўтарилиб кетишига, ватанпарварлик, инсонпарварлик, ўзаро иззат-ҳурмат, одамийликнинг барча кўринишлари қадр-қимматнинг тушушига олиб келди.

Жамиятимиз аъзолари маънавий қашшоқланишининг яна бир белгиси шундан иборатки, бир томондан, мавжуд етимхоналар ота-онаси тирик бўлган ҳолатда қаровсиз ташлаб кетилган болалар билан тўлиб кетган бўлса, иккинчи томондан фарзандлари бўла туриб, илиқ сўз ва ғамхўрликка муҳтож кексалар, қариялар уйларини тобора тўлдира борди, уларнинг фарзандлари жамиятда яхшигина лавозимларга, етарлича обрў-эътиборга эга бўлса-да, ўз ота-оналарига, қариндош-уруғларига ғамхўрлик қилишни эп кўрмаётганлиги гоят ачинарлидир.

Маънавиятимиз мезонларини бузилиши ва қадрсизланишининг асосий сабабларидан бири фикримизча ўзлимизни том маънода англаб етмасликда деб биламиз. Чунки, собиқ шўролар тузуми даврида бунга имкон ҳам берилмаган эди. Ҳақиқий том маънодаги инсон бу ўзлигини англаган инсондир.

Ҳазрат Навоий айтганидек,

*Эл нетиб топгай мениким,
Мен ўзимни топмасам.*

Ўзликни англаш миллий маънавиятни такомиллаштиришнинг ҳам асосидир. Бинобарин, маънавий қашшоқ мамлакат ҳеч қачон буюк бўлолмайди. Бозор иқтисодиётига ўтиш, юқори иқтисодий кўрсаткичларга эга бўлиш, ривожланган мамлакатга айланиш учун юксак маънавият сув ва ҳаводек зарурдир.

Узоқ йиллар ўзининг маънавий дунёсидан маҳрум қилинган, ёзувчи таъбири билан айтганда, манқуртлик даражасига тушириб қўйилган халқимиз истиқлол туфайли бой маънавиятимиз илдиэларидан баҳраманд бўла бошлади.

Бироқ, истиқлол жамиятда бир гуруҳ катта-кичик лавозимлардаги раҳбарлар, олимлар, шоиру ёзувчилар, санъаткорларнинг баркамоллиги билан кифояланиб қолмайди.¹

Бундай ҳолларда белгиланган вазифаларни аниқ бажариб бўлмайди. Бу хусусда шўро йилларидан «орттирилган» аччиқ тажрибамиз бор. Аммо, ҳозир баъзида кўзга ташланиб келаётган, биз илгари ишониб келган фалсафадаги илмий, холис методологик асослар, дунёқараш принциплари мезонларидан бутунлай юз ўгириш, уларни ҳеч бир асосиз ҳолда менсимаслик «касалини» четлаб ўта олиши зарур. Чунки, маънавий ҳаёт асосан жамият моддий ҳаётини акс эттиради, шахс эса ижтимоийлик жамиятнинг маҳсулидир, маънавият ижтимоий борлиқ тараққиётининг инъикоси сифатида вужудга келиб, унга фаол таъсир қилувчи, баъзан, ҳатто ҳал қилувчи таъсир кўрсата оладиган омил, воқеъликдан ўзиб кетишдек хусусиятга эга. Ана шу муаммога фундаментал илмий-холис ёндашиш усулларини ижодий ва танқидий қўллаш давр тақозосидир.

Зотан, жамият ўзининг чексиз маънавий имкониятлари, омилларини ҳаракатга келтириб, уни янада ривожлантириш тўғрисида ғамхўрлик қилмоқда. Бу истиқлолнинг ижтимоий табиати, сифати қонуний вазифасидир. Чунки, истиқлол ўз жамияти, кишиларининг маънавий маданиятига бефарқ бўлолмайди, маънавий бефарқлик мустамлакачиликка хос, чунки у ўз мустамлакасининг маънавий саёзлигидан ҳар томонлама манфаатдордир. Шунинг учун ҳам ажойиб адиб, ёшларнинг меҳрибон мураббийси профессор Ғайбуллоҳ Ас-Салом бекорга қуйиниб «Маънавий асоратнинг юз йиллик роҳат-фароғатидан кўра, бир лаҳзалик озодлик гашти-машаққати минг чандон тотлироқ мен учун»² — деганда нақадар ҳақли эди.

¹ Ўзбекистон мустақаллигининг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ривожланиш масалалари халқаро илмий-амалий конференция маърузалари. 1997 йил, 18-20 ноябрь, Самарқанд, 126-бет.

² Ғайбуллоҳ Ас-Салом. «Толибнома». «Шарқ» нашриёти матбаа концернининг бош таҳрияти. Т, 1997 й, 133-бет.

Албатта, мустақилликнинг таянчини кўп жиҳатдан ҳар томонлама етук, комил, ватанпарвар инсонлар ташкил қилади. Демак, инсонларнинг ўзлари жамиятнинг маданий-маънавий бойликларидан тўлиқ мақсадга мувофиқ фойдаланиб, ўзларининг маънавий ўсишларини таъминлаб боришлари зарур.

Бироқ, кузатишларга кўра ҳамма кишилар ҳам маънавий камолоти тўғрисида доимо ғамхўрлик қиладилар деб бўлмайди.

Айрим кишилар моддий бойликларни маънавий фазилатлардан устун қўядилар, натижада бундай кишиларнинг фаолиятида, турмушда маънавиятнинг катта-кичик нуқсонлари пайдо бўлади. Бунинг асосий сабаби маънавий омиллар ҳар доим кўзга яққол ташланавермаслиги, у улкан потенциалга эга бўлишига қарамасдан ҳамма кишиларни ҳам ўзига жалб қилавермаслиги натижаси эса дарҳол амалда намоён бўлмаслигидадир. Маънавиятга фақат маданий, тарбиявий, ахлоқий, эстетик, диний қадриятларнинг мажмуаси деб қарашимизнинг ўзи кифоя қилмайди. Чунки, унда улкан иқтисодий, хўжалик, фан-техника каби мазмундаги омиллар ҳам мужассамлашган. Маънавиятнинг бундай универсал имконияти ва қонуниятлари, хусусан, ҳозирги тадбиркорлар, мулкдорлар, корхона ва муассасаларнинг раҳбарлари яхши билишлари керак.

Маънавий жиҳатдан камол топмаган ишчи, деҳқон, кўп ва сифатли маҳсулот беролмайди, ўқитувчи, врач, муҳандис, раҳбар ва ҳоказолар ўз вазифасини юқори масъулият билан Ватанга фойдали даражасида англаб олмайдилар.

Истиқлол туфайли халқимизнинг маънавий маданияти қанчалик тез юксалиб борса, у жаҳон цивилизациясига шунча кўп ҳисса қўшиб, дунёдаги улуг миллатлардан бирига айланиб боради, бунинг учун халқимизда барча ижтимоий-иқтисодий, интеллектуал имкониятлар мавжуд.

Мустақилликнинг асосий қадриятларидан бири ҳам, унинг ижтимоий, маънавий моҳияти бевосита омма фикрини уйғотишда халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги хусусида қайғуриш ҳиссини кучайтиришдан иборат. Акс ҳолда, туб ислоҳотларнинг умри қисқа, тақдири эса фожиа билан тугаши мумкин, — деб ёзган эди файласуф олим Жондор Туленов. Катта-кичиклигидан қатъи назар, ҳар бир миллат ўз тараққиёти жараёнида маънавиятга эҳтиёж сезган ва сезади. Бу тарихий заруратдир. Маънавиятнинг

жамият тараққиётидаги аҳамияти тарихий бурилиш даврларида айниқса беқиёс бўлади».¹

Дарҳақиқат, биз тарихнинг айна бурилиш даврида яшамоқдамиз. Ана шу бурилиш нуқтасининг ўзиёқ тафаккуримизни, дунёқарашимизни ўзгартиришни тақозо этмоқда.

Зотан, маънавият асло мавҳум нарса эмас. Аҳли башар маънавиятсиз бўлмайди, чунки, аслида инсоннинг ўзи маданият ва маънавиятнинг бирлигидир, холос. Унда табиий физиологик эҳтиёжлар ва маънавий дунё бор. Ҳар бир шахс, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ёки тоифа, ҳар бир элат ва минтақа халқларининг ўз маънавияти бор.

Бу маънавий дунё замон ва маконда ўзгариб гоҳ камолот сари юксалиб, гоҳ қашшоқлашиб туради.

Аммо, санаб ўтилганлар ичида бугунги кун нуқтаи назаридан тадқиқ ва таҳлил қилиш учун энг муайян ва яхлит шахс маънавияти ва миллат маънавиятидир. Чунки, ижтимоий гуруҳ ва тоифалар миллатнинг узвий таркибига киради, миллат маънавиятини яхши тасаввур қилмай туриб, ундаги турли тоифаларнинг ахлоқий хислатларини ажратиб олишга уриниш ишончли хулосаларни бериши мумкин эмас.

Шахс маънавиятини ўрганиш икки йўналишда бўлиши мумкин:

Биринчиси, умумий жиҳатларни тасниф ва тадқиқ этиш, муайян шахс маънавиятини ўрганиш.

Иккинчи йўналишда кўпроқ ўтмиш ва бугуннинг умум-миллий аҳамиятга эга бўлган буюк шахслар маънавий дунёсини ўрганиш ибратли бўлиб, аслида ҳам миллат маънавиятини ўрганиш демакдир. Шахс маънавиятининг умумий жиҳатларини ўрганиш йўналиши кўп жиҳатдан ахлоқшунослик мавзулари билан туташиб кетади ва унга энг яқин соҳа ҳисобланади. Бундан ташқари ҳар бир шахс, «ўзини халқнинг бир зарраси деб билгандагина у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади».²

Бошқача қилиб айтганда шахс маънавияти воқеъликда миллат маънавиятидан айри, ундан ташқарида бўлмайди. Шундай қилиб,

¹ М.Имомназаров. «Миллий маънавиятимизнинг тақомил босқичлари» Т. 1996 й, 6-бет.

² И.А.Каримов «Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура» Т., «Ўзбекистон», 1993 й, 78-б.

маънавий ҳодисаси тадқиқини унинг энг муайян ё яхлит ва мустақил кўриниши, миллат маънавияти тадқиқидан бошлашни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Миллий маънавий аввало тарихий ҳодисадир. У бир кунда, бир йилда балки ҳатто бир асрда ҳам мукамал шаклланмайди. Ўрта Осиё халқлари тарихининг ибтидоси асрлар қаърига сингиб кетган бўлиб, уларнинг неча минг йиллик маънавий камолот зинапояларини босиб ўтганлигини аниқлаш бугун учун мураккаб муаммодир.

Аммо, миллий маънавий тарихи билан сиёсий, ижтимоий, ҳатто маданий ҳаёт тарихи орасида муҳим фарқли жиҳатлар мавжуд. Аввало, миллий маънавий тарихи миллатнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ. Унда баъзан асрлар кунларга ва аксинча кунлар асрларга тенг бўлиши мумкин. Миллий маънавий камолот замонда, яъни миллатнинг бутун тарихи давомида юз беради, аммо у баъзан шиддат билан юксалиб борса, баъзан эса маълум даражада таназулга юз тутиши ҳам мумкин. Бир нарса аёнки, тарих ҳодисалари, шахслар, воқеалар ўтиб кетади, моддий маданият унсурлари емирилади, маънавий эса юксалиб бойиб, тобора кенгроқ кўлам ва теранроқ мазмун касб этиб бораверади, миллатнинг аксарияти маънавий таназулга юз тутган фожиавий шароитларда ҳам миллий маънавий йўқолмайди, кўлам ва мазмунда ўз етишган камолот босқичини йўқотмайди.

Демак, миллий маънавий ҳодисаси ҳам тарихий (ўтмиш тарих жараёнида юз бериб борган) ҳам бугунги кунда мавжудлигини сақлаб турган кўп ўлчамли воқеъликдир. Маълумки, замонлардан замонларга, аждодлардан аждодларга моддий, маданий, маърифий, маънавий бойликлар, ажойиб анъаналар мерос бўлиб ўтади. Шу билан бирга шўролар даврида бизларга ўзини қадрига ета билмаслик, тарихий гумроҳлик, руҳий тушкунлик, миллий парокандалик, маънавий қониқмаслик, она-тили бўйича чала саводлик, сингари ижтимоий иллатлар асорат бўлиб қолдики, бу иллатлар ўз табиатига кўра узоқ яшовчан бўлади.

Биз ҳадеб ўтмишни қоралаш фикридан йироқмиз, аммо моддий ва маънавий ҳаётимизга дахлдор бор ҳақиқатни айтмай иложимиз йўқ. Чунки, халқнинг руҳий тушкунлиги, онгининг заҳарланиши энг оғир маънавий дарддир. Булар миллат учун ўта хавфли, бунинг давоси эса шу халқ руҳига руҳан, онгига ақдан таъсир кўрсатиш, маънавий омиллар ила малҳам қўйишдир. Зотан тафаккурга фикр орқали, қалбга-қалб орқали йўл топилади. Кўнгил-кўнгилдан сув ичар деб бекорга айтилмайди.

Халқимиз миллий мустқилликка эришиш арафасида маънавий бобида шундай таназзулга келиб қолган эдики, имон-этиқод, масалан, уят, андиша, ор-номус, шарми-ҳаё, орият, диёнат, тақво, идрок, инсоф каби тушунчаларни унита бошлаган эдик. Руҳий ва диний тарбия, миллий онг, миллий ғурур, миллий мафкура, тарихий Ватан, Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, Ватан қайғуси сингари ибораларни тилга олиш мумкин эмас эди. Шўролар замонида Ўзбекистонга нисбатан мамлакат ибораси бирор марта ҳам ишлатилмаган. Ўша йиллари ғоят машҳур бўлган «менинг адресим на кўча ва на уй, менинг адресим Совет Иттифоқидир» деган ҳавоий қўшиқ замирида жуда маккаронасиёсат мужассам бўлиб, у кишиларни беватанликка тарғиб қилар, она юрт, миллий замин, тушунчаларини онгу юраклардан бадарға этишга қаратилган эди.

Ана шундай ёхуд ва пинхоний сиёсат натижасида тилимиз хонадан тилига, халқимиз аҳолига айланиб борарди.

Ваҳоланки, тил давлат миқёсида қўлланилсагина миллий тил бўлиб қолади, равнақ топади. Бинобарин ҳар бир сўз ҳар бир ибора қандай маъно англатилишини билсаккина, унинг моҳиятига ета оламиз.

Тилда миллатнинг бутун тарихи, унинг барча маънавий бойлик хусусиятлари акс этади. Тил ривожланса миллат равнақ топади. Ўз навбатида тил қадим-қадимдан миллий маданиятнинг ойнаси бўлиб келган. Шунинг учун ҳам халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш учун ҳаммадан олдин жамият маданиятини юксалтириш зарур, фақат маданиятли жамиятгина барча фуқаролар учун эркин фаолият муҳитини ярата олади. Шундай экан, маънавиятни яхшиламоқ, бойитмоқ ва ривожлантирмоқ учун жамиятнинг барча ижтимоий-иқтисодий ва маданий-эстетик жабҳаларини бир-бири билан чамбарчас боғлаш зарур.

Жамият маънавиятини юксалтириш ва мустаҳкамлашга меҳнат ва маблағни аямаслик керак. Ватан ва жаҳон маданиятининг, адабиёт ва санъатининг ютуқлари ҳар бир оиллага етиб боришини йўлга қўйиш, мана шу мақсадда оилани моддий таъминланганлик даражасини ошириш билан бир қаторда, ҳар бир оила аъзосини маънавий камолоти учун ҳам қулай шароит яратиш зарур. Ижодий ходимларнинг маънавий кучига эркинлик беришга алоҳида эътибор бериш, уларга ҳар томонлама имкон яратиш каби масалалар бизнинг республикамизда ечилган. Президентимиз

ташаббуси билан маънавият ва маърифатни ривожлантиришга қаратилган 1996 йил 9 сентябрдаги ва бошқа қарорлар катта аҳамиятга молик.

Чунки, мустақилликнинг устун олим, ижодкор-зиёли ва малакали ишбилармонлар эканлигини унутмаслик керак. Дарҳақиқат худди шу зиёлилар маънавиятнинг беқиёс мўжизасини кишилар онги ва шуурига сингдиради, маънавият макон этган ҳар қандай юрак фақат эзгуликка интилиб яшайди. Мустақилликнинг маънавий қадрияти, тарихий қиймати худди ана шу мезон билан ўлчансагина, янада бойиб боради. Маънавий камолот суръатларини тезлаштириш учун таълим ва тарбияни тўғри йўлга қўйиш муҳимдир. Мирзо Бедил айтганидек: «Агар меъмор дастлабки ғиштни тўғри қўймаса, девор юлдузга етса ҳам қийшиқ бўлиб қолаверади» Бедилнинг бу фикри таълим-тарбия ишларида аҳамияти каттадир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги қонунни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ни қабул қилдики, бу ёш авлод тарбияси ва истиқболи учун ғоят катта аҳамиятга эга.

Миллат бор экан, унинг маънавий камолоти билан боғлиқ бўлган тарбияни ўзига хос миллий усуллари, мазмуни ва йўналишларини такомиллаштиришни тақозо этади.

Инсоният жамияти тараққиётининг бош омили билим ва маърифат бўлса инсонийликнинг муҳим ҳолда белгилувчи мезони маънавиятдир. Аммо ҳар иккала асос ҳам шахсда маърифат орқали шаклланади.

Дарҳақиқат, маърифат дунёни озод ва обод этишга, инсонни жаҳолат ва хурофот ботқоғидан олиб чиқишга, унинг маънавий ва иқтисодий муаммоларини ҳал этишга қодир бўлган ягона ва қудратли кучдир.

Юртбошимиз И.А. Каримов, “ақл-заковатли, юксак маънавиятли кишиларни табиялай олсаккина, юртимизда фаровонлик ва тараққиёт қарор топади”¹ – деб бежизга такидламаган эди.

Бизнинг буюк аждодларимиз илм-маърифатни инсон руҳиятини покловчи, ҳар бир оила ва хонадонда соғлом турмуш тарзини шакллантиришга хизмат қилувчи қудратли маънавий асос деб билганлар.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. 7-жилд. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. – Т.: Ўзбекистон, 1999 135-бет.

Донишманд бобокалонларимиз, кишининг маърифатлилиги, орифлиги, унинг сўзида, кўзида, юзида, муомаласида саъй-ҳаракатларида, бутун борлигида намоён бўлади деган таъмоилга қатъий амал қилганлар. Уфорни яширса ҳиди ошкор қилганидек, билимни ҳам сир тутиб бўлмайди. “Уфор ва билим бир бирига ўхшаш нарсалардир. Уни ўзидан бўлаклардан яшириб бўлмайди, чунки сен уфор яширсанг унинг ҳиди ошкор қилади. Билимни яширсанг, тилинг уни намоийш қилади”.¹

Илм билан хулқ атвор, саъй-ҳаракатларнинг ўзаро бирлиги, инсонни донишмандлик, комил инсон даражасига элтади. Бунга ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас, чунки “гўзалликка ва ахлоқий камолотга интилиш — бу инсон зотига хос хусусиятдир”

Улуғ мутафаккир Абу Али Ибн Сино ўзининг “Тадбири манзил” асарида бу хусусда тўхталиб, инсон табиати азалдан ахлоқли ёки ахлоқсиз бўлмаслигини, улар тайёр фазилат, одат ва ҳаётий кўникмалар билан туғилмаслигини, бундай хусусиятлар унинг ижтимоий ҳаётида ўзгалар тажрибаси, аждодлар анъаналари, таълим тарбиянинг фаол таъсири остида секин аста шакллана боради. Таълим-тарбия ўзгаларнинг маънавий таъсири остида инсон ўзида ижобий, ахлоқий фазилатларини шакллантиради ёки “ёмон дўстлар”, яъни салбий одатлар мижоз ва кайфиятлар соҳибига айлана боради. Бунда шаклланган одатнинг таъсири беқиёсдир. Инсон камолотида ижобий фазилатлар ва одатларни қарор топтириш қанчалик қийин ва мушкул бўлса, маънавий қиёфага чирмашиб олган салбий жиҳат ва одатлардан халос бўлиш бундан ҳам мураккабдир.

Ана шу маънода оилада соғлом маънавий муҳит бўлиши ва фарзанд тарбиясида маърифатнинг устуворлигини таъминлаш гоят муҳимдир. Жуда ёшлигидан болаларнинг онги ва руҳиятига энг яхши инсоний фазилатларни илм-маърифат орқали сингдириб бориш зарур.

“Бола тана бўғинлари барқарор, унинг тили тўғри-равон гапириш ва қулоқлари тинглаш ва ўзгалар сўзларини қабул қилиш ҳамда ўрганилаётган нарса (табiiй) мойиллик пайдо бўлган пайтдан бошлаб илмлар ва ахлоқ одоб асосларини ўрганиб бориш лозим”.²

¹ «Ибн Сино ва тадбири манзил», Техрон (1319), Хуршидий 2-6 (форс тилида).

² Ўша жой 45-бет.

Шарқда иккинчи устоз деб ном олган Абу Наср Форобий маънавийят-маърифат, ахлоқ ва одоб ҳақидаги таълимотида таълим олиш, илм асосларини эгаллаш ниҳоятда мураккаблигини, фаннинг машаққатли сир-асрорини эгаллаш учун инсон ақлий ва жисмоний ахлоқий ва эстетик тарбия кўрган, руҳан соғлом ва бақувват бўлиши лозимлиги устида ҳам фикр юритган.

“Ҳар кимки илм ҳикматини деса, уни ёшлигидан бошласин, соғ-саломатлиги яхши бўлсин, яхши ахлоқ ва одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақлансин, ҳиёнат-макр ва ҳийладан узоқ бўлсин, диёнатли бўлсин, илми ва доно кишиларни ҳурмат қилсин, илм ва аҳли илмдан мол-дунёсини аямасин, барча реал, моддий нарсалар тўғрисида билимни эгалласин”.¹

Донишманд алломаларимизнинг маданият-маънавият, маърифат-адолат, эзгулик-инсоний қадр-қиммат, таълим-тарбия, баркамол авлод ҳақидаги чуқур илмий асосланган ғоя ва таълимотлари фақат улар яшаган даврлар учун кўзгугина эмас, балки, кейинги асрлар, замонлар барча давлатлардаги мамлакатлар ва халқлар, олис истиқболи учун ҳам бебаҳодир.

Айни пайтда аждодларимизнинг мероси халқимиз маънавияти, миллатимиз тафаккурини янгилашиш, оилани баркамоллиги ва турмуш тарзимиз, миллий қиёфамиздаги ўзбекона табиатимизни намоён бўлишида ҳам муҳим ўрин тутди. Айниқса, соғлом турмуш тарзини маънавий асосларини мустаҳкамлаш, мамлакатимиз аҳолисининг деярли 64 фоизини ташкил этаётган ёшларимизнинг ижтимоий қиёфаси, миллий характерини ижобий маънода таркиб топишига сезиларли таъсир ўтказди.

Ижтимоий қиёфа бу, энг аввало ижтимоий ахлоқ, ижтимоий хатти-ҳаракат ва фуқаролик позициясидир. Маълумки, жамиятнинг ривожининг унинг аъзолари ўртасида мўтадил ижтимоий алоқалар бўлишини тақозо этади.

Айнан шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, бугунги кун замонавий ёшларнинг ижтимоий қиёфаси жамиятимизнинг эртасини белгилаб беради. Шу сабабли олиб борилаётган давлат сиёсатининг бу йўналишдаги асосий тамойиллари юксак маънавиятли, маърифатли, миллий ўзлигини теран англаган эрк ва ҳурриятни қадрлаб, мутеликни фарқлай оладиган, қалбида озод ва обод жамият барпо этиш туйғуси мужассам бўлган ёшларни камол топтиришга қаратилган.

¹ Абу Наср Форобий. “Фозил одамлар шихри”. Т., 1983 йил. 182-бет

Давлат ёшларга нисбатан ўзининг сиёсат тамойилларини белгилашда уларни янги жамият қуриш фаолиятига кенг жалб қилиш, эркин бозор иқтисодиёти даврида ўз ўрни ва маслагини шакллантиришида кўмаклашиш, улар учун имтиёзли тузумни ишлаб чиқиш, ёшларга нисбатан кадрлар тайёрлаш сиёсатини мунтазам амалга ошириш, уларнинг ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий ҳуқуқларининг таъминланишини қўллаб-қувватлаш каби йўналишларида давлат ва нодавлат тизимлари орқали кенг фаолият олиб борди.

Маънавий ва жисмоний баркамол авлодни вояга етказиш масаласи умуммиллий, умумдавлат миқёсидаги вазифага айланди.

Мамлакатимиз раҳбари И.А. Каримов ташаббуси билан 2008 йилни “Ёшлар йили” деб эълон қилиниши ҳам ана шу устувор йўналишнинг ўта муҳимлигини англатади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 февралдаги “Ёшлар йили” Давлат дастури тўғрисида” ги қарориди таъкидланганидек, “Ёшларни манфаатларини янада тўлиқ таъминлаш ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишга йўналтирилган ҳуқуқий базани такомиллаштириш ҳамда мустақамлаш, амалдаги қонун ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш:

— Ёш авлодни ҳаётга қатъий эътиқод ва қарашлар руҳида, менталитетимизга ёт бўлган зарарли таъсирлар ва оқимларга қарши тура оладиган миллий ҳамда умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш;

— Ёшларда соғлом турмуш тарзига интилишни шакллантириш, ОИТС, гиёҳвандлик, кашандалик ва бошқа зарарли одатларга қарши кураш бўйича профилактика чора-тадбирларини амалга ошириш, ёшларни бўш вақтини мазмунли ташкил этиш, ёшлар спортини оммавий ривожлантириш учун шарт-шароит яратиш...”¹ каби вазифаларни уддалаш бугунги кундаги энг долзарб масаладир.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш керакки, ҳозирда Ўзбекистон аҳолисининг ҳар йилги кўпайиши 465,4 мингга ташкил қилади. Янги асрнинг биринчи чорагида мамлакат аҳолисининг 30 млн.га етиши кузатишмоқда. Демак, мамлакатда оилалар сони 18 фоизга ўсади.²

¹ “Маърифат” газетаси, 2008 йил, 29 февраль.

² Л.Тангриев. “Мустақиллик ва ёшлар”. Тошкент – 2006 йил, 38-бет.

Бу рақамлар жамиятни ривожланиш инфраструктурасида ёшлар ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан ўзгаришлар, истиқболли ижтимоий трансформация учун асос бўлишини белгилаб беради.

Чунки, ёшларга хос бўлган ижтимоий хусусиятлар — уларнинг дунёкараши, билим доираси, мутахассислик даражаси ва тараққиётига ўз таъсирини ўтказиши шубҳасиз. Шу билан бирга ёшлар доирасидаги ҳар турли деструктив кайфият ва қарашлар ҳам ўз салбий таъсирини жамият ҳаёти, кишилар турмуш тарзига ўтказиши табиий. Шу боис ёшлар тафаккурида мавжуд бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай ёт ва бузгунчи ғоялардан ҳимояланиш зарурияти, ёшларни мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлаш эҳтиёжини ҳам юзага чиқармоқдаки, бу эҳтиёж бевосита маънавиятни ҳам тарихий, ҳам замонавий услубларини уйғунлаштиришни талаб этмоқда.

Шундай экан, ёшлар сиёсатини амал қилиш босқичларида ёшлар кайфиятлари, орзу истақлари, умидлари, ҳаётий мақсадлари, интилишлари ва қандай яшашга қизиқишларини илмий ўрганиш, улардан тўғри хулосалар чиқариш, ёшлар интилишларини ижобий ва бунёдкорлик ишларига йўналтиришга эришиш ўта долзарб стратегик вазифалардан ҳисобланади.¹

Бу вазифаларни қай даражада мувофақиятли ҳал этиш, аввало ёшларда билим иқтидорини бойитиш, уларни илмга, бадиий адабиётга ихлосманд қилиб тарбиялаш, халқ донишмандлиги, аждодлар меросига чуқур ҳурмат туйғуларини камол топтириш билан боғлиқ. Чунки ёшлар қанчалик ўқимишли ўз касбини устаси бўлмасин агар уларда маънавият, ахлоқий фазилатлар уйғунлиги ўзаро алоқадорликда ривожланмаса жамият бу мутахассисдан наф кўрмайди, унинг халқнинг қорига яраши амри маҳол. Бинобарин, инсон мол-дунё, пул сарфлаб топа олмайдиган маънавий-ахлоқий бойликлар, аждодлар меросида халқ донишмандлиги жавоҳири бўлган ҳикматларда яширинган.

Шоир айтганидек:

*Гўзаллик дунёси ҳикмат ичида,
Лаззатнинг асоси ҳикмат ичида.
Бузилган феъл ила айнаган хулқнинг,
Энг ўтқир давоси ҳикмат ичида.²*

¹ Д. Бўронова. “Мустақиллик йилларида ёшлар сиёсатининг баъзи масалалари”. “Ижтимоий фикр — инсон ҳуқуқлари” журнали. 2007 йил 4-сон, 152-бет.

² Одоб бўстони ва ахлоқ гулистони. Т., “Фан”, 1994 3-6.

Ана шу ҳикматлардан озиқланган ўз тарихий анъаналарини яхши билган, бир сўз билан ўзлигини англаган маърифатли касб эгаларидан кишилар ҳам давлат ва жамият ҳам манфаат кўради. Том маънода миллатпарвар авлод, зукко билимдон мутахассис ўз касбига меҳр қўйиш билан бирга, касб ахлоқий меъёрларига ҳам қатъий амал қилади.

Бу хусусда ҳам мутафаккирларимиз гоят мукамал қараш ва таълимотлар яратганлар.

2-§. ОИЛАДА АЁЛ НУФУЗИ, ОНА МАВҚЕЙИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ, СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ, МАЪНАВИЙ ВА ПЕДАГОГИК МУАММОЛАРИ

Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида кескин сифат бурилиши юз бермоқда. Мазмунан демократик ва инсонпарварлик асосида қурилаётган жамиятнинг ҳар томонлама тараққиёти кишиларнинг тафаккур тарзи, мақсад ва интилишлари шу тараққиёт талабларига мослик даражаси уларнинг ақлий, жисмоний ва маънавий маданиятлилик савияси билан чамбарчас боғлиқ.

Ана шу маънода олиб қаралганда жамиятимизнинг асосий бўғини бўлган оилаларнинг барқарорлиги, унинг авлод тарбиясидаги функционал мақоми ана шу оилаларнинг том маънодаги таянчи бўлган аёлларнинг мавқеи ва нуфузи билан бевосита алоқадордир. Бошқача айтганда ҳар қандай жамиятнинг маданиятлилик даражаси, аввало ўша жамиятнинг аёлларга муносабати билан белгиланади.

Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлига қадам қўйган кундан бошлаб аёллар ҳуқуқи, масалаларига янгича ёндашув юзага келди.

Айниқса, Ўзбекистоннинг БМТ га аъзо бўлиши, инсон ҳуқуқлари, хусусан аёл ҳуқуқи ҳимоясига янгича мазмун бахш этди.

Шуни алоҳида қайт этиш зарурки, аёллар ижтимоий меҳнатга жалб этилгандан ҳозирги кунгача уларни эркаклар билан тенг ҳуқуқлилиги масаласида халқаро миқёсда кўп ҳужжатлар қабул қилинди. Уларнинг энг асосийлари: “Инсон ҳуқуқлари декларацияси” (1948), “Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги конвенция” дир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ташқи сиёсатидаги устувор масала жаҳон иқтисодий ҳамжамияти, халқаро ҳуқуқий, сиёсий

пактларга қўшилиш, уларнинг фаолиятида иштирок этиш кўламини кенгайтириш билан характерланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё республикалари ичида биринчилардан бўлиб, 1995 йилнинг 6 майдаги Олий Мажлиснинг 8-71-сонли қарори асосида “Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги конвенция”га қўшилди.

БМТ нинг IV чи умумжаҳон хотин-қизлар конференцияси (Пекин, 1995 йил)нинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлди.¹ Эндиликда аёлларнинг ижтимоий ҳаётга аралашуви, уларни жамиятдаги маънавий оширди. Уларга мислсиз фаолият майдони очилди. Улар ўз истеъдод ва қобилиятларини тўла намойён имкониятига эга бўлдилар. Бу жамиятнинг феминизациялашуви учун йўл очди ҳамда аёлларнинг турли ижтимоий соҳаларда катта ютуқларни қўлга киритишга имконият яратди. Аммо, шунга қарамадан ҳали биронта ҳам мамлакатда аёллар-эркаклар билан тенг ҳуқуқга эришганлари йўқ. XX аср сўнгида фақат 24 та аёл давлат ва ҳукумат бошлиқлари этиб сайландилар.²

Аёлларнинг ижтимоий ҳаётидаги фаоллашувига турли тўсиқлар ва муаммолар мавжуд. Бу қуйидаги ҳолатларда кўзга ташланади.

— ишлаб чиқаришда иштирок этган аёллар тажрибаси, касбий малакаси йўқлиги учун улар кўпроқ кам ҳақ тўланадиган қўл меҳнати билан шуғулланишга мажбурдилар;

— аёлларнинг оила ҳўжалигида бажарадиган меҳнати қисқартилмаган;

— эркаклар тасавурида аёлларнинг асрлар оша камситилиши анъанасини яшовчанлиги ҳозиргача мавжудлигида.

Ушбу фикрни далили сифатида қуйидаги фактга мурожаат қиламиз. Жиззах вилоятида чиқадиган “Адолат ёлқини” газетасидаги “Армон” номли мақолада (27 феврал 2004 йил) оилада фақат қиз фарзанд туғилиши билан боғлиқ тафсилот ва эр томонидан қиз туққан аёлни таҳқирланиши қуйидагича изоҳланади.

“Навбатдаги ҳомила врач хулосасига кўра ўғил туғилиши керак эди. Аммо эр майда-чуйда можарога асосланиб оилада жанжал кўтариб аёлни шу даражада калтаклайдики, оқибатда бўлғуси фарзанд кутаётган она касалхонада вафот этади. Калтак зарбидан

¹ Собирова Л. О некоторых путях решения гендерных проблем в Узбекистане. // Общественное мнение права человека №3, 2007, с-143.

² Женщина мира. 1995, «Тенденции и статистика ООН», Нью-Йорк, 1995 С-236.

шикастланган ўғил фарзанд ҳам муддатидан илгари туғилиб, ҳаётдан кўз юмади”.

Шунингдек, (“Джизакский правда” 1-март, 2-августда) эълон қилинган “Научиться быть мудрыми”, «Не получилось любви, не хватила терпенья» мақолаларида ёзилишича кўпгина ёш аёллар эрининг зулими, ҳақоратларига, турмуш ўртоғининг яқинлари (қайн опа, қайн сингил, қайнона) таҳқирларига чидай олмай ўз жонига қасд қилганлар.

Бу далиллар аёлнинг оила муҳитида камситилишини кўрсатувчи, аччиқ бўлсада реал ҳақиқатдир.

Жамиятимизда бундай салбий ҳолатларни мавжудлигини ўзи аёлларга бўлган муносабатдаги диний ахлоқий кадриятларни айрим маънавияти паст, маърифати саёз эркакларимизнинг билмаслиги туфайли содир бўлмоқда деб айтишга тўла асосимиз бор.

Зеро, биз истаймизми йўқми жуфти ҳалол, умр йўлдош деб аталган аёл ҳар жиҳатдан эркакни кемтик жойини тўлдирувчи, оилада бахт, осойишталикни таъминловчи муқаррам зотдир. Ҳинд ёзувчиси Ашраф Али Тхановийнинг ёзишича, биринчи аёл, яъни Момо ҳаво ривоятларига кўра Одам Атонинг қийшиқ (эгри) қовурғасидан яратилган экан. Улуғ немис шоири Йохани Вольфанг Гёте шу мазмундаги бир ҳадисни шеърга солган.

*Аёлларга зулм ўтказма, бўлма тошбағир,
Улар қийшиқ қовурғадан яралган ахир.
Нетсин, Оллоҳ яратибди уларни шундоқ,
Синиб қолар, тўғрилашга уринганинг чоқ.
Ўз ҳолига қўйсанг баттар қийшаяди ул,
Одам ўғли, ўзинг танла, қай бири маъқул.
Мурувват қил, сенга қарши қилсалар-да жанг,
Яхши эмас синиб қолса битта қовурғанг.¹*

Бу ўта жозибали ва мантиқий уйғунликнинг гўзал намунаси бўлган шеърда аёлга эҳтиром, уни қадрлаш ҳамда эъозлашга даъват ўз ифодасини топган. Айни пайтда аёлдаги фидойилик эркак билан бир тан, бир жон бўлиб, оила, миллат, жамият равнақи йўлидаги саъйи-ҳаракатларига ҳам ишора бор.

¹ Аннемарие Шиммел «Жонон менинг жонимда». «Шарқ» нашриёти матбаа концерни бош таҳририяти. Т.: 1999 йил, 29 бет.

Турк исломшунос тадқиқотчиси Бахри Учоқ ўзининг “Мусулсон давлатларида аёл-ҳукмдорлар” номли монографиясида фан ва адабиёт, санъатдаги каби аёлларни сиёсатда ҳам ўз номларини абадийлаштирганликларини тилга олиб, қуйидагиларни ёзади:

“Пайғамбарнинг хотини Ойиша “Жамил” жангида эркак саркардалар каби лашкарларни бошқарди... Кўпгина Европа тадқиқотчилари – деб давом этади Б. Учоқ – аёлларни ислом жамиятидаги мавқеини нотўғри тушуниб, асрлар давомида хотинлар эркакларнинг қули ёки девор орти (ичкари)даги хизматкор сифатида талқин этадилар.

Ҳолбуки, улар ўзларининг ҳуқуқий мақомини Европа аёлларига қараганда анча илгарироқ англаб етганлар. Мусулмон аёли ўзининг савдодаги ва мулкий тақсимотдаги улуши, жамиятдаги ўрнини яхши билган”.¹

Хотин-қизларни ана шундай фаоллигига сабаб бўлган омил эса, уларнинг фидойилиги, теран ақлу-заковатга, тадбиркорликка мойилигидир. “Аёлнинг ақли-жозибалидир – деб, ёзади немис файласуфи И.Кант – эркакнинг ақли теранроқдир аммо, бу дегани аёлни ақлини носиқлиги маъносида эмас, балки ноўрин хатти-ҳаракатлардан сақланишда аёлни жозибасини устунлиги, унинг фидойилигини, барқарорлиги маъносида англашилинади. Ҳеч қандай “керак” деган нарсага, ҳеч қандай мажбурловга аёл тоқат қила олмайди. У нима қилган бўлса, ўзига ёққанлиги учун қилади”.²

Аёллар масаласини, уларни муҳофазасини таъминлашнинг тарихий асосларини ўрганишни айтилган фикр-қарашларга боғлиқлиги шундаки, ўтмишда аёлларга берилган имконият билан уларни ҳуқуқини чеклаш, қадрини менсимаслик орасидаги тафовутни аниқлаб олиш, унинг асл сабабларини ўрганиш учун ҳам тарихий ўтмишда аёллар муаммосидаги реал воқелик ва ундаги зиддиятларни таҳлил этиш учун ҳам ўзаро қиёслаш, солиштириш зурурияти юзага келади.

Маълумки, барча даврларда жамиятдаги ўрнатилган тартиб-қоидалар, қонуний асослар, диний-ахлоқий нормалар, муайян кучлар, ҳукмрон табақалар манфаатидан келиб чиқиб, ўзгартирилган. Ана шу ўзгаришлар кейинчалик ўша жамият учун амал қилиниши шарт бўлган қонуниятга, меъёрга айланган. Дунёвий

¹ Учоқ Б., Женщины – провительницы в мусулманских государствах. М., 1988 г., стр, 128.

² Цит по кн. Гулыга А. Кант. М., 1981 год, стр 65.

турмуш тарзида ҳам исломий қадриятларда ҳам ана шу меъёрларга амал қилинган.

Гарчи ислом динида аёлларнинг нуфузини кўтариш, уларни қўллаб-қувватлаш, эъозлаш масаласида кўплаб улугвор гоёлар илгари сурилган бўлса-да, диннинг эволюцияси жамият ҳаётида ўзгаришлар таъсирида муайян салбий қарашлар, аёлларга диний-исломий маърифат асосида эмас, кўп ўринда жаҳолат, хурофот тамойиллари асосида муносабатда бўлиш оқибатида уларни манфаати, жамиятдаги мавқеи ва нуфузига путур етказилди.

Бу ҳол турмуш тарзида хотин-қизларни нисбатан ноҳолис, адолатсиз муносабатларини юзага келишига олиб келди.

Бу хусусда жадид маърифатпарвари А. Фитрат ўзининг «Оила» асарида қўйидагича ёзади: «Мамлакатимизда хотинлар ҳар дақиқада-қанчадан қанча таҳқир ва жафоларга дучор бўлиб яшамокдалар. Биз туркистонликлар ўз хотинларимизни одамият доирасидан ташқарида деб ўйлаймиз ва бу бечораларга одамга қилгандек муомала қилмаймиз. Кўп ҳолатда ҳайвонларнинг ҳолига юрагимиз ачишади. Аммо, аёлларнинг паришон ҳолларига муруватимиз етмайди. Хотинларимизни марҳаматга сазовор, инсофга лойиқ ва шафқатга ҳақли деб билмаймиз. Бизда хотинларни сўкиш фахр ва гурур саналади, уриб майиб қилишни эса, эркакчиликни фазилати деб биламиз. Оллоҳ аёлни фақат шаҳвоний орзуларимиз ва ҳайвоний эҳтиросларимизни қондириш учун яратган деб ўйлаймиз. Гўё Оллоҳ уларга ҳуқуқ, эътибор ва фикрлаш фазилатини бермагандек. Кўча ва бозорларда бизга етган аламларни ва зарарни уйга қайтиб хотиндан оламиз. Ичимиздаги бу одат эски ва кенг тарқалган бўлгани учун қабиҳ ва ёмонлиги кўзимизга кўринмайди. Ҳатто бечора хотинларимиз бахт ва саодатларидан батамом ноумид бўлиб, шундай хулосага келганларки, Оллоҳ одамзоднинг ҳамма фазилатларини эркакларга бериб, аёлларни уларнинг жабру зулмларига асир ва гирофдор қилган. Ана шу заиф эътиқод хотинларимиз табиатидан жой олган... Хулоса қилиб айтганда, бахтсизлигимиз ва қалоқлигимизнинг энг муҳим сабаблари ҳам шундадир».¹

Фитратнинг бу мулоҳазаларидан чиқадиган ягона хулоса шундаки, фақат аёллар эъозланган, муҳофазаланган жамиятгина фаровонликка, гуллаб-яшнашга дахлдор.

¹ А. Фитрат. Оила. Тошкент, «Маънавият» нашриёти, 1998, 9 бет.

Аммо, яқин ўтмишимизда аёлларга бўлган муносабат Фитрат тилга олган ҳолатдан ҳам кўра аянчлироқ бўлганлигига тарих гувоҳдир.

Республикамиз олимлари томонидан аёллар ва болаларни ижтимоий ҳолатига бағишланган тарихий тадқиқотлар натижасига қараганда, аёллар меҳнатидан аёвсиз фойдаланиш (эксплуатация қилиш) Марказий Осиё ҳудудида XIX аср охирига қадар давом этган. Тарихий архивлардаги ҳужжатларни далолат беришича, Бухоро хонлигига тортиқ қилиш учун сотиб олинган ва келтирилган қизлар ҳақида 12 та ҳужжатлар тўплами мавжуд. Бухорода аёлларни сотиш ва сотиб олишга мўлжалланган яширин бозорлар мавжудлиги ҳам мазкур ҳужжатларда ўз аксини топган¹. Бундай вазиятда аёлларнинг жамиятдаги ўрни, мавқеи жуда паст бўлиши уларни ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилишга дахлдор қонунлар мавжуд эмаслиги, мавжудлари эса, уларнинг манфаатларига йўналтирилмаганлиги яққол кўзга ташланади.

Айни пайтда кўпгина тарихий манбалар аёлларни мулкка бўлган ҳуқуқи ҳам ҳимояланмаганлигини тасдиқлайди. Масалан, Хива хонлиги девонхонаси ҳужжатлари ўрганилганда, аёллар ва болаларни боқувчиси бўлган оиладаги отанинг вафотидан кейин унинг мулки меросхўрларга берилмасдан арзон гаровга сотилганлиги ёки марҳумнинг қарзи эвазига олиб қўйилганилиги қайд этилган.²

Аҳоли томонидан қозиларга мазкур масалада берилган шикоятлар жавобсиз қолган. Аксарият ҳолларда улар томонидан ноқонуний ҳал этилган.

Оғир иқтисодий танг ҳолат аёллар ва болаларни қарздорлик исканжасига солиб қўяр, аёллар йирик феодаллар қўл остида 30 йил давомида 60 тилла хажмдаги тўлов бадалига ишларди. Баъзи ҳолларда эса бу бадални тўлай олмай болаларини сотишга ҳам мажбур бўлар эдилар.³ Ўша даврдаги тарихий ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, қулчиликни рағбарлантирувчи соҳалар, ҳатто, расм-русумлар шаклланган бўлиб, қарздор бўлган хотин-қизлар мажбурий бошқа кишига турмушга бериш ёки арзимаган рағбатлантириш

¹ Астанова Г.О. Положения женщин в Бухарском ханстве в конце XIX начало XX вв. Востока Т.: 1977, Срт-131.

² Ислам и женщина Востока (история и современность), редколлегия: М.М. Хайруллаев, М.У. Усманов, Н.И. Ибрагимов, Ф.Г. Салимова.Т: 1990, стр. 62-70.

³ См. статья 3 протокола предупредения и пресечение торговли людьми, особенно женщинами и детьми.

тарзида инъом этиш каби ҳолатлар одатий турмуш тарзига айланган эди.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Марказий Осиё, хусусан, Туркистонда хотин-қизлар масаласидаги ноҳолис муносабат ўзининг тарихий илдишлари, ижтимоий-сиёсий моҳияти билан жаҳон мамлакатларидаги аёлларга муносабатнинг бугунги ҳолатига ҳамоҳангдир.

Бинобарин, ҳозирда ҳам хотин-қизларнинг ижтимоий ҳимояси масаласи нафақат регионал хусусиятга, айти пайтда, глобал моҳиятга ҳам эга бўлиб бормоқда. Хусусан, аёллар ва болаларни зулм ўтказиш учун ёллаш ёки уларни сотиш каби бугунги кундаги воқеийлик ана шу хусусиятлар билан боғлиқ. Халқаро ҳуқуқий актларда бундай негатив ҳолатлар “trafficking in persons” деган луговий маъно билан ифодаланиб, у бизнинг тилимизга ўгирилганда “Одам савдоси” деган тушунчани беради.¹

Одам савдосининг асосий объекти кўпроқ аёллар ва болалар бўлаётганлиги сир эмас. МДҲ олимлари Л.Д. Ерохина ва М.Ю. Бурякларнинг фикрича «Одам савдоси қулчиликнинг шаклларида бири бўлиб, у ўз доирасига энг заиф ва ҳимоясиз қисми, аёллар ва болаларни қамраб олади». Муаллифлар таъкидлаганидек, “Аёллар савдоси” билан “фоҳишабозлик” ни ҳеч қандай ҳолатда аралаштириб, айнийлаштириб бўлмайди. Одам савдоси хусусан, аёллар савдоси ўзининг ҳар хил кўринишларига эга бўлиб, уй қуллиги, мажбурий никоҳ каби омиллар туфайли юзага келади.

Аёллар савдосидаги хирсий мақсаддаги савдо фаолияти глобал ҳодиса бўлиб, унинг турли шакллари мавжуд. Бошқа бир тадқиқотчилар И.И. Лукашок ва А.И. Ноумовлар нуқтаи назарича аёллар савдоси туфайли уларни сексуал эксплуатация ва бошқа мажбурий ишларга жалб қилиниши ўз моҳиятига кўра қулчиликдан фарқ қилмайди.² Айти мана шу ижтимоий иллатлардан хотин-қизларни ҳимоя қилиш мақсадида халқаро конвенциялар, ҳуқуқий ҳужжатлар яратилган.

Жумладан, МДҲ давлатларидан Россия, Белоруссия, Украина Республикалари яқиндагина ўзининг жиноят қонунчилигига мазкур масалада тегишли боблар киритди. Ўзбекистон Республика-

¹ Л.Д. Ерохин, М.Ю. Буряк. Международное уголовное права. М.: 1999 год. Стр. 119.

² Там же, стр 121.

сида бу жиноят турига қарши жиноят қонунчилигининг 135-моддасида жиноий жавобгарлик ҳолатлари кўрсатилган.¹ Бундан ташқари республикамиз аёллар ҳуқуқини ҳимоялашга хизмат қилувчи бир қатор халқаро ташкилотларга ҳам аъзо.

Оқорида таъкидлаганимиздек, Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари орасида биринчилардан бўлиб Бирлашган Миллатлар ташкилотининг «Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисида» ги Конвенцияга қўшилди.

1995 йилда “Тинчлик, тараққиёт ва тенглик” шиори остида Пекин шаҳрида ўтказилган бутун жаҳон хотин-қизларининг IV конференциясида мамлакатимиз хотин-қизлари вакиллари иштирок этиб, хотин-қизлар аҳволини яхшилашга қаратилган Пекин декларацияси платформасини қўллаб-қувватлади. Шу асосида республика хотин-қизларининг ҳуқуқий ва ижтимоий муҳофазасини кафолатловчи ҳукумат даражасидаги “Ўзбекистон республикаси хотин-қизлар масалалари бўйича концепция ва дастурий ҳужжатлар” ишлаб чиқилди.²

Бу барча саъйи-ҳаракатлар аёлларни ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, уларни ҳар қандай ҳолатда камситилишини олдини олишга хизмат қилади ва Ўзбекистонда хотин-қизларни манфаатларини ҳимоялашни кафолатлашга яқиндан ёрдам беради.

3-§. ДЕМОКРАТИЯ ВА МАЪНАВИЯТ УЙҒУНЛИГИ ШАҲС АҲЛОҚИЙ КАМОЛОТИНИНГ МУҲИМ ТАЯНЧИ

Бугун дунё ҳар қачонгидан шиддатлироқ ўзгариб бормоқда. Марказий Осиё жумладан, Ўзбекистон ҳам шунга ҳамоҳанг тарзда янгиланишлар жараёнини бошидан кечиряпти.

Жамиятимиз ҳаётидаги ана шундай демократик ўзгариш ва янгиланишларни изчил тарзда давом этиши аввало, кишиларимиз дунёқарашини, тафаккур тарзидаги ўзгаришларга, маънавияти ва ахлоқий камолотидаги юксалиш даражасига, қўйинки, халқимизнинг бу жараёнларни қўллаб-қувватлашига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

¹ Э. Холова, Историко –правовой анализ борьбы с вербовкой женщин и детей для эксплуатации. Общественное мнение права человека №3, 2007год, стр 90.

² Д. Фуломова. Ўзбекистон хотин-қизлари мустақиллик йилларида // Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари. Даврий тўплам. Т.: 2000, №3, 140 бет.

Бу хусусда тўхталар экан Юртбошимиз И.А. Каримов қуйидагиларни таъкидлаган эди: «ҳеч кимга сир эмас, — биз қураётган янги жамият ҳаётимизга тобора кириб келаётган янгиланиш жараёнларининг тақдири ва келажаги, аввало халқимизнинг бу ўзгаришларни қўллаб-қувватлашига, жойларда шу борада одамларимизнинг фаоллиги, уларнинг дунёқарашини, онгу, тафаккурининг юксалишига боғлиқ».¹

Онгу ва тафаккурдаги ижобий маънодаги ўзгаришлар, жамият ҳаётидаги демократик ўзгаришлар билан узвий ҳолда юзага келади.

Демократия фанни ҳам, иқтисодиётни ҳам, одамлар орасидаги муносабатларни ҳам тубдан янгилайдиган, уларга янгича маъно-мазмун бахш этадиган жараён. Масалан, демократия шароитида жамият ривожига тўсиқ бўлаётган сабаблар очиқ танқид қилиниб, уларни бартараф этиш чоралари кўрилади. Шу тариқа ривожланиш тезлашади. Ўзаро муносабатларда ростгўйлик, қонун ва адолат устуворлиги одатий ҳолга айланади.²

Юнон мутафаккири Пифогорнинг шогирди Ксенофилдан бир киши «Нима қилсам ўғлимни яхши тарбиялаган бўламан?» — деб сўраганида, у «ўғлингни қонун устувор мамлакатда дунёга келтир» - деб жавоб берган экан.³ Бу фикрни Ф.В.Гегель ўзининг «ҳуқуқ фалсафаси» асарида «Ахлоқли бўлмоқ бу — қонун устувор давлатнинг фуқароси бўлмоқдир»,⁴ деб янада ривожлантирган.

Ҳар бир жамият сиёсий ҳаётида содир бўлган жиддий бурилиш, унда яшовчи фуқароларнинг ахлоқида, маънавияти, диди, қарашларида акс этиши керак. Бунга эришиш қатъий, тезкор маърифий ишларни талаб этади.

Айни пайтда ана шундай маърифий ишлар энг аввало кишиларнинг ҳуқуқий саводхонлиги, қонунларнинг устуворлигига асосланмоғи лозим. Бу эса ўз навбатида жамиятнинг ҳамма аъзолари манфаатларига хизмат қилувчи умумий адолатли қонун-қоида ва тартибларни ишлаб чиқишни тақозо этади.

¹ «Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш — устувор вазирамиздир». Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 14 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузаси. «Халқ сўзи» № 240 (4130), 2006 й., 6 декабрь.

² М.Курунов. «Фуқаролик жамияти—маърифат маҳсули». «Фуқаролик жамияти» журнали. №1,2004 й., 30-б.

³ Л.Диоген. «О жизни учениях и изречениях знаменитых философов». VIII.16/ Разум сердца. М.:1989г.

⁴ Гегель. Сочинения. Т.; 1-XIV., М-Л, 1934 год., Стр: 188, 449.

Қонунга ҳеч шубҳасиз, муҳокамасиз ихтиёрий риоя қилиш натижасида жисмоний ва юридик шахсларнинг ўзаро муносабатларида эркин тенглик ва юксак фазилатлар шаклланади. Бу ҳақда немис файласуфи Ф.Ницше: «Ахлоқийлик аввало қатъий талаб шаклида қўйилади. Унга риоя қилиш шартлиги учун бўйсуну бошлайдилар. Бироз ўтгач, бу ихтиёрий одатга айланади ва охири у инстинкт даражасидаги оддий ва табиий одамга ҳузур берувчи фазилатга айланади»¹ — деган эди.

Демократия, халқ иродаси, эркинлигини англатар экан, том маънодаги ҳақиқий эркинлик, қонунларни билиш ва унга итоат этишда ҳам ўз ифодасини топади.

Буюк Рим воизи Цицеронни ибораси билан айтганда «кишининг том маънодаги эркинлиги, унинг қонунларни қули бўлиши билан боғлиқ».

Бошқача айтганда шахс маънавияти, унинг юксак ахлоқ соҳиби эканлиги, унинг демократияга ва унинг маҳсули бўлган ҳуқуқий имкониятлардан қай даражада фойдалана олишида ҳам яққол кўзга ташланади.

Инсониятнинг улуғ даҳоларидан, Саломоннинг “Қонун чекинган жойда амалдор кўпаяди”, Гельвейциннинг “Ахлоқни ислоҳ қилишни қонунларни ислоҳ қилишдан бошлаш керак”, деган фикрлари ҳам бежис айтилмаган.

Бинобарин, қонун устуворлигига асосланиб фаолият кўрсатадиган жамият ва давлатда яшайдиган инсон дунёда ўзини бахтсаодатли ҳисоблайди. Бундай жамият ва давлатни халқ оммаси, фуқаролар ўзининг бирдан-бир суюнчиги, посбони, нажот қалъаси деб билади ва ҳурмат қилади. Халқнинг манфаатларини, кадр-қимматини ўз ҳимоясига оладиган қонунларнинг қули сифатида хизмат қилишни фуқаролар ўзи учун ор-номус деб эмас, балки фахр-ифтихор, шон-шараф деб билади ва уни эъзозлайди.² Демократия ва унинг қадриятларининг улуғворлиги шундаки, унинг реал амал қилиши шароитида фуқароларнинг эркин ҳаракат қилиши юзага келади ва уларнинг ўз манфаатларини амалга ошириши учун имкониятлари кенгайиб боради. Демократик қадриятлар амал қилинган шароитда давлат фаолияти фуқаролар назорати остида бўлади. Шунинг учун ҳам жамият ҳаётида содир

¹ Ф.К. Ницше. «Генеалогии морали». Соч. в 2 т. М.; 1990 год. Т. 2 . Стр: 407-408.

² Отамуротов С. Фуқаролик жамияти ва бошқарув институтлари. Фуқаролик жамияти № 2 (3) / 2005, 42-43 б.

бўладиган турли ўзгаришлар ва жараёнларда давлатдан кўра фуқаролар масъуллиги кучаяди. Худди ана шу маънода “демократия”ни халқ ҳокимиятининг кўриниши ва амал қилиши сифатида таъриф қилинади. Демократик қадриятларнинг юқоридаги хусусиятларидан келиб чиқиб, дунёдаги бир қатор мамлакатларда намоён бўлиш тажрибаларига асосланиб жаҳоннинг кўзга кўринган сиёсатдонлари, унинг қуйидаги мезонларини ишлаб чиққанлар:

— халқнинг давлат ва жамият ҳаёти билан боғлиқ бўлган қонунлардан хабардорлиги;

— қонунларнинг қабул қилиниши жараёнида фуқароларнинг бевосита ёки билвосита ҳеч қандай тазйиқларсиз иштирок қилиши учун шароит яратилганлиги;

— қабул қилинган қонунларнинг ижроси устидан халқ назорати таъминланганлиги;

— оддий фуқароларнинг давлат ва жамият фаолияти билан боғлиқ, ўзини қизиқтирган, маълумотларни бемалол олишлари учун имкониятлар яратилганлиги кабилардир.

Агар ана шу мезонларга реал амал қиладиган бўлса, демократия шахс, давлат, фуқаро ва жамият ўртасидаги мувозанатни таъминловчи омил даражасига кўтарилади. Шу ўринда Шарқ ва Ғарб демократияси бир-биридан фарқ қилувчи жиҳатларини ҳам эътиборга олиш зарур. Баъзи бир жамиятшунос олимлар демократиянинг “шарқона” ва “ғарбона” демократия тарзида талқин этилишига қарши чиқиб, унинг мазмун-моҳиятига ягона андозада қараш зарур деб ҳисоблайдилар.

Масалага энгил-елпи қараш одамда шундай ҳулоса пайдо бўлишига олиб келиши табиий. Аслида бизнинг фикримизча, улар ўртасида маълум ва жиддий фарқ мавжуд. Бундай фарқни қисқача, шундай изоҳлаш мумкин — деб ёзади тарихчи олим А. Маврулов. Европада асосий нарса, ҳал қилувчи — қонун, ёки қонун диктатурасининг амал қилишидир. Шарқ, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон жамиятида эса вазият бошқачароқ тахлитда кўйилмоқда. Бизда қонунлар мавжуд, уларга амал қилинади. Бироқ ғарбдан фарқли ўлароқ унда маънавият устиворлиги таъминланган.¹ Яъни Ғарбда жамиятни қонунлар бошқарса, бизда

¹ Маврулов А. Маънавият ва демократия уйғунлиги. Мулоқат, 2001, № 6, 8-9 бетлар.

эса қонунларни ҳурмат қилишга йўғрилган маънавий устиворлик қилади. Муаллифнинг бу нуқтаи назарида анча зиддиятли ва баҳс талаб масала мавжуд. Аввало, Фарб демократиясини қонун диктатурасининг амал қилиши билан боғлаш унчалик тўғри эмас. Сабаби қонун муайян маънода заруриятни ифодаси бўлгани боис унга амал қилиш мажбурияти Фарбда ҳам Шарқда ҳам деярли бир хил моҳиятни англатади. Агар ушбу фикрни ҳар бир халқнинг қонунларга муносабатини унинг менталитети билан боғлаб изоҳланса, бизнингча, тўғри бўлган бўлар эди. Инглиз мутафаккири Томс Гоббенинг “Қонун — бу давлатнинг виждонидир” деган фикрида айнан қонун диктатураси эмас, қонунларга ҳурмат акс этганлигини англаб олиш қийин эмас.

Агар Фарб эркин демократиясидаги маънавий таназзул ҳолатини таҳлилидан келиб чиқиб юқоридаги фикр ўртага ташланган бўлса, энди бу бутунлай бошқа масала. А. Маврулов бу масалани ёритишда ҳам мавҳумликка йўл қўяди ва Фарб жамиятини қонунлар, Шарқни эса қонунларни ҳурмат қилишга йўғрилган маънавий устиворлиги мавжуддир, деган жуда жўн, илмий асосга эга бўлмаган фикрни асослашга уринади. Ҳолбуки, демократия моҳияти инсон руҳияти билан боғлиқ жараён эканлигини муаллиф эътиборга олмайди. Инсоннинг руҳий ҳолати билан кундалик амалий фаолияти ўртасидаги алоқадорлик механизмини ҳар томонлама ўрганган австриялик олим Конрад Лоренц таъкидлаганидек, “ижтимоий онгдаги фрустрация одамларнинг амалий фаолиятида тушқунлик, нажотсизлик, лоқайдлик, агрессивликда яққол намоён бўлади”¹. Оқибатда жамиятда маданий-маънавий таназзул бошланади. Маданий-маънавий ўпирилишнинг бошланиши билан Худога ҳам, бандага ҳам, давлатга ҳам, ҳатто, ўзига ҳам ишонмайдиган кишилар сони кўпаяди. Бундай ҳолатни бошидан кечираётган Фарб дунёсида демократия билан маънавийни ўзаро алоқадорлигида ҳам узилишлар юзага келаётганлигини сабабини юқоридаги омиллардан қидириш зарур.

Фарб демократияси масаласида Ф.Мусаевнинг фикрига қўшилиш мумкин. Унинг ёзишича “Фарб демократиясида, унинг ҳаракатга келтирувчи куч, пировард мақсад бўлган инсон ва унинг манфаатлари, ички маънавий олами эътибордан соқит қилинади.

¹ Қаранг: Вестник Московского университета. Серия 12., Социально-политическое исследование. 1993, №5 С 56.

Натижада ғарб демократияси ташқи оламини, ижтимоий-сиёсий ҳаётни, институтларни такомиллаштиришга аҳамият беради-ю, лекин асосий масала — инсонни эсдан чиқаради.

Шарқона демократия эса, ғарб демократиясидан фарқли ўлароқ, дунёни, ижтимоий ҳаётни ўзгартиришни инсондан, унинг ички маънавий ҳаётидан бошлайди. Инсонни, унинг маънавиятини юксалтириш орқали адолатли жамият барпо этиш — Шарқ демократиясининг бош мақсади. Албатта, биз бу ўринда, деб таъкидлайди муаллиф, Шарқ демократиясини Ғарб демократиясига қарши қўймоқчи эмасмиз. Дунё цивилизациясининг улкан ютуғи бўлган Ғарб демократиясида ўрганишга муносиб тажрибалар кўп. Шу билан бирга давлатчилик борасида қадимий анъана ва қадриятларга эга бўлган Шарқ дунёсининг демократия масаласида ўзига хос қараш ва тажрибалари, тараққиёт модел борлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди.¹

Шарқона демократия ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

— тегишли субординацияни сақлаш ва иерархиялик муносабатларда кам тажрибали, кам билимли киши кўп тажрибали, кенг билимли кишига итоат этади:

— давлат ва жамиятни бошқаришда аввало ахлоқий, маънавий меъёрларга риоя қилинади;

— аждодлар тажрибасига асосланган анъанавий ҳуқуқий муносабатлар сақланиб қолади;

— фиқҳда тарихий анъаналарга (Қуръони карим ва Ҳадисларга) таянган ҳолда ҳуқуқий муаммолар эркин ҳал этиб келинган;

— ҳукмдор саройида давлат ва жамият ишларини бошқаришга оид муаммолар ечимида иштирок этадиган кенгашлар (аъёнлар кенгаши, вазирлар кенгаши, олиму фуқаролар кенгаши сингари) бўлган;

— ҳукмдор нафақат ўз ҳаёти, балки фуқароларнинг турмуши, маънавияти, ишончу эътиқоди учун ҳам жавоб берган;

— ижтимоий-сиёсий ҳаётни тадрижий ривожлантиришга мойиллик сезилган;

— инсон ва жамият ҳаёти сиёсий мафкуралар тазйиқидан ҳоли бўлган;

¹ Мусаев Ф. Шарқона демократия — тажриба ва анъаналар тожассуми. Тафаккур 4/2006, 12-13 бетлар.

— инсонни маънавий ҳаётини бойитиш, юксалтириш, бошқариш асосий вазифа ҳисобланган;

— инсон давлат ва жамият манфаатлари ўзаро уйғунликда қаралган;

— жамоа ҳаёти ва унинг манфаатлари устун қўйилган.¹

Ана шу жиҳатлари билан шарқона демократия, ғарб демократиясидан тубдан фарқ қилган. Бугунги кунда бу фарқлар дунёни глобаллашув жараёни билан боғлиқ ҳолда янада яққолроқ кўзга ташланмоқда.

Албатта, демократия кенг қамровли тушунча бўлиб, унинг бутун дунё учун бирдай мос келувчи ягона модели мавжуд эмаслиги шубҳасиз. Бу ҳақда турли-туман, ҳатто бир-бирига зид мулоҳазалар мавжуд. Мамлакатимиз раҳбари Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, Шарқ халқлари ғарбликларга нисбатан ижтимоий жараёнлар, чунончи демократик тартибларнинг ҳам босқичма-боқич, тадрижий кечишига мойилдир. Бу ҳаққоний фикр юртимизда табора кенг қулоч ёзаётган демократик ислоҳатларга бағоят мос.²

Зеро, ҳар қандай жамият ва давлатда демократия тақдири унинг сиёсий механизми, меъёрий ҳуқуқий асослари ва иқтисодий кафолатлари, маънавий омиллари билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Ана шу ҳақиқат мантиғидан келиб чиқадиган бўлсак, Шарқ, хусусан, турон заминда демократия ҳақидаги қарашлар кўп асрлик тадрижий такомилга эга. Бу идора усулига хос бўлган кўплаб унсурлар аллақачон миллий давлатчилигимиз тажрибасида синовдан ўтган. Бунини исботловчи тарихий далиллар бисёр.

Буюк қомусий аллома, улкан назариётчи бобоколониимиз Абу Наср Форобий қарашларида ҳам шарқона демократия, жамоавийлик тенденцияси кўзга яққол ташланади. “ҳар бир инсон, деб ёзади Форобий ўз табиати билан шундай тузилганки, у — яшаши ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади”.³

¹ Ўша жойда: 13-бет.

² Маҳмудов Й. Асл мағзи-инсонпарварлик. Тафаккур журнали, 2/2007, 88-89 бетлар.

³ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т. “Ўзбекистон” нашриёт, 1983, 186-бет.

XI аср туркий халқларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги бўлмиш, “Кутадғу билиг” (“Саодатга бошловчи билим”)нинг муаллифи Юсуф Хос Хожиб ҳам ўз даврида демократияга асосланган шарқона давлатчилик концепциясини баён қилади. “Кутадғу билиг”да адолат, инсонпарварлик ҳақидаги таълимот марказий ўринда туради. Асар қаҳрамонлари кунтуғди, Ойтуғди, Ўгдулмиш, Ўзгурмушлар элиг (давлат бошлиғи) вазир, вазирнинг ўғли ва унинг қариндоши сифатида намоён бўлсалар ҳам, аслида уларнинг бош вазифалари Адолат, Давлат, Ақл ва Офият (саломатлик)ни, қаноатни рамзий тарзда акс эттиришга бўйсундирилган.¹

Салжуқий шоҳларга 30 йил ҳалол вазирлик қилиб, ўз номини сўнмас шон-шуҳратга чулғаган Низом-ул-мулкнинг “Сийёсатнома” асарида ҳам шарқона демократик тамойиллар асосида давлатни бошқариш, сиёсий, маънавий-маърифий жараёнларни идора қилиш масалалари ўша давр руҳиятидан келиб чиқиб баён этилган бўлсада, ундаги ғоялар бугун кунимиз учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Жумладан унинг подшоҳ ва ёки ҳукмдорларнинг мамлакатни адолатли бошқариш ҳақидаги ўғитлари фикримизга далилдир.

“Аллоҳ, — деб ёзади мутаффакир бир кишига қудратини кўрсатиб, давлат ва иқбол беради. Ҳақ таолодан билим ва ақл топиб, шу билим билан қўл остидагилардан ҳар бирини ўзига тенг биледи, ҳар бирига мартабасига мос қадр қилиб, мансаб беради, хизматкорларни халқ ўртасидан ажратиб олади, ҳар бирига бир маротаба ва манзала беради, дин ва дунё зарурияти-ю, муҳимоти билан уларни таъминлайди, раиатни муҳофазат қилади, токи унинг ақли савиясида халойиқ роҳат ила яшаб кун кўрсин. Агар хизматкор ва ё маҳрамлардан бирортаси нолойиқ иш тутса-ю янглишганини тушиниб олса, ишга қайта қўйиш керак, агарда хушёр бўлмаса-ю (йўлдан қайтмаса), вафо қилмаса, уни бошқа бир кишига алмаштириш лозим”.² Аммо, унинг бу қарашларидан яхши фазилатлар фақат подшоҳ ва унинг амалдорларига ҳос бўлиши зарур экан, деган хулоса чиқмайди.

Чунки барча Шарқ мутафаккирлари каби Низом-ул-мулк ҳам подшоҳдаги эзгу ҳислатлар унинг фуқароларидан ҳам намоён бўлиши зарур деб ҳисоблайди. Алломаларимиз ҳукмдорга, унинг маънавий-

¹ Б.Тўхлиев. Юсуф Хос Хожибнинг “Кутадғу билиг” асари. Т.: “Ўзбекистон”, 1991, 5-бет.

² Низом-ул-мулк Сийёсатнома ёки Сияр ул-мулк. Т.: «Адолат» 1997, 17-бет.

ахлоқий даражасига юксак талаб кўяр экан, подшоҳ орқали жамиятда эзгуликни маънавий баркамолликни кенг ёйишни кўзлаган. Шунинг учун улар адолат, эзгу амаллар ва маънавий-ахлоқий фазилатларни барча подшоҳ, фуқаролар ҳам ўзида шакллантиришни, уларга интилиб ва амал қилиб яшаши даркор, деган фикрни ижтимоий-ахлоқий мезон даражасига кўтарган. Бу мезон Шарқ халқларининг тарихий-маданий парадигмаси, менталитети, турмуш тарзи ва эътиқодига айланиб кетганки, уларсиз бугунги демократик тараққиётни тасаввур қилиш қийин”.¹

Ўтмиш аждодларимизни демократик қадриятларимиз ривождаги ўрни яна шундаки улар бағрикенглик; инсонларга адолатли муносабатда бўлишни илм-маърифат кишиларни ахлоқи-маънавияти билан боғлиқ эканлигини асослашга ҳаракат қилганлар. Жумладан, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарида билим энг бебаҳо бойлик бўлиб, унинг негизида инсоннинг маънавий-маърифий дунёқараши, одоб ахлоқи, гўзал инсоний фазилатлари шаклланади, билим инсоннинг бутун хатти-ҳаракатларини белгилаб беради, деб таълим беради. Асардаги “халққа яхшилик қил, уни сув тагига ташласангда, уни сув устида кўрасан”, “Одам боласи ўлиб кетади, агар яхшилик қилган бўлса, ундан яхши ном қолади”² деган йўриқларида демократиянинг инсонпарварлик тамойиллари ўз аксини топган.

Ана шундай мутафаккирлардан яна бири Аҳмад Югнакий ўзининг “Хизбатул-хақойиқ” (ҳикматлар тўхфаси) асарида ҳалоллик, ҳақгўйлик, поклик, саҳийлик, мурувват, диёнат ва бошқа хислат ва фазилатларни инсон маънавий-ахлоқий етуклиги белгилари сифатида тилга олар экан ана шу фазилатларга эга бўлган фуқаролари бор жамиятда эркинлик, фаровонлик, таъминланиши мумкинлигини асослашга уринади.³ Демократия ва маънавият уйғунлигини Шарқ мутафаккирлари қарашлари асосида талқин этар эканмиз, яна бир муҳим масалани ҳам эътибордан четда қолдирмаслик зарур. Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ҳуқуқий меросида давлат ва жамият, шахс ҳамда жамият ёки фуқаролар билан подшоҳ ўзаро қарама-қарши кучлар сифатида қаралмаган. Ушбу тизимда уйғунликнинг бош субъекти подшоҳ (давлат)

¹ Мусаев Ф. Шарқона демократия тажриба ва анъаналар тажассуми. Тафаккур. №4/ 2006, 14-15 бетлар.

² Қаранг, Ўзбек педагогикаси антологияси. Т, “Ўқитувчи”, 1995, 190- бет.

³ Ўша жойда: 190- бет.

хисоблансада, у функционал хусусиятларига кўра, иерархия муносабатларида адолат принципини қарор топтириш шарт эмас. Адолатнинг бузилиши, бошқариш ишларини барбод этади. Фуқароларда норозилик уйғотади. Адолатни қарор топтириш Шарқона демократияга хос жамоа фикри ва манфаатлари устунлигини таъминлайди. Халқимиз менталитетидаги ана шу хислатлар, бизнинг улуг бобоколонларимиз, ҳукмдорларнинг давлатчилик сиёсатида ҳам ўз аксини топган.

Буюк соҳибқирон Амир Темурнинг салтанати худди ана шундай тамойилларга асосланган эди. Адолат Амир Темурнинг юрак дарди, ҳаётининг мазмунига айланганлиги, унинг ҳаёт дастури бўлмиш “Темур тузуклари” гувоҳлик беради:

“Энди менинг номдор бахтиёр фарзандларим ва мамлакатларни забт этувчи иқтидорли набираларимга — деган эди Соҳибқирон — йўл-йўриғи шуки, мен 12 нарсани ўзимга шиор қилиб олиб салтанат мартабасига эришдим. Шу 12 нарса ёрдамида мамлакатларни забт этиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу-зийнат бердим. Улар ҳам ушбу тузукга амал қилсинлар, давлату салтанатимни ва ўзларини эҳтиёт қилсинлар”. Амир Темур умр бўйи амал қилиб келган тамойилларини моҳиятини таҳлил қилар эканмиз, юртбошимиз И.А. Каримовнинг “Бизнинг минг йиллар давомида шаклланган, неча-неча замонлар синовидан ўтиб, безавол яшаб келаётган ўзига хос урф-одат ва қадриятларимиз, турмуш тарзимиз, умуман бошқалардан ажралиб турадиган миллий хусусиятларимиз бор”¹ — деган қатъий хулосаси назарий жиҳатдан ҳам, илмий-амалий ва мантиқий жиҳатдан ҳам гоят чуқур мулоҳаза асосида айтилган, айни пайтда демократик тамойиллар билан миллий маънавиятимизнинг ўзаро муштараклигини тарихий асосларини ёритиб беришга хизмат қилувчи концептуал қараш илмий нуқтаи назар эканлигини ҳам чуқур хис этдик.

“Темур тузуклари”да ҳам ана шу принципиал масалалар ўз ифодасини ҳақиқатда ҳам тўлақонли ифодаланганлигини куйидаги фикрлардан ҳам билса бўлади:

Унда ёзилишича, Соҳибқирон ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватлаган, давлат ишларини мамлакатнинг устунларини ташкил

¹ Эркин ва фаровон ҳаётни юксак ва маънавиятсиз қуриб бўлмайди. Т. «O`zbekiston» 2006, 17 бет.

қилган турли табақалар ва тоифалар билан қувватлаб, маслаҳатлашиб, кенгашиб олиб борган. У салтанат ишларини муросаю-мадора, мурувват ва сабр-тоқат билан юргизиб, кўп нарсаларни билиб туриб билмасликка олиб, дўсту-душман билан муроса қилган. Давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига, тўра ва тузукга таяниб ва асосланиб ташкил этган, амирлар ва сипоҳлар билан яхши муносабатда бўлиб, уларга иззат-ҳурмат кўрсатиб, мартабаларини улуғлаб иш тутган.

“Адолат ва инсоф билан тангрини яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим — дейди Амир Темур, — гуноҳқорларга ҳам бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳларга инъомлар улашдим. Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтариб ишимга кўп зиён етказганларни ҳам илтижо билан тавба-тазарру қилиб келгач, ҳурматлаб ёмон қилмишларни хотирамдан ўчирдим. Мартабаларни оширдим”.¹

Жуда катта ҳудудга эга бўлган мамлакатда кучли тартиб-интизом ўрнатилганлиги, ижтимоий адолат тамойилларга, жорий қилинган қонун-қоидаларига, миллий урф-одатлар, анъаналар, расм-русумлар, қадриятларга ахлоқий меъёрларга қатъий амал қилинганлиги, қонун бузилишларига муросасизлик билан қаралганлиги ўша давр маданияти—маънавияти етуклигининг ажойиб натижаси, намоён бўлишидир. Амир Темурнинг мана бу сўзлари бунга далилдир. “Дунёнинг ярмини олдим, салтанатимнинг у четидан бу четига бирор болакай бошида бир лаган тилла кўтариб ўтадиган бўлса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим”.²

Ана шу боис Амир Темур жаҳонда гуллаб-яшнаган давлат барпо этган, бепоён мамлакатни ижтимоий адолат ва қонунчилик асосида бошқарилишини йўлга қўйган буюк давлат арбоби сифатида ҳам тарихда улуғланадиган мўътабар зотдир.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб хулоса қиладиган бўлсак. Юртимизда қадим-қадимдан Шарқона демократик

¹ Темур тузуқлари. Т.; Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 52 бет.

² Х.Бобоев, З.Ғофуров, З.Исломов. Миллий истиқлол мафқураси ва тараққиёт.Т.;“Янги аср авлоди”, 2001, 74-б.

қарашларда давлат ва жамият ишларини юритишда адолат, ахлоқий-маънавий мезонларга алоҳида эътибор қилинган. Айниқса имон-эътиқод, эзгу амал, хушмуомалалик, бировнинг мол-мулкига кўз олайтирмаслик, муросаи-мадора, жамоа бўлиб яшаш, ўзаро ҳурмат, амалдорлар фаолиятини қадрлаш, қонунларга бўйсунуш, халқнинг арз-додини эшитиш, ноҳақлик рўй бергудек бўлса, заиф, ёрдамга муҳтож кишиларни ёқлаш, поклик, меҳр-мурувват ва бегаразликни улуглаш каби фазилатлар муҳим ўрин тутган.

Демократия ва маънавиятнинг бир-бирига нисбати Шарқ ва Ғарб тамаддунини қиёсий таҳлил асосида ўрганиш, демократиянинг жамият ҳаётига кенг кириб бориши кишилар дунёқараши ва айниқса, ёшлар ахлоқий камолотига таъсирини тадқиқ этиш жараёнида ғарбда ўзига хос мезонлар мавжудлигини фарқлаш имкониятини берди. Ғарбда шахс жамоага ўзлигини юзага чиқариш, истеъдод ва имкониятларини намойиш этиш, муайян мақсадларга эришишнинг воситаси сифатида қарамайди. Жамоа инсоннинг ички, ботиний дунёси, руҳияти ва шахсий ҳаётига мутлақо аралашмайди. Шарқда эса жамоа, асосан инсонни ижтимоий назорат остида тутиб туриш, шахснинг жамоадаги мунтазам иштироки унинг умумий ахлоқий метёрлар доирасида иш тутаётганлигининг исботи сифатида талқин этилади. Жамоадан айрича иш тутиш инсоннинг ижтимоий бегоналашуви сифатида баҳоланади. Шарқ ва Ғарб сиёсий қарашларини таққослар экан, рус олими А. Панарин “Ғарб тафаккури одамнинг олам устидан устунлигини таъминлаш ва тасдиқлашга қаратилган социантропоцентризмга мойил, у дунёни менсимайди. Шарқ донишмандлиги эса космоцентрик, унда кишининг барча ўй ва хатти-ҳаракатлари космос қонуниятларига мувофиқ бўлиши зарур”¹ деган хулосага келади. Мутафаккир Аҳмад Дониш бежис инсонга “Ер билан коинот орасидан ўрин олган ажиб бир мавжудотдир”² деб таъриф бермаган.

Бинобарин, шахс маънавий камолоти ажодлар меросига ворисийлик асосида шаклланиши билан бир қаторда жамиятдаги мафкуравий жараёнлар ғоя ва мақсадлар муштараклиги асосида такомиллашиб боради.

Чунки, миллий истиқлол мафкурамизнинг асосий ғояларидан бири комил инсон ғоясидир. Бу ғоя янги жамият барпо этаётган

¹Панарин А.С. Политология. О мире политики на востоке и на западе. М.Книжный дом «Университет», 1999, стр.198.

²Аҳмад Дониш. Наводир-ул-воқос. Т. 1964, 136 бет.

малакатимиз тарақийетини белгилашдаги ҳал қилувчи омиллардан ҳисобланади. “Хўш, комил инсон ” тушунчасининг моҳияти ва мазмуни нималардан иборат?

Комил инсон тушунчаси серқирра, қамрови кенг ва шу билан бирга ниҳоятда мураккабдир. Мавжуд фалсафий адабиётларда ушбу тушунча хусусида турли-туман, баъзида бир-бирига зид фикрлар учрайди. Айрим адабиётларда комил инсон тушунчаси ўрта асрларда ишлаб чиқилган, мусулмон шарқида эса асосан исломий нуқтаи назардан таърифлаб келинган деган фикрлар илгари сурилади. Тасаввуф адабиётида мазкур тушунча кўп марта тилга олиниб мунозараларга сабаб бўлган бир қанча қарашлар илгари сурилган. Шулардан бири Ибн Ал-Арабийнинг фикрига кўра Тангри таоло илоҳий нурдан ақли аввални яратган ва унинг суврату шаклини “комил инсон ” қиёфасида зуҳр этган. Алломанинг наздида комил инсоннинг ердаги тимсоли ҳазрати пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдир ва ул зот вужудида ақлий, руҳий камолот, дунёвий илоҳий билимлар жамул-жамдир. Ушбу фикрни эътироф этувчилар пайгамбарлардан бошқа зотларга комил инсон истилоҳи шартли равишда, ҳурмат-эҳтиром белгиси сифатида қўлланилади, деган қарашни асослашга ҳаракат қилишади.

Шу фикрга зид ўлароқ комил инсон инсонлар жамиятидан етишиб чиқадиган мўътабар зотдир, у азалдан мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолотга эришади, қабилдаги талқинлар илгари сурилган. Ушбу қарашлар, гарчи бир-бирига зид бўлиб кўринсада, аслида ўзаро яқиндир, яъни инсон камолотини эътироф этилишини кўради.

Инсон-табиатнинг, барча тирик мавжудотнинг гултожи дейилганда унинг кўплаб ҳислатлари, аввало ақл соҳиби эканлиги, юксак маънавият эгаси бўла олиш имкони назарда тутилади.

Қуръони каримда:

“Лақод халлакна-е-инсона фии тақвим”. (Дарҳақиқат, инсонни энг гўзал шаклу шамойилда яратдик) деб айтилади. Аллоҳ таола инсонни яратар экан, унга ниҳоятда улўф рисолат тақдим этди, аммо жаннатдан ерга тушган инсон камолот йўлини энг тубан ҳолатдан аста секин юксакликка интилиш билан бошлади.

Илк инсоният давридан бугунги камолот қиёфаси шаклланишувигача бўлган такомиллик жараёнида инсон ўзлигини англаш ва тушунишда асотир тафаккур босқичидан илмий тафаккур босқичига кўтарилди, бунда ундаги ақл, эътиқод ва илм, ирода

қудрати ва меҳр, фидоийлик ва донишмандлик ягона моҳият касб этди, шунингдек, инсондаги табиий эҳтиёжлар ва маънавий дунё замон ва маконда ўзгариб, гоҳ камолот сари юксалиб, гоҳ қашшоқлашиб турди. Бинобарин, комил инсон таснифининг ҳар бир даврда ўзига хос бўлган шакл-шамойили, белгиси ва хусусияти намоён бўлади.

Азизиддин Насафий ўз даврида комил инсонга қуйидагича таъриф берган:

“Комил инсонда тўрт нарса камолотга етган бўлади, яъни яхши сўз, яхши иш, яхши ахлоқ ва маориф”. Аллома камолотнинг белгиси сифатида икки нарсани асос қилиб кўрсатади. Бунинг бири ҳамида (мақдалган) ахлоқ бўлса, иккинчиси ўз-ўзини танишдир. Шу икки асоснинг бор ёки йўқлигига қараб Насафий одамларни уч қисмга ажратган. **Биринчиси** — ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанган ва ўзини танимаган одамлар. **Иккинчиси** — ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанган, аммо ўз-ўзини танимаган одамлар. **Учинчиси** — ҳамида ахлоқий сифатлар билан безанган ва ўз-ўзини таниган одамлар. Насафийнинг таъкидига кўра кейинги —учинчи тоифа одамлар комили инсонлардир.

Алишер Навоий эса ўз давридаги фикри кенг одамларни комил инсонлар деб билган, улардаги мустақил мушоҳада юритишни устиворлиги ахлоқий онгни ривожланишига сабабдир деб кўрсатади.

Уларда одам ва олам тақдирига виждонан қараш туйғуси юқори бўлиб, қалбий олами ҳақиқат нури билан сугорилгандир деб таъкидлайди. Шунинг учун шоир дostonларда Искандар Зулқарнайн, Фарҳод, Ширин сингари ижобий қаҳрамонлар образлари тарихий шахслар сифатида талқин этилмайди, балки унинг ахлоқий дунё қарашига монанд бадиий образларда тасвирланади. Комил инсон мавжуд тимсоллари сифатида Навоий асарларининг махсус бобларида Низомий Ганжавий, Баҳоуддин Нақшбандий, Абдурахмон Жомий номларини тилга олинади.

Навоийнинг Фарҳод образида комил инсонга хос барча хислатлар мужассамлашганини кўраимиз. Фарҳод — рассом, моҳир санъаткор, уста, билимдан олим ва доно мутафаккир, айни вақтда у довюрак жангчи ҳамдир. Унда биз икки сифатнинг, яъни ҳикмат ва инсонийлик узвий равишда ифодаланишини кўраимиз. Дарҳақиқат, ҳазрат Навоий “камол эт касб ким” дея даъват қилганларида комиллик учун зарур жуда кўп хусусиятларни назарда тутган. Масалан, “Ҳайратул аброр” дostonида руҳий камолот йўллари

таҳлил этилиб, яхшилик, саховат, инсоф, адолат, садоқат, ҳаё, ростгўйлик сингари фазилатлар улуғланади.

Соҳибқирон Амир Темури тимсолида комилликка хос хусусиятлардан, имон, инсоф, диёнат ва адолатни, шунингдек, моҳир лашкарбоши, сиёсатчи, дипломат ва оқил оила раҳбари эътироф этилганини биламиз. Ёки Абдулла Қодирий асарларидаги Кумуш, Отабек, Юсуфбек ҳожи образларида пок муҳаббат, садоқат, донишмандлик ва хулқ-одоб комилликнинг минг бир сифатлари тарзида баён этилган.

Тадқиқ этилаётган масаланинг моҳиятига чуқурроқ назар ташласак комилликнинг беҳисоб жиҳат ва қирралари умуминсоний қадрият сифатида асрлар давомида ўзига хос маъно ва аҳамият касб этиб ривожланиб келаётганини биламиз.

Ҳўш, комил инсон шахснинг умуминсоний қадриятлари ёхуд ижобий хислатлари концепцияси қандай тузилишга эга?

Фикримизча умуминсоний ижобий хислатларни қуйидагича ажратиш мумкин.

— Шахснинг ахлоқий хислатлари: инсонпарварлик, дўстлик, ғамхўрлик, жонқуярлик, самимийлик, одабийлик, хуш муомалалик, илтифотлилик, меҳмондўстлик.

— Зукколик, идроклилик хислатлари: зеҳнлилик, соғлом фикрлилик, донишмандлик, фаросатлилик, сезгирлик, саводхонлик ва бошқалар.

— Собитлилик хислатлари фаоллик, қатъиятлилик, тезкорлик, жўшқинлик, барқарорлик, довюраклик, интизомлилик, совуққонлик ва бошқалар.

— Ишбилармонлилик хислатлари: ишчанлик, тиришқоқлик, серҳафсалалик, эпчиллик, уддабуронлик, батартиблилик, тадбиркорлик ва бошқалар.

Юқорида кўрсатилган ижобий хислатларни шакллантириш ва ривожлантириш бугун янги жамият барпо этаётган мамлакатимиз тараққиётини белгилашдаги муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Дарҳақиқат, мамлакатимизда янги жамият барпо этилмоқда. Унинг бағрида шаклланиши лозим бўлган комилликнинг моҳияти шартлари ва низомлари қандай бўлади? Қандай юртдошимизни комил деб атаймиз?

Комил инсон тўғрисидаги назария ва услубият методологик жиҳатидан Ўзбекистон Республикаси Президенти асарларида, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, “Таълим тўғрисида”ги қонунда, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва унга мувофиқ

бошқа ҳужжатларда ҳар томонлама ишлаб чиқилган. Шуларга мувофиқ таълим тизимини янги замон талаблари даражасига кўтариш, соғлом, баркамол, манавиятли ёшларни тарбиялаш энг муҳим вазифа эканлиги белгилаб берилган. Юртбошимиз Ислон Каримов: “Озод шахсни шакллантиришда ўз ҳақ- ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа ходисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айни замонда шахсий манфаатларни мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак” деб кўрсатиб ўтди.

Мамлакатимизда кечаётган маънавий-маърифий янгиланишларнинг марказида Ислон Каримов томонидан ривожлантирилган миллий ғоя, миллий мафкура ва миллий тарбия ғоялари ётади. Ана шу ғоялар асосида янги тарбия технологияларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш асосий вазифаларидан биридир.

V БОБ. АЖДОДЛАР МЕРОСИДА МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯСИ ВА ВОРИСИЙЛИК

1-§. МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯСИНИНГ ИЖТИМОЙ- ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ (ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯСИ)

Ўзбекистон мустақиллиги, унинг ижтимоий-сиёсий тараққиёти миллий давлатчиликнинг ривожланиш тенденцияси давлатчилик ғоясининг давлатчилик маърифати билан узвий боғлиқ ҳолда ривожлантиришни талаб этмоқда.

Бунинг учун эса биз, аждодларимизнинг, буюк саркардаларнинг ҳамда сиёсий арбобларнинг давлатчилик принципларини ўрганиб боришимиз зарур.

Ана шу маънода Темур ва Темурийлар давридаги миллий давлатчилик ғояси биз шакллантирмоқчи бўлган давлатчилик мафкурасининг тарихий асоси бўлиб хизмат қилади.

Бинобарин, Соқибхирон бобомиз жаҳонда қудратли ва гуллаб-яшнаган давлат барпо этган, бепоён мамлакатни ижтимоий адолат ва қонунчилик асосида бошқарилишини йўлга қўйган буюк давлат арбоби сифатида ҳам тарихда улуғланадиган мўътабар зотдир. Шахсан унинг ўзи одоб-ахлоқ, имон-эътиқод, маданият, маънавият, маърифат, ижтимоий адолат бобида юксакликка, мукамалликка эришган сиймодир. Унинг салтанати юксак маънавият ва олий даражадаги маданиятга йўғрилган салтанат эди.

Маънавият ва маърифат, дин, одоб-ахлоқ ҳақидаги Амир Темур таълимотининг моҳиятини чуқур ва мукамалроқ билиб олиш учун бобомизнинг ўзлари томонидан яратилган одоб-ахлоққа оид дастурлар, панд-насиҳатларни ҳамда бошқа олимларнинг у ҳақида ёзган асарларини кўздан кечириш кифоядир. “Темур тузуклари”, “Амир Темур ўғитлари”, “Амир Темур васияти”, Б. Аҳмедовнинг “Тарихдан сабоқлар” ва “Амир Темур”, Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи”, Салоҳиддин Тошкандийнинг “Темурнома”, Евгений Березиковнинг “Буюк Темур”, Ашраф Аҳмедовнинг соҳибқирон таржимаий ҳолига оид асарлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Соҳибқироннинг

маънавият ва маърифат ҳақидаги таълимоти асослари, мураккаб ва серқирра ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти унинг “Таржимаи ҳоли”да ва “Тузуқлари”да чуқур баён этилган.

Темурнинг инсонпарварлиги, миллатсеварлиги, маънавият ва маърифатнинг жонқуяр ҳомийси сифатидаги инсоний фазилатларини унинг фарзандларига қолдирган васият сўзларида яққолроқ кўришимиз мумкин. “Ўғилларим, миллатнинг улуғ мартабасини, саодатини сақламоқ учун сизларга қолдираётган васият ва “Тузуқлар”имни яхши ўқинг, асло унутманг ва татбиқ этинг”.

Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ қутлуқ вазифангиз. Заифларни кўринг, йўқсилларни бойлар зулмига ташламанг. Адолат ва озодлик-дастуригиз, раҳбарингиз бўлсин. Мен сингари узоқ салтанат сурмоқ истасангиз қиличингизни яхши ўйлаб чекингиз. Бир дафъа чеккандан сўнгра-да уни усталик-ла қўллангиз. Орангизда нифоқ тухумлари экилмаслиги учун кўп диққат бўлинг. Баъзи надимларингиз ва душманларингиз нифоқ тухумлари сочмакка, бундан фойдаланмакка чалишажақдурлар. Фақат васиятимда сизга идора шаклини, унинг илқуларини кўрсатдим. Буларга содиқ қолсангиз тош асло бошингизга тушмас».

Амир Темурнинг фарзандларию набираларига қилган ўғитлари ва йўл-йўриқларига ўзи умрбод қатъий амал қилган. Жамиятда ижтимоий адолат тантанаси учун курашда иккиланиш, чекиниш нималигини асло билмаган. Келинг аниқ мисолларга мурожаат қилайлик.

Амир Темур жаҳонгир эрса-да, у куч-қудрат зўрлик, зўравонликда эмас, аксинча, адолатда деб билди. Адолатни куч билан, кучни эса адолат билан уйғунлаштирди. Темур тамғасининг нақши “Рости-русти” бўлиб, бу “ҳақгўй бўлсанг – нажот топасан”, – демақдир.

Буюк салтанат соҳиби “Куч – адолатдадир” деган шиорига қатъий амал қилиб, давлатни бошқарган, жабр-ситам йўлини беркитган. Ўз даврида ҳеч бир давлатда бўлмаган ва тарихда камдан-кам учрайдиган лавозим – “Адолат Амири” лавозимини таъсис этган.

Амир Темур умр бўйи амал қилган тамойиллардан биринчиси — ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватлаганлиги, иккинчиси, давлат ишларини мамлакатнинг устунларини ташкил қилган турли табақалар ва тоифалар билан қувватлаб, маслаҳатлаб, кенгашиб олиб борганлигидир. Учинчи тамойил, Амир Темурнинг салтанат ишларини муросяю мадора, мурувват ва сабр-тоқат билан юргизганлиги,

кўп нарсаларни билиб турсада, ўзини билмасликка олганлиги, дўст душман билан муроса-мадора қилганлигидан иборат. Тўртинчиси, давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига, тўра ва тузукка таяниб ва асосланиб бошқаришни ташкил этса, бешинчиси, амирлар ва сипоҳийлар билан яхши муносабатда бўлиб, уларга иззат-хурмат кўрсатиб, мартабаларини улуғлаб иш тутганлигидир.

“Олтинчиси, адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим, — дейди Амир Темур — гуноҳкорларга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Ҳайр-эҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим... фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳимдиллик қилдим, сипоҳийларга инъомлар улашдим. Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим... Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам, илтижо билан тавба-тазарру қилиб келгач, хурматлаб ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим, мартабаларини оширдим”.

Амир Темур ўзи кашф этиб, амалда қўллаган тамойилларининг кейингиларида, бирор кимсага ноҳақ туҳмату ғийбат қилсалар қулоқ солмаганлигини, бирон ишни қилишга қасд қилган бўлса, бутун зеҳни, вужуди билан боғланиб, битирмагунча ундан қўл тортмаганлигини, ҳар неки деган бўлса унга амал қилганлигини, улуғларни оға қаторида, кичикларни фарзанд ўрнида кўрганлигини, яхшиларга яхшилик қилиб, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширганлигини, ким дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмаганлигини таъкидлайди.

Амир Темур, “ҳаётнинг кўп иссиқ-совиғини кўриб, улардан сабоқ олиб, тажрибамни оширдим... агар ғаним сипоҳидан бирор одам ўз валинеъматига сидқидилдан хизмат қилиб, уруш кунларида менга қарши қилич кўтарган бўлса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим... Қайси бир сипоҳий туз ҳақи ва вафодорлигини унитиб, хизмат вақтида ўз соҳибидан юз ўгириб, менинг олдимга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим”, — деган эди.

Соҳибқирон Темур мамлакатда тартиб-интизом ўрнатишни, жамиятда салбий иллатлар, ўзбошимчалик, зўравонлик, жабр-зулм, адолатсизликни ҳар қандай кўринишини шариат қозиларисиз тасаввур қилмаган, унинг салтанати даврида ҳар бир шаҳар, вилоят ва туманларга қозилар тайинланган.

Ўша даврдаги тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур мусулмон мамлакатларини забт қилиш асносида қозилар билан

тез-тез учрашиб турган, улар билан суҳбат қурган, диний билимлар, шариат қонунлари бўйича баҳслар олиб борган. Хусусан, Ибн Арабшоҳнинг хабар беришича, Темур Ҳалаб шаҳрини забт этгандан сўнг шаҳар олимлари, фақиҳ ва қозиларни ҳузурига чақиртиради ва уларга турли саволлар билан мурожаат қилади. Савол-жавобларда қози ва олимлардан Мавлоно Абдулжаббор, Шарафиддин Мусо Ал-Ансорий аш-Шофъий, қози Аламуддин Ал-Қафасий Ал-Моликий ва бошқалар бор эди. Темур Мавлоно Абдулжаббор ва Ал-Шофъийнинг жавобларидан беҳад хурсанд бўлади ва биринчисини “бу жуда ажойиб олим”, иккинчисини эса “бу фасиҳ киши” деб мақтайди, амирларни чақириб “Бу икки одам Ҳалабда сизларнинг меҳмонингиздир. Уларга, уларнинг хизматкорлари, дўстлари ва уларга қўшилган кишиларга яхши муомила қилинг. Ҳеч бирор кишини уларга азият беришига йўл қўйманг, улар учун егулик озиқ-овқат ажратинг ва уларни қалъада қолдира кўрманг, балки уларнинг яшаш жойи қилиб мадрасани, яъни қалъа рўпарасидаги Султония (мадрасаси)ни белгиланг”¹ — деб буйруқ беради.

Темур, агар биронта қози саволга қониқарли жавоб бера олмаса, ғазабга келса-да, ҳеч нима демасди. Мабодо қози кутилганидан ҳам ортиқ даражада билимга эга бўлиб, яхши жавоб берса, ўзини қойил қолганини яширмас эди. Масалан, қози Шамсуддиннинг жавобларидан таъсирланган Соҳибқирон “Во ажабо, у қандай фасоҳатли (киши), сўзда қанчалик шижоатли ва довюрак” — деб хитоб қилади.

Умуман олганда, Амир Темур билимдон, ақилли, доно ва адолатли қозиларни юксак қадрлаган ва ҳурматини жойига қўйган.

Амир Темурнинг буюклиги шундаки, у ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмаган, тузини тотиб, ёмонлик қилганларни Парвардигори оламга топширган. Софдил кишилар, олим ва фозилларга даргоҳи доим очик бўлган, нафси ёмон, кўнгли бузиқ кимсаларни ўзига яқинлаштирмаган. Ҳар кимнинг қадр-қимматини амалий фаолияти, одоб-ахлоқи, имон-эътиқодига қараб ўлчаган.

Ана шу тариқа соҳибқирон бобомиз адолат, қадр-қиммат, орномус, бурч, масъулият, имон-эътиқод, ҳалоллик, мардлик, фидойилик сингари маънавий-ахлоқий қадриятлар ҳақида неча-неча авлоду аждолларга дастур ва йўл-йўриқ бўлиб хизмат қиладиган таълимотлар яратган ва ҳаётга шахсан ўзи жорий этган.

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 207-211-бет.

Унинг “Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим”, “Адоват эмас, адолат енгади”, “Адлу эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади”, “Бошсиз мамлакат жонсиз танага ўхшайди”, “Бир кунлик адолат юз кунлик тоъат ибодатдан афзал”, “Ҳар неки деган бўлсам унга амал қилдим”, “Ҳар бир диор аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим”, “Яхшиларга яхшилик қилдим, ёмонларни ўз ёмонликларига топширдим”, “Ўз салтанатимни шариат билан бегадим”, “Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим”, “Иш кўрган, синалган, шижоатли эр-йигитларни қошимда тутдим”, “Адолат билан иш юритиб, жабр зулмдан узоқроқ бўлишга интилдим”, деган доно сўзлари шарқона маънавият ва маърифат ҳақидаги таълимотлар ривожланишига қўшилган буюк ҳиссадир.

“Темур тузуқлари” да давлат тузими ва ундаги турли лавозимларнинг вазифалари, уларга муносабат, давлат арбоблари билан шароит ўртасидаги муносабат, қўшин тузилиши ва моддий таъминоти сингари ўта муҳим масалаларга ҳам алоҳида эътибор берилган. Салтанатим ишларини, – дейди бу ҳақда “Тузуқлари” да, қонун-қоида ва интизомга солиб, салтанатим мартабасига зебузийнат бердим. Салтанатимни ўн икки тоифага бўлиб, уларга таянган ҳолда иш юргаздим. Салтанатим қонун-қоидаларини ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим”.

Ана шу ўн икки тоифа қуйидагилардан иборат:

- Сайидлар, уламо, шайхлар, фозиллар;
- Ақилли кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор арбоблар ва кейинини ўйлаб, олисни кўриб иш юрутувчи кекса ва тажрибали кишилар;
- Дуоғўй кишилар;
- Амирлар, сарханглар, сипоҳларлар;
- Сипоҳ ва раиятдан чиққан баҳодирлар, довюраклар;
- Яширин ишларни, махфий сирларни очиб кенгаш қилишга лойиқ бўлган ақлли, тажрибали, энг ишонарли кишилар;
- Вазирлар, бош котиблар, девон муншийлар;
- Ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандислар;
- Муҳадислар, пайғамбар, авлодлари ва соҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар, тарихчилар, қиссахонлар;
- Машойихлар, сўфилар, худони таниган орифлар;
- Касбу-ҳунар эгалари;
- Ҳар мамлакат ва диёрдан келган саёҳатчилару мусофирлар, савдогарлар ва карвонбошилар.

Соҳибқирон бу табақалар ва тоифадаги кишилар билан доимий кенгашиб, маслаҳатлашиб, уларнинг фикр-мулоҳазаларини эшитиб, кераклисини қабул қилиб, салтанат ишларини олиб борган, давлатнинг энг муҳим ишларини ижро этган. “Салтанатим ишларини муросою мадора, мурувват ва сабр-тоқат билан юргаздим... Давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомини мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, раият, ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади”, — дейди.

Амир Темурнинг маънавияти, маърифати, инсоний хислат ва фазилатлари айтиб ўтганлар билангина чекланмайди. Мустаҳкам ирода, бағрикенглик, имон-эътиқод, миллий ғурур туйғуси диёнат, сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, ўйлаб иш қилиш, халқларимизнинг кўп минг йиллик тарихи, миллий урф-одатлари ва анъаналарига, миллий қадриятлари, меросига садоқат, оташин ватанпарварлик, миллатпарварлик ва халқпарварлик — ана шу ва бошқа инсоний фазилатларнинг барчаси Амир Темурда жамулжам эди.

Амир Темур дипломатик алоқаларга, элчилик миссияларига катта эътибор берган. Масалан, у Франция қироли Карл VI ёзган хатида, жумладан, бундай дейди: “Дунё савдо аҳли ила обод бўлажак”. Демак, Амир Темур ташқи сиёсатида халқаро иқтисодий-савдо алоқаларини кенг миқёсда йўлга қўйиш, ундан барчани, авваламбор, ўзининг халқини баҳраманд этиш бош гоё бўлиб хизмат қилган. Кўринадики ХХI аср бўсағасида жаҳондаги тараққийпарвар кучлар халқаро миқёсда яратмоқчи бўлаётган интеграция макони ҳақида Амир Темур бундан 600 йил бурун бош қотирган ва шу йўлида сиёсат юритган, муайян даражада мақсадига эришган.

Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги хизматлари ҳам беқиёсдир. Илмпарвар, маърифатпарвар буюк бобомиз жамият тараққиётини илм-фан ва маънавият равнақида кўра билди ва бу соҳалар ривожига ҳамиша катта эътибор берди. Масалан, у Муҳаммад Тарағай Улуғбекдаги ноёб истеъдодни болалигиданоқ пайқаб, сафарларда ҳам ёнида олиб юриб, дунёнинг машҳур олимлари тарбиясидан баҳраманд этди. Шу тариқа, фалокиёт оламида ва фанида Улуғбек юлдузи порлади. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Темур шундай деган эди: “ҳозирги дамгача ўтган султонларнинг қонунлари ва туриш-турмушларини донолардан сўраб суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-турмишлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши алоқалари, маъқул сифатларидан намуна олиб, унга амал қилдим”. Ўз даврида ривожланган мамлакатлар эришган маънавий қадриятлардан кенг фойдаланиш Темурнинг муҳим сифатларидан бири бўлган. У туркий халқлар, мўғуллар, араблар ва форслар тарихини яхши билган. Ўзи рўбарў келган олиму уламолар билан суҳбатлар қурган. Масалан, машҳур ибн Халдун билан Сурияда учрашиб суҳбатлашган. Маълумки, европалик олимлар ибн Халдунни ўзидан беш аср кейинги ижтимоий-иқтисодий назария даражасида турган, деб ҳисоблайдилар.

Темур адолатли, меҳр-шафқатли ва раҳимдил бўлишига қарамасдан жуда қаттиққўл одам эди. У жамиятда қонун ва тартиббузар, хусусан, ўғри, фирибгарларни, давлат ва халқ мулкига хиёнат қилганларни, фуқароларни алдаганларни қаттиқ жазога тортар эди. Р.Г. Клавихо Самарқандда катта байрам пайтида бир гуруҳ дўкандорларни белгиланган нархдан юқори баҳода гўшт сотганлиги учун жазога тортганлигини баён қилади. Улардан ташқари Темур этикдўзлар ва бошқа косибларни ўз молини таннархидан ошиқ нархда сотганлиги учун пулларини тортиб олишга фармон беради.

Р.Г. Клавихонинг фикрини Ибн Арабшоҳ ҳам тасдиқлайди. Унинг таъкидлашича, “у (яъни Темур-А.Х.) муфсилларини бартараф қилиб, муртадларнинг (илдизини) қуритди, зиногирларни бўғдириб, ўғриларни салб этдирки, ниҳоят, унинг фикрича, сиёсат ишлари мустақил ва риёсат қоидалари (эса) Чингизхон тавротига мувофиқ бўлди”.¹ (яъни бу ерда Чингизхон ўрнатган ясоқи-қонун-қоидалар назарда тутиляпти – А.Х.).

Умуман олганда “Темур тузуклари”, “Зафар йўли” ва бошқа рисоалардаги одоб-ахлоққа оид фикрлар, панд-насиҳатлар, ибратомуз сўзлар, шундан далолат берадики, Соҳибқирон Темурга ватанпарварлик, сабот-матонат, юксак ирода, тадбиркорлик, қатъийлик, одиллик, ваъдага вафо, бегаразлик, фидоийлик, илм аҳлларига ҳурмат, меҳр-шавқат, ҳайр-эҳсон, раҳмдиллик, ислом қадриятларига содиқлик, ҳақиқатгўйлик, дўстлик, инсоф ва диёнат каби миллий ва умуминсоний қадриятлар хос эди.

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 304-бет.

Юқоридаги келтирилган фикрлардан маълумки, Амир Темур маънавий ва маърифатнинг нафақат ҳомийси балки, унга юксак эҳтиром кўрсатувчи ихлосманди ҳам бўлган.

XIV аср охири чораги, XV аср Шарқ уйғонишининг Амир Темур фаолияти билан бошланган босқичи темурийлар-Шоҳруҳ (Соҳибқироннинг ўғли) Улуғбек (унинг ўғли), Ҳусайн Бойқоро, Бобур (авлодлари) даврида давом эттирилди.

Темур вафотидан сўнг унинг салтанати ўрнида марказлари Самарқанд ва Хирот шаҳарлари бўлган Моварауннаҳр ва Хуросон давлатлари қарор топади. Бу давлатлардаги цивилизация, айниқса, Муҳаммад Тарағай Улуғбек (фан), Алишер Навоий (маънавий маданиятнинг кўпгина соҳалари), Заҳириддин Бобур (асосан Ҳиндистонда саркардалик, бадиий ижод, географик-тарихий ишлар қилган) фаолияти билан боғлиқ.

Темурийлар учун анъана – ҳукмдорларнинг барча соҳаларга бош қўшиш мавжуд эди. Хусусан, Улуғбек зарур ўринларда урушларда бошчилик қилган, маърифий фаолият билан шуғулланган (учта улкан мадраса – ўрта асрлардаги олий ўқув юртлирини барпо этган), табиатшунослик соҳасидаги илмий тадқиқот ишларини академик муассасалар мақомидаги расадхоналарда олиб борган.

Амир Темур набираси Улуғбек Самарқандда биринчи академияга асос солди. Ер куррасини ўлчашни буюрди ва фалакшунослик жадвалларини тузишда бошчилик қилди. Ҳақиқатдан ҳам бу ерда 1018 та юлдуз ўрганилиб, каталог тузилган. Зарур асбоблари ҳам махсус тайёрланган, ўлчов ишлари ўта аниқликда олиб борилган. Бундай академия ўз даврида ҳам, анча кейинги даврларда ҳам ҳеч қаерда бўлмаган. Шунингдек, Улуғбек тарих ва мусиқага оид илмий ишлар ёзган.

Темурийлар давлатчилиги маданий тарихини, айниқса, Хуросонда буюк гуманист, ўрта асрлар шароитида деспотизм ва зулмга қарши курашган, халқ ҳимоячиси Алишер Навоийнинг серқирра фаолиятисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Мамлакатда бош вазир вазифасида ишлаган Навоий давлат бошқарувининг кучли бўлишига, жамиятда адолатнинг устувор бўлишига ҳисса қўшди.

Диннинг равнақиға кўмак берди. Олиму фозилларға раҳнамолик қилди. Санъатнинг кўп тармоқлари ривожланишиға ҳомийлик кўрсатди. Жуда катта мулкка эға бўлган Навоий давлат ҳаражатларининг ҳам маълум қисмини ўзи кўтарди. У мамлакатда бунёд этилган 300 дан ортиқ қурилишларға, жумладан, 52 работ,

20 ҳовуз, 12 масжид, 16 кўприк, 8 ҳаммом, 80 километрлик ариқ ва бошқа иншоотларни ўз ҳисобидан қурдирган. Шунингдек, фақатгина пойтахт — Ҳиротнинг ўзида рамзий номларда “Ихлосия”, “Шифоия”, “Низомия”, “Хусравия” мадрасалари, “Халосия” хонақоҳи, “Кудсия” жомеъ масжиди, “Сафония” ҳаммоми ва ҳоказолар барпо этган.

Булар қанчалик кенг кўламли, улуғ ва ғўзал обидалар бўлмасин, барибир Навоий комиллиги унинг бадиий ижодида янада яққол кўзга ташланди. Шоирнинг шаклланишида биринчи навбатда анъанавий туркий ва форсигўй адабиётининг ўрни гоят катта бўлган.

Навоий бадииятининг марказида инсон, халқ, Ватан туради. Унинг идеали комил инсон, дину-диёнатли фаровон халқ ва гуллаб, яшнаётган юртдир. Асарларининг қаҳрамонлари ишқу садоқатда, дўсту биродарликда адолату тинчликда комиллик даражасига кўтарилган сиймолардир. Сўфийликнинг илм ва нақшбандия тариқати заминида турган шоир ҳар доим меҳнатни улуғлаган.

Туркий исломий цивилизация вакили бўлган Навоий равнақдан қолиб кетган туркий сўзга янгидан ҳаёт берди. Навоийнинг бундай катта бадиий қудрати ҳақида унинг устози Абдурахмон Жомий гапирар экан, “Уни ижод майдонига олиб чиқди. Бу қисмга фалақдан офаринлар ёзилган, у ҳам шу форсий тилда ёзган. Бошқаларга сўз айтишга мажол қолмасди. Бу мўъжизакор назм тарзиси қаршисида Низомий киму Хусрав ким бўлди?!” — дейди.

Навоий туркий халқларнинг жаҳон тарихи ва тараққиётида тутган ўрнини мустаҳкамлади, ривожлантирди, мавқеини оширди. Туркий тилни юксак адабиёт, фан, фалсафа ва сиёсат тили даражасига етказди. А. Навоийнинг “Муҳокамат-ул луғатайин”, (“Икки тил ҳақида муҳокама”) асарида ўзбек тилининг (Навоий иборасича: “Чигатой улуси халқи тили”) бошқа тиллар билан қиёс қилгандаги афзалликлари етарли далиллар билан кўрсатилган. Масалан, “сипрамоқ”, “тамшимоқ”, “бухсамоқ”, “йигламсимоқ”, “инграмоқ”, “синграмоқ” каби сўзларни форисчадагига нисбатан бир неча вариантларни мазмунини ифодаларнинг чуқурлиги, ифодалиги ва ҳоказо. Ёки форс тилда учрамайдиган “уқурмақ”, “энчқирмақ”, “ун билан йигламоқ”, “телмермақ”, “кимсанмоқ”, “қазғанмоқ”, “чуқур”, “ясанмоқ”, “безанмоқ”, “қабог”, “чокин”, “илдирам” ва бошқа сўзларни келтиради. Охирги икки туркий (ўзбек) сўз ҳақида Навоий ёзади: “...форслар, яъни Сорт чокмон

ва илдиридек мутаайим ва мўътабар икки нимага от қўймсебдурлар ва араб тили била барқ ва санқа билан адо қилибдурлар”.

Алишер Навоий ижодида инсонпарварлик, халқпарварлик, тараққийпарварлик ғоялари зўр журъат ва маҳорат билан ифодаланган. Мутафаккир шоирнинг эллик минг мисрага яқин шеърларини жам этган “Хазойинул маъоний” (маънолар хазинаси), машҳур “Хамса”си ва бошқа қатор бадий асарларидан ташқари тарих, фалсафага оид “Тарихи мулки ажам”, “Маҳбуб-ул қулуб” (Кўнгилларнинг севгани), адабиётшуносликка оид “Мезон — ул авзон” (Вазнлар ўлчови), дин ва ахлоққа оид “Гавҳарлар тизмаси”, “Анбиёлар ва ҳақимлар тарихи”, “Мусулмонлик илми”, “Муҳаббат шабадаси”, тарихий олимлар ҳаётига бағишланган кўплаб китоблари мерос қолган.

Навоийнинг яратувчанлик хусусияти яна шундаки, қатор туркий халқлар шоирлари форсийда қалам тебратиш анъаналарини тўхтатиб, унинг кетидан эргашиб, ўз этноси тилида ижод қила бошладилар. Масалан, Озарбайжон шоирлари Навоийга қадар форсийгўй бўлсалар, сўнгра Фузулийдан Навоийгача озар туркийсига ўтганлар. Озарбайжонда Навоий туркий адабиёт асосчиси тарзида қадрланган.

Навоийдан кейин темурийлар даври тамаддуни мақомида фаолият кўрсатган шахс — бу темурий сулола вакили Заҳириддин Муҳаммад Бобур эди. У машҳур лашкарбоши, ўзга юртда янги салтанат яратган маърифатпарвар давлат арбоби, ғоят нозик таъб ижод соҳиби, зукко олим, мамлакат ободонлигига раҳнамо сифатида Моварауннаҳр ва Хуросон халқлари тарихига кирган.

Бобур ўзи туғилиб, ўсган Моварауннаҳрда темурийлар салтанатини сақлаб қолиш учун кўрсатган саъй-ҳаракатлари натижасиз тугагандан сўнг, дастлаб ҳозирги Афғонистоннинг шарқи-жанубини, сўнгра Ҳиндистонни забт этиб, бу ерларда маданият ва хўжалик соҳасига эътибор бериб, суғориш иншоотлари, йўллар, кўприklar қурдирди, мактаб ва мадрасалар бино қилди. Хилма-хил қабила ва халқларнинг одатлари ва анъанлари ҳукм сурган Ҳиндистон шароитида объектив равишда тараққийпарвар ғояларни илгари сурди. Ҳиндлардан олим Шайхларни ўзига вазир этиб тайинлади, атрофида ижодкорларни тўплади. Темурийлар саройларининг ва Шайбонийлар қўлига тушмаган ижодкор арбоблар ва Ҳиндистоннинг йирик маданият вакиллари Бобур атрофида тўпланиб, қизгин ижод қилдилар.

Хулоса қилиб айтганда Темур ва темурийлар даври миллий давлатчиликни шакллантириш, илм-фан, маданият, адабиётни ривожлантириш борасида, нафақат Марказий Осиё балки дунё тамаддунида муҳим ўрин тутди.

Аждодларимизнинг миллий давлатчилик ғояси, ундаги инсонпарварлик тамойиллари бугунги кун давлатимиз ва ҳукуматимиз юритаётган сиёсатнинг мазмунида тўла ўз ифодасини топмоқда.

2-§. ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛИЙ ДЕМОКРАТИК ТАРАҚҚИЁТ КОНЦЕПЦИЯСИНING ШАКЛЛАНИШИ УНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ ТАРИХИЙ МЕРОС ВА ВОРИСИЙЛИК БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Инсоният тарихий тараққиёт тажрибасининг гувоҳлик беришича “ҳуқуқ” – ғайриинсоний майллар ва истакларини чеклаш ўзбошимчалик ва зўравонликка бўлган норозилик белгиси, уларга қарши кураш зарурияти туфайли вужудга келди ва яшамоқда. Ҳуқуқий ижтимоий норма бўлиб, инсон яшаётган жамият, давлат доирасидаги унинг хатти-ҳаракатининг меъёри, чегарасининг характерини белгилаб беради.

Қонун ҳуқуқий давлатнинг пойдевори бўлса, қонунийлик унинг асосий тамойили шарти эканлиги ҳақидаги масала Президент томонида атрофлича шарҳлаб берилган.

“Қонунлар устуворлиги – деб таъкидлаган эди И.А.Каримов, ҳуқуқий давлатнинг асосий принциpidир. У ҳаётнинг барча соҳаларига қонуннинг қатъиян ҳукмдорлигини назарда тутди. Ҳеч бир давлат органи, ҳеч бир хўжалик юритувчи субъект ва ижтимоий сиёсий ташкилот, ҳеч бир мансабдор шахс, ҳеч бир шахс қонунга бўйсуниб мажбуриятдан холос бўлиши мумкин эмас. Қонун олдида ҳамма баробардир. Қонуннинг устуворлиги шуни билдирадики, асосий ижтимоий, энг аввало, иқтисодий муносабатлар фақат қонун билан тартибга солинади, унинг барча қатнашчилари эса ҳеч бир истисносиз ҳуқуқ нормаларини бузганлиги учун жавобгар бўлади”.¹

Бундан кўринадики жамият ва инсон муносабатида белги-ланган ҳуқуқий кафолатлар адолат томоийллари асосида амалга

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура, 1-жилд, Т.: “Ўзбекистон” 1996, 321–6.

оширилади. Агар қонунларни ижро этувчилар, турмишда қўлловчи мутасаддилар, ўз бурчлари ва масъулиятларига холисона ёндашиб, тўғри йўлдан тоймай, эл-юрт, Ватан, мустақиллик манфаати ва тақдирини ўзлари учун олий мақсад деб ҳисоблаб қонунларимизни ҳаётга адолатли жорий этсалар, бундан жамият ҳам, Ўзбекистон фуқаролари ҳам энг кўп наф кўрадилар. Чиқариладиган ҳар бир ҳукм тўғри ва адолатли бўлмоғи лозим.

Қонун устуворлигига асосланиб, фаолият кўрсатадиган жамият ва давлатда яшайдиган инсон дунёда ўзини бахт-саодатли ҳисоблайди. Бундай жамият ва давлатни халқ оммаси, жамики фуқаролар ўзининг бирдан-бир суянчиги, посбони, нажот қалъаси деб билади ва ҳурмат қилади.

Айни пайтда, инсон тараққиёти давомида ҳуқуқ ва адолат тамойилининг жамиятда муайян давлатда қандай амал қилганлигига қараб ўзининг жамиятга муносабатини хатти-ҳаракати интилишлари белгилайди. Инсон амалий фаолиятида ҳуқуққа муносабат уни билишга ҳамда қатъий амал қилишга рағбат беради.

Бинобарин ҳуқуқий билим ва маданияти ўсган халқ ва миллат ўзини-ўзи англаб етади, кучи ва имкониятларига холисона баҳо беради. Ҳар бир фаолиятда ҳуқуқий меъёрлар ҳамда адолат тамойилларига тўла амал қилади.

Ҳуқуқ жамияти аъзоларининг эркинликларини рўёбга чиқаришнинг муҳим шарти, уларнинг ҳуқуқий савияси, саводхонлиги ва маданиятини юксалтириш билан боғлиқ. Агар инсон ўзи яшаётган, ўзи ишлаётган жамиятда эркин фаолият кўрсатишни истаса, ўз эркинлигини бошқаларнинг ҳам эркин бўлиши учун маълум маънода чегаралаши даркор.

Худди шу ҳолат ҳуқуқий муносабатларни намоён бўлишидир. Ҳуқуқнинг муқаддаслиги шундаки унда инсон эрки намоён бўлади. Ҳуқуқ ижтимоий норма бўлиб, инсон яшаётган жамият, давлат доирасидаги унинг хатти-ҳаракатларининг меъёри, чегарасининг характерини белгилаб беради. Буюк файласуф Г. Гегель бекорга “ҳуқуқнинг асл моҳияти тақиқдир”¹ деган эмас.

Айни пайтда ҳуқуқ масъулиятсиз, масъулият эса ҳуқуқсиз яшай олмайди. Буларнинг бирини иккинчисидан ажратиш мумкин эмас. Чунки ҳуқуқсиз масъулият қуллик, тобелик бўлса, масъулиятсиз ҳуқуқ бебошлик, бошбошдоқликдир. Шунинг учун

¹ Гегель Г. Философия права М.: 1990, 159-бет.

ҳам ҳуқуқ деганда масъулиятни, масъулият деганда ҳуқуқни тушунмоқ керак¹.

Инсонда, ҳар бир муайян шахсда шаклланган ҳуқуқий муносабат, ҳуқуқий онг туфайли юзага келади.

Ҳуқуқан камолотга етган киши қонунларнинг маъно ва мазмунини чуқур, ҳар томонлама тушуниб етмоғи лозим. Бинобарин қонун маълум бир кишига қаратилмаган, якка шахснинг фикр мулоҳазаси ёки истак-хоҳишига боғлиқ бўлмаган лекин барча томондан эътироф этилган ҳуқуқий қоидалар ёки таърифлардир. Машҳур рус файласуфи В. Соловьёв сўзлари билан айтганда, маълум бир шароитдаги, маълум бир муносабатдаги муносабат тушинчасидир. Умумнинг манфаати билан хусусий эркинлик ўртасидаги мувозанатдир. Айрим воқеа ёки ходиса ҳақидаги ўзгача фикр-мулоҳаза юритиш орқали юзага келган таъриф ёки умумий тушунчадир².

Замонлар ўтиши билан инсон ҳуқуқларига бўлган муносабатлар ҳам турлича талқин қилина бошлади. Хусусан инсон ҳаётга қадам қўйиши билан – тенглик, шахс дахлсизлиги, мулкка эга бўлиш, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқларига эгаллиги алоҳида таъкидланади. Инсоният цивилизациясининг барча босқичларида ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқий онг ва кишиларнинг билиш савияси, ҳуқуқий саводхонлиги даражасига мувофиқ тарзда шаклланиб борганлигини алоҳида таъкидламоқ зарур.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билим ва маданият, қонун устуворлиги ҳақидаги тушунча ва тасаввурлар кишиларда тасодифий равишда пайдо бўлмайди, уларни инсоннинг туғма хусусияти дейиш ҳам тўғри эмас.

Ҳуқуқий билимлар ва маданиятнинг юзага келиши ва ривожланиши чексиз жараёндир. Ҳар қандай билим ва маърифат сингари ҳуқуқий билим ва маданият ҳам жамият ривожланиши натижасида пайдо бўлган талаб ва эҳтиёжлар, мавжуд шарт-шароит ва имкониятлар асосида юзага келади ва ривожланади. Мустақиллик шароитида, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қарор топаётган ҳозирги пайтда ҳуқуқий билим ва маданиятга бўлган эҳтиёж кун сайин ўсиб бораётганлигини юқорида айтиб ўтдик.

¹ Чориев А. Инсон фалсафаси. II Мустақил шахс. Т.: Чинор ЕНК – 2002, 172–бет.

² Спиркин А.Г. Философия. М.: 1998, 661–662 бетлар.

Болаларнинг қалби, вужудига гўдаклик пайтидан бошлаб одоб-ахлоқ, ҳуқуқий қонун-қоидалар ҳақидаги илк тасаввур ва тушунчаларни сингдиришда жамиятнинг асоси, негизи бўлган оиланинг роли ва аҳамияти катта.

Боланинг табиати, феъл-атвори, дунёқараши гўдаклигидан оилада шаклланади, унинг вужудига она сути билан киради. «Бола туғилган кунидан бошлаб оила муҳотида яшайди. Болага хос анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими, фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади¹.

Президентимиз таъбирлари билан айтганда, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодлар давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, келажак насллар қандай бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғидир.

Шунинг учун Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас саналган. «Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: халоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар энг аввало оилада шаклланади», — дейди Ислом Каримов Ўзбекистан Республикаси Конституциясининг беш йиллигига бағишланган мажлисдаги табрик сўзида.

Эндигина ёруғ дунёга келган норасиданинг қалби, жисми жонида ўзбек халқининг «Қонун — нонинг, номус — оринг», «Қонунбузар — эл бузар, эл бузарни қонун тузар», «Қонун билганга — кенг дунё, қонун билмаганга — тор дунё», «Қонун — элники, эл — юртники», «Қонун қайиради, ёлғон айиради», «Қонун калити адолат, адолатнинг калити саҳоват», «Қонунсиз битирган ишнинг охири вой», «Қонун ҳақ сўзни ёқлар, ҳақ сўз одамни» каби бебаҳо мақоллари, ҳикматлари ижтимоий муҳит, жамоатчилик, маҳалла, қўни-қўшнилар, ота-она, бобо ва бувилар таъсирида шаклланиб чуқур илдиз ота бошлайди. Булар энг олий даражада маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий қадрият, инсон қалбининг гавҳарларидир.

Қонун ва қонунчиликка, ахлоқий-ҳуқуқий қоидаларга амал қилишнинг зарурлиги, жиноят қилган кишининг муқаррар равишда жазоланиши, порахўр боймаслиги, қонунни менсимаганнинг обрўси кетиши, қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам

¹ Баркамол авлод орзуси Т., 1999, 8- бет.

чиқиши муқаррарлиги ҳақидаги шарқона, ўзбекона ҳикматларни болаларнинг онгига сингдиришда оила катта ўрин тутади.

Болалар тақдирида уларда ҳуқуқий тасаввур ва тушунчалар асосларини илк бор илдиз ота бошлашида, фарзандлар қалбини меҳр-муҳаббат, нафосат, эзгулик нури билан мунаввар этишда одамийлик, ҳалоллик, олижаноблик, меҳр-оқибат сингари асл инсоний фазилатлар камолотида оналарнинг, оталарнинг, оиланинг ўрни беқиёс.

Истиқлол мафқурасининг таълимоти бўйича қонунга ҳурмат ҳар бир инсоннинг қалбидаги чуқур эътиқоди бўлмоғи лозим. У инсоннинг ёшлигидан бошлаб онгига сингиб, мустақамланиб бориши керак.

Миллий истиқлол мафқурасининг ана шу олижаноб ғояларини амалга ошириш мактабгача тарбия муассасалари, мактаблар, коллеж ва лицейлар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, барча жамоат уюшмалари ва давлат ташкилотлари ишларини замонавий талаблар асосида қайта қуришни тақозо этади.

Ҳуқуқий билимга эга бўлиш, ҳуқуқий жиҳатдан тарбияланганлик, ҳуқуқий маданият, маърифат ва маънавият соҳиби бўлиш, қонунларни муқаддас ҳисоблаб, уларга шак келтирмасдан фаолият кўрсатишга одатланиш — Ўзбекистон ҳар бир фуқаросининг қалбига чуқур сингиб кетган, моҳиятга айланган инсоний фазилатга айланмоғи лозим. Бунга, албатта, фавқулодда йўл билан эришиб бўлмайди.

Ёппасига ҳуқуқий саводхонлик ва маданиятликка эришиш, ҳар бир инсоннинг қонунга эҳтиром-ла муносабатда бўлиб, унинг амрига қулоқ тутмасликни жамиятга, давлатга, Ватанга, халққа, миллатга ҳиёнат деб, инсонийликка номус деб билиш даражасига етишиш жамиятимиз маънавий-ҳуқуқий ривожланишининг пировард мақсадларидан бўлиб ҳисобланади. Мустақиллик жамиятимиз маънавий-ахлоқий тараққиётига кенг истиқбол йўли ва имкониятларини яратиб берди.

Инсон ҳуқуқий жиҳатдан қанча чуқур билимдон, юксак ҳуқуқий маданиятли ва маънавиятли бўлса маърифий-мафқуравий жиҳатдан шунчалик мукамал шаклланган бўлади.

Ана шу мафқуравий омилга бевосита боғлиқ равишда жамият тараққиёти тезлашади, миллат ғоявий-сиёсий жиҳатдан ўсиб, етилиб, такомиллашиб боради, ёш авлоднинг илмий-маданий савияси, билимдонлик даражаси, дунёқараши ва тафаккури ўзининг ривожланиш ҳолатига қараб дунёвий мезонларга тўла жавоб берадиган бўлади. Ўзбекистон ўз фуқаролари интеллектуал

салоҳиятини бarchа замонавий соҳалари бўйича, айниқса, ҳуқуқий билим ва маданият етуклиги масаласида ривожланган мамлакатлар тараққиёти даражасига бемалол етади.

Ҳуқуқий онгликнинг моҳияти, аҳамияти ва талаблари қонунларга ҳурматни тарбиялаш, уларга бўйсуниб маданиятини шакллантириш зарурлиги ҳақидаги миллий истиқлолимиз мафкураси ғоялари ва талабларини омма онгига сингдириш ва бу масалада қандай ижобий натижаларга эришиш, қонун ижрочиларининг ҳаётда ўз ишларида нақадар ҳалол, одил, ҳаққоний бўлишларига бевосита боғлиқдир.

Агар қонун ноҳолисона қўлланилиб, қонун ижрочисининг оғи тўғрилиқ йўлидан четга тойса, ўғри қолиб тўғри айбдор ҳисобланиб, бегуноҳ жазоланса, одамларнинг бурни ноҳақдан-ноҳақ қонаса, бундай адолатсизликдан фуқаролар беҳад жабр-ситам кўради, натижада давлатимиз обрўсига путур ета бошлайди, жамиятимиз негизлари заифлаша боради.

Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятида қонунларни ижро этишда ўн ва юз карра ҳалоллик ва адолат асосида иш юритиш мутасаддилар учун асосий мақсад, жамият, халқ ва Ватан олдидаги буюк инсоний бурч, юксак масъулият бўлмоғи лозим.

Бизларнинг фикримизча, ҳазрат Алишер Навоийнинг бундан қарийб 500 йил илгари ислом дини ва қонуншунослари — муфтиларга қарата айтган сўзлари ҳозирги давр учун ҳам аҳамиятини тўлалигича сақлаб келмоқда. “Унинг кўнгли ҳеч нарсага оғмаслиги, кўнглида ҳийлагарлик бўлмаслиги, ривоятлари тўғри, ёзганлари устозларнинг сўзларига мувофиқ бўлмоғи лозим. Муфти — ичкиликбозликдек фосиқ-ахлоқсиз, жоҳил одамлардек бадкирдор ва шафқатсиз бўлмаслиги, бир танга учун юз ҳақни ноҳақ ва озгина марҳамат учун кўп «йўқни» «бор» деб битувчи бўлмаслиги керак. Бир сават узум учун бир боғнинг куйиб кетишидан ғам чекмайдиган ва бир ботмон буғдой учун бир хирмоннинг совирилишидан ташвишланмайдиган бўлмаслиги лозим. Муфти ҳийлагарлик билан ёлғон фатво (ҳукм) ёзар экан, у қаламнинг учи билан шариат юзини қора қилган бўлади: шу қилган иши учун ҳақ олиб, ўз молига қўшса — динини дунёга сотган бўлади: бундай муфти — одам ўлдирувчи табибдир. Бирига ислом динини ўлдириш, иккинчисига мусулмонларни ўлдириш касбдир”¹

¹ Алишер Навоий Маҳбуб ул-қулуб. Т.; Фофур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 24—бет.

Ғайриинсоний ғоя ҳукмронлик қилган мустабид тузум давридаги ижтимоий адолатсизликлар ва қонунсизлик жабр-жафосини узоқ йиллар давомида кўрган ўзбек халқи жамият ва давлат фаолиятининг ҳамма жабҳаларида қонун, фақат қонун устуворлик қиладиган даврлар етиб келишини зўр интизорлик билан кутганди. Мустақиллик туфайли уларнинг орзу-ниятлари руёбга чиқди. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамият ташкил топаётганлиги бу йўлдаги қутлуғ қадамдир.

Аввал зикр этилганидек, олдимизда қонун устиворлиги ва умуминсоний қадриятларга асосланган эркин фуқаролик жамияти қуришдек ниҳоятда муҳим, келажагимизни ҳал қиладиган вазифа турибди. Бундай жамиятни қуриш, унинг маънавиятини шакллантириш, фуқароларни ўз ҳақ-ҳуқуқларидан, эркинликларидан ва бошқа неъматларидан тўлиқ ва оқилона фойдаланишлари учун тинимсиз меҳнат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишларини ўзи учун ор деб биладиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, янгича мустақил фикрлайдиган одамларни, комил инсонларни тарбиялаб вояга етказиш лозим бўлади. Ислом Каримов «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавобларида бу ҳақда шундай дейди: «Биз бундай жамиятни кўришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз. Лекин бу гўзал орзуга эришмоқ учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, умуминсоний қадриятларни «ижодий ўрганиб ўз заминимизда татбиқ этишимиз лозим. Шу билан бирга миллий ўзига хослигимизни, асрлар синовидан ўтган анъаналаримизни, ҳамиша имон-эътиқод билан яшаш каби ҳаётий тамойилларимизни ҳам сақлаб, юксалтириб боришимиз зарур».

Қонун устуворлигига асосланиб фаолият кўрсатадиган жамият ва давлатда яшайдиган инсон дунёда ўзини бахт-саодатли ҳисоблайди. Бундай жамият ва давлатни халқ оммаси, жамики фуқаролар ўзининг бирдан-бир суянчиги, посбони, нажот қалъаси деб биледи ва ҳурмат қилади.

Миллий истиқлол мафкураси тизими ғояларида ифодаланганидек, ҳуқуқий билимли ва маданиятли инсон жамият қабул қилган қонун-қоидалар, ахлоқий меъёрларга мувофиқ фаолият кўрсатади, уларга зид ҳаракат қилмайди, ҳар бир хатти-ҳаракати қандай оқибатларга олиб келишини олдиндан биледи.

Ҳуқуқий билим ва маданият ҳар бир инсонга, фуқарога ўз ҳақ-ҳуқуқларини билиш ва ҳимоя қилишга кўмаклашади.

Жамиятнинг ҳар қайси аъзоси, ўз ҳуқуқи, бурчи ва масъулиятини, қонунларнинг моҳияти, мақсади, талаблари, бажарилиши мажбурийлигини, жиноят қилган киши албаттга жазоланишини қанчалик яхши билса, ўшанда демократик ислоҳотларни амалга ошириш жараёни беҳад жадаллашади, жамиятга зид ҳаракатлар, кўнгилсиз ҳодисалар кескин равишда камаяди.

Ҳуқуқий билим ва маданиятга эга бўлиш, уларга ҳаётда қатъий амал қилиш, қонун устуворлигини дилдан - қалбдан ҳис қилиб фаолият кўрсатиш кишига жуда катта таълим-тарбия беради, ҳаётда унинг беҳатар, тинч-омон яшаши ва фаолият кўрсатишига кўмаклашади.

Ҳуқуқий билим ва маданият халқ ва миллат етуқлигининг муҳим кўрсаткичидир. Халқнинг куч-қудрати унинг фақат табиий бойликлари, ҳудудининг катта-кичиклиги, иқтисодий ва ҳарбий қувватига қараб эмас, балки аҳолининг интеллектуал салоҳияти, маънавияти ва маърифати, айниқса, ҳуқуқий билимдонлиги ва маданияти даражасига қараб белгиланади ва баҳоланади.

Сиёсий онги етуқ, чуқур ҳуқуқий билимли ва маданиятли, мустаҳкам имон-эътиқодли одамни олди-қочди гаплар билан алдаб, йўлдан уриб, ҳар хил ақидалар таъсирига олиб, чалғитиб бўлмайди. Ундай одам ҳар бир нарсани ақл-идроқ, мантиқ, тафаккур тарозусига солиб кўради, ўзининг қатъий позициясига, мустаҳкам, ўзгармас имон-эътиқоди, ишончига эга бўлади. Ҳуқуқий билим ва маданият инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди.

Ҳуқуқий билими ва маданияти ўсган халқ ва миллат ўзини-ўзи англаб этади, кучи ва имкониятларига - ҳолисонилло баҳо беради, маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, уруғ-аймоқчилик, таниш-билишчиликка асосланиб иш тутиш энг катта ижтимоий офат ва фожиаларнинг сабаби эканлигини чуқур идрок этади. Миллий ўзликни англаш фақат ҳозирги давр манфаатлари ва ташвишлари билан ўралиб қолмасдан, истиқболни ўйлаб фаолият кўрсатишга, унинг режаларини тузиш ва амалга оширишга ҳам даъват этади.

Ҳуқуқий саводхонлик кишини фақат шахсий, миллий манфаатлар қобиғида ўралиб қолишдан сақлайди. Миллий ва умуммиллий мақсад ва муаммоларга эътибор беришга чорлайди.

Ҳаётдан чуқур ва мукаммал сабоқ, таълим-тарбия олиш, оқилона йўл танлаш учун ҳар бир фуқарога ҳуқуқий билим, ҳуқуқий маданият ва маънавият қанчалик муҳим ва зарурлигини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Ана шундай билимли, маданиятли

одам оқ билан қорани, яхшилик билан ёмонликни, ўғрилик билан тўғриликни, ҳалоллик билан нопокликни фарқлайдиган бўлади.

Ҳуқуқий саводхонлик ва маданиятлиликнинг аҳамияти шу қадар каттаки, унинг ёрдамида инсон ноҳўя ишлардан — жамият, халқ ва миллат манфаатларига зид ҳаракатлардан ўзини тияди. Ана шундай йўл тутиш зарур ва муҳимлигини бошқалардан ҳам талаб қилади.

Инсон учун қонун-қоидаларни, қонуний актлар ва метёрларни шунчаки билиб олишнинг ўзи етарли эмас. Бу ҳали унинг ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият эгаси бўлганидан далолат бермайди. Бу масалада энг асосий нарса — ҳуқуқий билим ва маданиятга, қонун-қоидаларга, Конституцияга қатъий амал қилишдир. Ҳаётда биз ҳуқуқий билимлар соҳасида чуқур билимга эга бўлсаларда, лекин амалда қонунларнинг бузилишига йўл қўйган, била туриб қонунларни четлаб ўтган, қонунлардан, эгаллаб турган мансабидан ўз манфаати йўлида фойдаланган, натижада қонун олдида жавоб берган одамлар, жумладан раҳбарлар ҳам мавжудлигини кўриб турибмиз.

Фуқаронинг жамиятдаги ҳуқуқий мақоми, хусусан, унинг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликлари умумдемократик цивилизациянинг қадрияти сифатида фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришни бош стратегик мақсад қилиб олган Ўзбекистон учун тақдириломон моҳиятга айланди.

Ўзбекистон демократик ҳуқуқий давлат, ботинан ўзини ўз ривожлантириш мақомига эга очиқ фуқаролик жамиятни барпо этиш сари юз тутган экан, демократик цивилизациянинг табиий талаби, фуқаролик жамиятнинг ҳаётий эҳтиёжи бўлган кўппартиявийлик тизимини ўз сиёсий стратегиясининг тамал тоши қилиб белгилаши муқаррар эди. Шундай бўлди ҳам: сиёсий плюрализм умумнормага айланди.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари уларнинг қонунлар ҳамда қарорлар қабул қилиш жараёнлардан хабардорлиги ва амалиётда уларнинг ижросини таъминлашда сиёсий, онгли иштироки, жамоатчилик асосида назорат қилиши, сайлаш ҳамда сайланиш, сўз, эътиқод эркинлиги ҳуқуқларидан самарали фойдаланиши ҳамда сиёсий ва ижтимоий фаоллиги айниқса яққол намоён бўлади.

Ҳуқуқий фаолият ёшларнинг ҳуқуқий саводхонлик, ҳуқуқ ва қонунларга бўлган ҳурматига таянади. Ҳуқуқ жамиятдаги деярли барча муносабатларни тартибга солар экан, ҳуқуқий хулқ-атвор ва фаолият келажакда республикамизнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. У

ёшларимизга ўзларининг меҳнат, дам олиш, сиёсий ва маданий ҳаётдаги шахсий ҳуқуқлари, қизиқишларини қондиришга қонуनлардан фойдаланишга имкон яратади.

Ҳуқуқшунос олим А. Никитин ҳуқуқий маданият тушинчасига образли таъриф бериб, унинг моҳиятини очиб берар экан, ҳуқуқий маданият нима, у қандай бўлимлардан ташкил топганлигини билиш учун уни бино шаклида тасаввур этишни таклиф этади ва бу бинони уч қаватдан иборат деб кўрсатади. Бинонинг биринчи қаватга ҳуқуқий билимлар ва улардан фойдалана олишни жойлаштириш, иккинчи қаватига ҳуқуқий бўлган муносабатни ва ниҳоят, учинчи қаватга ҳуқуқий мазмунга эга бўлган вазиятларда шахснинг фаолияти ва ҳулқ-атвори киради. Ҳар қандай бино сингари, бу уйнинг ҳам пойдевори мавжуд бўлиб, уни ахлоқий ва мафкуравий сиёсий қарашлар, эътиқодлар ташкил этади¹. Эркинлик ва масъулиятга ҳар бир кишининг онгли, муносабати ҳусусидаги масала таҳлилида А. Никитин қарашларидаги муҳим бир жиҳат эътиборга лойиқ. У ҳам бўлса ҳуқуқий маданият асосини ахлоқий ва мафкуравий қарашлар, эътиқодлар ташкил этади деган нуқтаи назардир.

Энг аввало, қонун устуворлигини таъминлаш учун жамиятимиз ҳар бир фуқаросининг ҳар бир ёшни имон-эътиқодини мустаҳкамлаш, ахлоқий баркамоллигини таъминлаш гоят муҳимдир.

Айни пайтда, «имон тушинчаси, нафақат якка-ёлғиз инсонга, балки бутун бир жамият миллатга мос бўлган жиҳатларни ҳам ўзида ифода этади. Имон индивид онгига хос бўлиб қолмасдан, у давр руҳи, ижтимоий онг ва ижтимоий руҳият шаклида ҳам мавжуд бўлади. Якка одамнинг онги ва фаолияти шуларнинг бевосита таъсирида шаклланади».² Имоннинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, у фидойиликни, мақсадни амалга ошириш йўлида фаолликни тақозо этади. Зотан, у инсон ўзи ишонган нарсани дилга мустаҳкам жойлаш билан чекланмайди, айниқса, уни рўёбга чиқариш учун кескин курашга бел боғлашни талаб этади.

Инсоннинг ахлоқий камолоти, одоби, ҳуқуқий маданияти, бурч ва масъулият туйғуси билими кундалик фаолият жараёнида синовлардан ўтиб шаклланиб ва ривожланиб, инсоф, имон, эътиқод,

¹ Никитин А. Что такая правовая культура. М., Просвещения, 1988. ст.23.

² Очилова Б. Шахс маънавий камолотида ихлосмандлик ва ибрат бирлиги. Т., Ўзбекистон, 2004, 22-23-бетлар.

виждон каби маънавий фазилатлар мустаҳкамланишига олиб келади. Имон ва эътиқоднинг мустаҳкам бўлиши инсоннинг муайян ғояга ишончини ҳам мустаҳкамлайди. Шунинг учун ҳам у қудратли ва ҳаракатлантирувчи маънавий куч ҳисобланади.

Имон каби эътиқод ҳам шахс амалий фаолиятида, турмуш тарзида муҳим мавқега эга. Бинобарин, эътиқодли инсон нима қилаётганини нима учун айнан шу ишни қилаётганини жуда яхши билади. Шу боис ҳақиқий эътиқод эгаси илмга интилади, ўз олдига аниқ мақсад қўйиб яшайди, ҳар томонлама баркамол бўлишга тиришади, яхшиларга ошно бўлиш, буюкликка ҳавас, унинг ҳаётий шиориға айланади. Ҳақиқий эътиқод соҳиби ўзидан оиласига, фарзандларига, ота-онасига, инсониятга нимадир қолдириш масъулияти билан яшайди.

Мустаҳкам имон-эътиқодли одамни олди-қочди гаплар билан чалғитиб бўлмайди, ҳар ҳил ақидалар таъсирига олиб бўлмайди. Ундай одам ҳар бир нарсани ақл-идрок, мантиқ, тафаккур тарозисига солиб кўради, ўзининг ҳаётий позициясига, мустаҳкам ўзгармас имон-эътиқоди, ишончига эга бўлади.

Айни шундай эътиқод соҳиблари қонунларга ҳам чуқур эҳтиром билан қарайди ва сўзсиз бажарилишига ботиний виждоний туйғуга ҳам масъулият билан ёндашади. Ана шунинг учун ҳам ёшларни ижтимоий қиёфаси фаол ҳаётий позициясини шакллантиришда ҳуқуқий билими ҳамда савиясини ҳалоллик ва адолат мезони ҳисобланган мустаҳкам имон-эътиқод тарбияси билан боғлиқ ҳолда юксалтириш зарур.

Ҳуқуқий онгликнинг моҳияти, аҳамияти ва талаблари қонунларга ҳурматни тарбиялаш, уларга бўйсунуш маданиятини шакллантириш зарурлиги ҳақидаги миллий истиқлолимиз мафқураси ғоялари ва талабларини омма онгига сингдириш, ёшлар руҳиятига олиб киришда аввало, қонун иштирокчилари ибрат кўрсатишлари, айниқса, муҳимдир. Агар қонунларни ижро этувчи, турмушда қўлловчи мутахассислар ўз бурчлари ва масъулиятларига ҳолисона ёндашиб, тўғри йўлдан толмай эл-юрт, Ватан, мустақиллик манфаати ва тақдирини ўзлари учун олий мақсад деб ҳисоблаб қонунларимизни ҳаётга адолатли жорий этсалар, бундан жамиятимиз ҳам, Ўзбекистон фуқаролари ҳам энг кўп наф кўради. Улуғ мутафаккир Т.Гобсс айтганидек, «Қонун – бу давлатнинг виждонидир».

Зеро, «қонуннинг баҳоланиши, қоида тариқасида унга бўлган муносабат ҳам кўп жиҳатдан жамиятнинг умумий ва ҳуқуқий маданиятига боғлиқ бўлади. Жамиятнинг ўзи қандай бўлса, унинг

ҳуқуқи ва адолат тўғрисидаги тасаввурлари ҳам шундайдир».¹

Ҳуқуқ бу ўз ўрнида масъулият ҳамдир. Ҳуқуқ масъулиятсиз, масъулият эса ҳуқуқсиз яшай олмайди. Буларнинг бирини иккинчисидан ажратиш мумкин эмас. Чунки ҳуқуқсиз масъулият куллик, тобелик бўлса, масъулиятсиз ҳуқуқ бош бошдоқликдир. Шунинг учун ҳам ҳуқуқ деганда масъулиятни, масъулият деганда ҳуқуқни тушуниш керак. Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳуқуқ чинакамига ҳуқуқ даражасига кўтарилмоғи учун эркинликка таянмоғи лозим. Аниқроқ қилиб айтганимизда, эркинлик ва масъулият бири иккинчиси билан қўшилса, бири иккинчиси билан қоришиб аралашиб кетса, ўшанда чинакамига ҳуқуқ борлиғи вужудга келади.

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, кимки ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаса, унда ҳеч қандай масъулият бўлмайди ва аксинча.²

Мазкур ҳолатни немис файласуфи Ф.В.Гегель оиладаги ота масъулияти ва ҳуқуқи мисолида изоҳлашга ҳаракат қилади. «Ота бўлиш — деб ёзади мутаффакир — оила аъзолари олдидаги масъулиятдир. Ушбу масъулият нафақат болаларни тинглашни, уларга қулоқ солишни, балки уларни эркин кишилар қилиб тарбиялаш ҳуқуқи отада мавжуд эканлигидан ҳам далолат беради».³

Демак, масъулият ва ҳуқуқ инсон фаолиятида амал қилувчи уйғун тушунчалардир. Гарчи ҳуқуқ ижтимоий, мулкӣ, сиёсий ва айтиш мумкинки, мафкуравий жараёнлар ҳосиласи бўлсада у жамиятдаги ҳар бир онгли фуқарони онги ва қалбидан ўтгандан сўнггина муайян мазмунга эга бўлиб, давлат ва жамият ҳаётида муҳим ўрин тута бошлайди. Айниқса, республикамик келажакини таъминловчи ёшларнинг ҳуқуқий савиясини юксалтириш ўз хатти-ҳаракатлари фаолиятларини эҳтирослар ёки истакларга эрк бериш асосида эмас, балки муносабат асосида йўлга қўйиш гоят муҳимдир. Ҳуқуқий билим ва маданият миллат етуклиги ва инсон баркамоллигининг энг муҳим омилларидан биридир.

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов асарларида ҳуқуқий билим ва маданиятга эга бўлиш ҳар бир ўзбекистан фуқароси учун биринчи даражали аҳамиятга эга эканлиги уқтирилиб

¹ Лившиц Р.З. Теория права. Учебник, М., Бек., 1994, ст. 71-72.

² Анвар Чориев. Инсон фалсафаси. II. Мустақил шахс. Чинор ERK нашриёти, Т., 2002, 172-б.

³ Гегель Г.Ф. Сочинение. Том 3. М., 1956, с-294.

келинмоқда. 1997 йил 20 майда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи муассасалар раҳбарлари, ҳуқуқшунос олимлар, оммавий ахборот воситалари вакиллари билан бўлган учрашувда сўзлаган нутқида юртбошимиз бу масаланинг ўта долзарблигини алоҳида таъкидлади.

Президентнинг аҳоли ҳуқуқий билими ва маданиятини юксалтириш ҳақидаги қоида ва асосий йўл йўриқлари унинг 1997 йил 21 июндаги “Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида”ги Фармонида аниқ ифодаланган. Унда “аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш ва ҳуқуқий тарбиясини яхшилаш юзасидан олиб борилаётган ишлар давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири этиб белгилансин. Республикада ҳуқуқий давлат қурилиши йўлида олиб борилаётган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ислохотлар ва бу борада қабул қилинган қонунлар моҳиятини аҳоли чуқур англаб етишига ҳар томонлама кўмаклашиш - давлат бошқарув, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари, ўқув юртлари ҳамда ҳуқуқшунос олимларнинг энг долзарб вазифалари эканлиги кўрсатилсин”,¹ дейилган.

Аҳолининг барча қатламлари ҳуқуқий саводхонликка эришишлари, юксак даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлишлари ҳамда ҳуқуқий билимларини кундалик ҳаётда қўллай олишлари учун асосий эътиборни нималарга қаратиш лозимлиги ҳақидаги вазифалар Олий Мажлиснинг 1997 йил 29 августда тасдиқланган «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури»да ҳам белгилаб берилган.

Миллий дастурда давлат жамият маданий ҳаётининг таркибий қисми бўлмиш ҳуқуқий маданият тўғрисида алоҳида ғамхўрлик қилади, дейилган. Ҳуқуқий маданият бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга. Миллий дастурда айтилишича, Юксак ҳуқуқий маданият — демократик жамият пойдевори ҳамда ҳуқуқий тизим етуклигининг ифодасидир. У жамиятдаги турли хил ҳаётий жараёнларга фаол таъсир кўрсатувчи, фуқароларнинг, барча ижтимоий гуруҳларнинг жипслашувига кўмаклашувчи, жамиятнинг яхлитлиги ҳамда батартиблигини таъминловчи ва мустаҳкамловчи

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Ахбороткомаси, 1997 йил, 7-сон.

омилдир. Қонунни ҳурмат қилиш ҳуқуқий жамиятнинг, сиёсий ва ҳуқуқий тизимлар самарали фаолият кўрсатишининг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Ҳуқуқий маданият умуминсоний маданиятнинг таркибий қисмидир. У умумий маданиятнинг шунчаки бир қисми эмас, балки унинг ўзаги, негизи, асосидир.

Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий билим ҳамда моддий, маънавий, ахлоқий ва бошқа мафкуравий омиллар асосида шаклланиб ва ривожланиб боради. Ҳуқуқий маданият фуқароларнинг етуқлиги ва онглилигини кўрсатувчи меъёрдир. Ҳуқуқий билимларга эга бўлган ва уларни амалиётда татбиқ эта оладиган кишигина ҳуқуқий билимли ва маданиятли ҳисобланиши мумкин.

Президент асарларида ҳуқуқий маданият инсон маънавий-ахлоқий етуқлигининг мезони сифатида нималарда ўз ифодасини топиши илмий асослаб берилган. Ислом Каримовнинг «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари» асарида айтилишича, «ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У — қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. У одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани — турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир».

Президентимизнинг ана шу илмий таърифларидан яққол кўриниб турганидек, ҳуқуқий маданият кенг маъноли ва кўп қирралидир. Унинг энг муҳим жиҳатларидан бири — қонунларга қатъий амал қилиш ва уларга сўзсиз бўйсунушдир. Қонунларга риоя этмайдиган, уни муқаддас деб билиб эъзозламайдиган одамни ҳуқуқий маданиятли, маърифатли, маънавиятли инсон деб бўлмайди.

Ҳуқуқий маданият одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишда унга мурожаат этиш, уни ўзи учун ҳимоячи деб билиш ва эътиқод қилишдан ҳам иборатдир.

Ислом Каримов ҳуқуқий маданият шаклланиши ва ривожланишида одамлар онгида чуқур ўрнашиб қолган судга бўлган эскича муносабатлар, кўникмалар, психологиясини тубдан ўзгартириш муҳим омил эканлигини уқтириб келмоқда: «халқ судни фақат одамларни қоралайдиган, жазолайдиган орган деб эмас, аксинча уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қиладиган орган

деб билиши керак.

Бу — ўта муҳим. Яна қайтараман, одамлар суд органларини ўзларининг ҳимоячиси, адолат посбони деб билиши керак»¹

Ҳуқуқий онг ҳуқуқий маданиятдан келиб чиқади. Ҳуқуқий онг кишиларни ҳуқуққа, қонунга, одил судловга бўлган муносабатларини ифодалайдиган қарашлар йиғиндисидир. «Ҳуқуқий онг ҳуқуқий маданиятнинг ғоят муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб, у, энг аввало, одамларнинг қонунга муносабатларини ифодаловчи қарашлари ва эътиқодларидан, уларнинг ҳуқуқ ҳақидаги тасаввурларидан, интилишлари ва туйғуларидан иборатдир»²

Ҳуқуқий онг одамларнинг ҳуқуқлардан, қонунлардан шунчаки хабардорлигидангина иборат эмас. Бу, энг аввало, қонунларга риоя этиш ва уларни бажаришга тайёрлик, қонунга итоаткорлик, ҳуқуқни ва одил судловни хурмат қилишдир.

Жамиятимиз ва давлатимиз тараққиётининг ҳозирги босқичида аҳоли ҳуқуқий маданияти ва маънавиятини, ҳуқуқий билимдонлиги, маърифатини ҳар томонлама юксалтириш бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

Ҳуқуқ жамият аъзоларининг эркинликларини рўёбга чиқаришнинг муҳим шартидир. Агар инсон ўзи яшаётган жамиятда эркин фаолият кўрсатишни истаса, у ўз эркинлигини бошқаларнинг ҳам эркин бўлиши учун маълум маънода чегаралаши даркор. Худди шу ҳолат ҳуқуқий муносабатларга асос бўлади.

Биз қонун устуворлигига асосланган ҳуқуқий давлат фуқароларининг эркинлигига асосланган ҳуқуқий демократик фуқаролик жамиятини қуриш йўлида борар эканмиз жамиятимизда ҳар бир шахснинг ҳуқуқий онги, дунёқарашини бойитиш устувор вазифа деб биламиз. Қонун устуворлигининг мазмун-моҳияти, жамият тараққиётида ва ижтимоий адолат барқарорлигини таъминлашдаги амалий аҳамиятини билиб олишнинг кишиларнинг маънавий-маърифий камолоти ва мафкуравий дунёқарашини шакллантиришда муҳим ўрин тутишини эътироф этиш зарур. Бинобарин ҳуқуқий давлат, қонун асосида фаолият кўрсатадиган, қонун асосида яшайдиган, қонун белгилаб берган чизикдан ҳеч қачон чиқмайдиган давлатдир. Ҳуқуқий давлатнинг энг олий сўзи ҳам,

¹ Ислом Каримов. Бунёдкорлик йўлидан, 4-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996, 186-бет.

² Э.Халилов. Ижтимоий турмушда ижтимоий онгнинг ўрни. Т.: “Ўзбекистон” 1997, 7-бет.

обрў-мартабаси ҳам қонун туфайлидир. Президент И.А.Каримов таъбири билан айтганда ҳуқуқий давлатнинг қуроли ҳам, ҳимояси ҳам, кўзи ҳам, ўзи ҳам, қалқони ҳам қонундир. Ана шу умумназарий тамоил моҳиятидан келиб чиқиб, мазкур монографияда, аввало ҳуқуқий давлатни моҳиятини белгиловчи шахс, давлат жамият муносабатлари тизимида ҳуқуқий онг ва масъулиятни ўзаро муштараклигини ёритишга ҳаракат қилдик. Зеро, ҳуқуқий тараққиёт марказида шахс, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари ҳамда олий қадрият бўлган шахснинг, барча нарсалари мезони бўлган инсоннинг мақомини мустаҳкамлашга қаратилган барча ҳуқуқий воситалар, механизмлар ва институтлар туради.

Шунга кўра ҳар бир шахснинг ҳуқуқий онглилигининг моҳияти, аҳамияти ва талаблари қонунларга ҳурматни тарбиялаш, уларга бўйсунуш маданиятини шакллантириш зарурлигини ҳам англатади.

Демак, инсон фаолияти ва тараққиёти жараёнида ҳуқуқ ва адолат уйғунлигини таъминлаш, уларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий, маърифий ҳамда мафкуравий соҳалардаги меъёрлари билан баҳолашга жиддий эътибор қаратиш зарур.

3-§. МИЛЛИЙ ДЕМОКРАТИК ТАРАҚҚИЁТДА ХАЛҚ ҲОКИМИЯТЧИЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ АСОСИ

И.А. Каримов миллий демократик тараққиётни, энг аввало, ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш, собиқ шўролар даврида инкор этилган прогрессив анъаналарни тиклаш билан боғлайди. Шунинг учун у бир неча минг йиллик тарихга эга халқимизнинг тарихий-маданий парадигмаларига, ундаги ибратли, ҳозирги цивилизацияли тараққиётга чиқишга ёрдам берадиган, халқнинг ўз кучига ишонч уйғотадиган, ўзлигини англашга чорлайдиган тажрибаларига таяниш гоёсини илгари суради. И.А. Каримов ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганишга даъват этар экан, Амир Темурнинг мустаҳкам давлат қуриш, уни халқ манфаатларига мувофиқ бошқариш гоёларини тез-тез тилга олади.

Ш. Ўразаевнинг таъкидлашича, сохта демократия авж олган 80-йилларнинг охирилари ва 90-йилларнинг бошларида республикамызда, ҳатто минтиқамиз ва собиқ СССР ҳудудида юзага келган

бошбошдоқлик, ўзбошимчалик, парокандалик, суверенитет байроғи остида сепаратистик ҳаракатлар пайдо бўлиб, давлатга хавф уйғотгани, уни сиёсий-тарихий тажрибаларга мурожаат қилишга, улардан хулосалар чиқариб, янги назариялар яратишга ундаган (Ўразаев Ш.З. Власть и закон. — Т., 1992. —С. 7-17.). Амир Темурнинг давлатни бошқаришдаги бой, жаҳон илми ва аҳли тан олган тажрибаларига таяниш ана шу нуқтаи назардан ҳам катта аҳамиятга эга эди. Аммо бу тўғридан-тўғри XV аср тажрибаларини XXI асрга кўчириш бўлмайди, буюк Соҳибқироннинг халқ осойишталиги ва фаровонлиги давлатнинг мустақиллиги билан боғлиқлиги ҳақидаги ғоясини жаҳон халқлари эришган демократик ютуқлар билан уйғунлаштиришдир.

Ўзбекистон ўзининг биринчи қадамларидаёқ инсон манфаатларини бирламчи қилиб қўйди. И.А. Каримов доим таъкидлайдиган ибора — “ислоҳатлар ислоҳатлар учун эмас, инсон учундир”. Бу гап давлат ва жамиятни бошқарувчи барча институтлар фаолиятига тегишлидир.

Инсон манфаатларига И.А. Каримов янгича, яъни рационал ёндашади. Давлат ва ижтимоий-сиёсий тизимлар инсонпарварликнинг, адолат, тенглик, эркинлик, маънавият, фаровонлик, осойишталик, миллатлараро тотувликнинг қарор топишига, жаҳон халқлари билан ҳамкорлик ўрнатишга хизмат қилиш лозим. Шунинг учун ҳам Президент: “Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Бу — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу — инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир”, — дейди (Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. Т., 1996. Б.44.). Давлат эса энг йирик сиёсий куч сифатида барча ислоҳатларнинг нафақат ташаббускори, балки улар учун масъул ҳамдир. Унинг сиёсати “инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистон барча фуқароларининг муносиб тармуш тарзини таъминлашга қаратилган бўлиши керак.

Янгиланган жамиятнинг сиёсий ва давлат тузилиши инсонга унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишини кафолатлаши керак” (ўша асарда). Кўриниб турибдики, давлат сиёсати ва манфаатлари инсон манфаатлари ва эркидан устун ёки бир-бирига антагонистик кучлар сифатида қарама-қарши қўйилмайди.

И.А. Каримовнинг “Ўзбек модели” миллий демократик тараққиёт

қонцепциясида:

— миллий анъанавий бошқариш органларини тиклаш (масалан, ҳокимлик институти);

— жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш;

— фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини шакллантириш ва уларнинг фаолиятини қонунлаштириш;

— давлат институтлари фаолияти устидан халқ назоратини ўрнатиш;

— ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тизимларига бўлинишини амалга ошириш;

— давлат ва юридик институтларнинг фаолиятини либераллаштириш;

— иқтисодиётда ташаббусни, хусусий мулкчиликни қўллаб – қувватлаш;

— нодавлат ва халқаро нотижорат ташкилотларнинг юзага келиши учун зарур шарт- шароитлар яратиш;

— оммавий ахборот воситалари фаолиятини демократлаштириш, одамларнинг давлат органларидан истаган ахборотни олиш ҳуқуқини таъминлаш;

— сиёсий партиялар фаолиятини ва ижтимоий ҳаракатларни жонлаштириш;

— халқнинг, фуқароларнинг давлат органларини шакллантиришда сайловлар, референдумлар орқали қатнашишини ҳаёт тарзига айлантириш вазифалар илгари сурилди.

Ушбу ижтимоий сиёсий вазифаларни И.А.Каримов қисқача тарзда қуйидагича ифодалайди: “Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар – халқнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлиги, ҳукумат қарорлари халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир. Ана шу учта ҳақиқий силжишлар бўлмас экан, демократия ҳақидаги ҳамма гап-сўзлар ё халққа хушомад қилиш ёки оддий сиёсий ўйин бўлиб қолаверади. Бундай силжишлар эса бир кунда бўладиган иш эмас” (Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тарақиёт йўлида. Т.6. – Т., 1998.- Б. 156 -157).

И.А.Каримовнинг қонцепциясида халқ ҳокимиятчилиги тизимидаги давлат масаласига алоҳида эътибор қаратади. Давлат субстанционал негизига кўра, инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни, турли ижтимоий поғоналарга хос алоқаларни тишкилий-

сиёсий, ҳуқуқий ва субординацияга мувофиқ уюштиришни ўз зиммасига олган институтдир. Демак, давлат азалдан давом этиб келаётган “қуйи” ва “юқори” поғонада турувчи инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатни ўз мақсади ва нуқтаи назаридан ташкил этади. Давлат ўз мақсади ва суверен ҳуқуқига эга институт бўлмаганида унинг халқ ҳокимиятчилигининг бошқа тизимларидан фарқи бўлмасди. Демократия шароитида барча муаммолар ўз мақсади ва суверен ҳуқуқига эга давлат билан ранг-баранг мақсадларга эга ижтимоий институтлар, жамоат бирлашмалари, ижтимоий ҳаракатлар, сиёсий партия ва нодавлат ташкилотлар ўртасидаги алоқаларни йўлга қўйишга, уларнинг манфаатларини уйғунлаштиришга бориб тақалади. Давлатнинг суверен ҳуқуққа эга институт сифатида мавжудлиги ҳамда давлат мустақиллигининг мустаҳкамланиши ана шу уйғунликни таъминлашга боғлиқдир.

Давлат ўз мақсади ва унга етишнинг ўзига хос мурватларига эга эканлиги нуқтаи назаридан суверендир, аммо у умумий ижтимоий-сиёсий жараёнларда мутлоқ мустақил эмас. Ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг умумийлиги, жамият танлаган йўлининг муштараклиги, халқ давлат ҳокимиятининг асосий манбаи ҳамда инсон эрки, ҳуқуқи ва манфаатларини ҳимоя қилиш умумий тараққиёт белгиси эканлиги давлатни халқ ҳокимиятчилигининг таркибий қисмига айлантиради. Умумий ижтимоий-сиёсий, демократик ва гуманитар тараққиёт мақсади давлатнинг – халқдан, халқнинг – давлатдан бегоналашувиغا йўл қўймайди.

Бинобарин, давлат умумхалқ иродасининг ва умумсоциал манфаатларнинг ифодачиси экан, у марказлашган бошқариш ваколатига, ҳуқуқига эга бўлиши шартдир. Бу ўринда тоталитар маъмурий буйруқбозлик бошқаруви билан демократик тамойилларга асосланган давлатнинг марказлашган бошқарувини айнанлаштирмаслик керак.

Давлатнинг муайян функцияларини марказлаштириш зурурати доим мавжуддир. Акс ҳолда қонунчиликнинг ягоналигини таъминлаш, ягона иқтисодий, ижтимоий, илмий-техникавий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш қийин. Хўш, демократик жамиятда давлат билан халқ ҳокимиятчилигининг бошқа институтлари ўртасидаги муносабатлар, алоқалар қандай бўлади?

Биринчидан, нодавлат, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари давлат тизимини мустаҳкамлашга, ҳаракатларида сайловчиларнинг, ўз аъзоларининг ва давлатнинг манфаатларини уйғунлаштириб,

ижтимоий барқарорликни таъминлашга хизмат қилиш керак. Минг афсуски, ижтимоий ҳаётда ҳар доим ҳам бундай бўлавермайди. Сиёсий партиялар ва ижтимоий ҳаракатлар ҳокимият тизимида маълум бир мавқени эгаллашга интилади. Сиртдан қарагандагина сиёсий уюшмалар ва ҳаракатлар лидерларининг халққа хизмат қилишдан бошқа ўзга манфаати йўқдек. Аммо хориж тажрибалари шуни кўсатадики, улар давлат ҳокимиятини эгаллаш вақти келганида курашнинг гайриахлоқий ва нопок шаклларида фойдаланишдан ҳам тап тортмайдилар. Демак, турли манфаатларга эга сиёсий гуруҳлар, ҳаракатлар мавжуд экан, марказлашган давлат бошқарувида тўсиқлар, ҳокимиятни эгаллаш учун ҳаракатлар бўлиши муқаррардир.

Иккинчидан, ижтимоий манфаатлар, тараққиёт нуқтаи назаридан, марказлашган бошқарув билан халқ ҳокимиятчилигининг бошқа субъектлари ўртасида ижтимоий муроса, аҳиллик, бир-бирини қўллаб-қувватлаш бўлиши зарур. Лекин, бу ҳолат умумхалқ манфаатига оид қарорлар қабул қилишгагина тааллуқлидир. Қолган барча ҳолларда, бошқарув субъектлари ўз мақсад ва иродасига мувофиқ ҳаракат қилишга ҳақлидирлар.

Учинчидан, марказлаштириш маълум бир маънода демократик тараққиётга, бозор иқтисодиёти қонунларига зиддек кўринади, бироқ у давлатнинг мавжудлик шартидир. Шунинг учун марказлашган давлат бошқаруви билан халқ ҳокимиятчилиги бошқа субъектларининг фаолияти конституциявий қоида ёки принциплар орқали мувофиқлаштирилиши лозим.

Тўртинчидан, фуқаролик жамияти қуриш бош мақсадга айланган, инсон манфаатлари бошқа барча, шу жумладан, давлат манфаатларидан ҳам устун қўйилаётган ҳозирги даврда давлат ва унинг марказлашган бошқаруви инсонга хизмат қилиши лозим. Ушбу гуманистик принцип халқ ҳокимиятчилиги субъектлари фаолиятининг ҳам асосини ташкил этади. Айнан ушбу нуқтада марказлашган давлат бошқаруви халқ берган ваколат, ҳуқуқ доирасидаги бошқарувдангина иборат бўлиши керак.

Бешинчидан, фуқаролар ҳаётини маъмурий буйруқбозлик билан бошқаришдан фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарувга ўтиш амалга оширилаётган даврда давлатнинг марказлашган бошқаруви ҳамда халқ ҳокимиятчилиги бошқа субъектларининг бошқарувини бирини иккинчисидан устун қўйиб бўлмайди, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш эса мутлоқо хатодир. Демократик тараққиёт фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқаришини аста-секин кенгайтириш

тақозо этади. Ўзбекистонда халқ ҳокимиятчилигининг ҳозирги даврдаги вазифаси миллий давлатни мустақкамлашга хизмат қилишдир. Демак, халқ ҳокимиятчилигининг конституциявий ривожланиши давлатнинг сиёсий ҳуқуқий ва ташкилий-ижтимоий қўллаб-қувватлашисиз, давлат ҳокимиятининг демократлашуви эса халқ ҳокимиятчилиги субъектлари ва тизимларининг ранг-баранглашувисиз рўй бериши мумкин эмас.

Олтинчидан, марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги муносабатларни қайта кўриб чиқиш зарур. Айрим мутахассислар марказдан бошқаришни эркинлаштириш, аксилмарказлаштириш гоёсини илгари сурадидлар. Бу гоёга кўра, марказий ҳокимият раҳбарларини, ҳокимларни тайинлаш тартибидан воз кечиш, бу тadbирни ҳудудлар ихтиёрига бериш ва марказий ҳокимият вакиллари иродасини ҳудудларда жорий этиш зарур (Рузметов Х.И. Принципы разделения властей в организации деятельности местных органов государственной власти // Ҳуқуқ — Право — Law. -2003. -№ 2. — С. 34-35.). Бизнингча, бу гоёга тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Агар аксилмарказлаштириш марказ билан ҳудудлар ўртасидаги алоқаларнинг конструктив ривожлантиришига олиб келса, халқ ҳокимиятчилиги институтларининг самарали ишлашини таъминланса, уни қўллаб-қувватлаш лозим. Демак, гап аксилмарказлаштиришни янгилик сифатида жорий этиш эмас, балки ундан умумхалқ, умумдавлат манфаати йўлида унимли фойдаланишдадир.

Давлат йирик сиёсий куч, ўзининг суверен ҳуқуқларига эга институт сифатида халқ манфаатлари доирасида фаолият кўрсатади, халқ қабул қилган асосий қонунга амал қилади ва ўз ваколатларини халқ берган ҳуқуқ доирасидагина амалга оширади. Давлатнинг ҳуқуқи халқ иродаси, манфаатлари ва ваколатларининг инъикосидир. Халқ ҳокимиятчилигини тўла рўёбга чиқариш давлатнинг ана шу онтологик, субстанционал хусусиятидан келиб чиқади. Демократик жамият куриш эса, энг аввало, махсус сиёсий-ҳуқуқий ваколатларга эга давлатнинг ўзини, унинг институтларини халқ иродасини ифода этувчи қонунларга, ҳуқуқий меъёрлар ва нормаларга қатъий амал қилишини, сиёсий гносеологик нуқтаи назардан халқ ҳокимиятчилигини ривожлантиришга хизмат қилишини тақозо этади.

Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши ва фаолияти тартиби ваколатларни тақсимлаш принципига мувофиқ амалга оширилмоқда. Хўш, халқнинг ушбу жараёнлардаги иштироки, ҳуқуқ ва бурчи қандай кечмоқда?

Бу ўринда халқ ҳокимиятчилиги тўғрисида гап кетганда, аввало

чет эл адабиётида кенг тарқалаётган “кўпчилик деспотияси”, “тўда”, “оламон” каби ёндашувларга муносабат билдириш зарур.

Кўпчилик кўллаб-қувватлаган тадбирлар, фикр ва давлат ҳокимиятини демократия, халқ ҳокимиятчилиги сифатида қараш кенг тарқалган. Кўпчилик томонидан сайланган парламент, давлат ҳокимияти, инсон, ҳатто жамиятнинг кўпчилиги манфаатларга зид ҳаракат қилса ҳам, уни демократия маҳсули деб ҳисоблаш одатга айланган. Фарб демократиясини таҳлил қилганда Нобель мукофотининг лауреати, машҳур иқтисодчи ва файласуф Ф.А. Хайекнинг ёзишича, “демократиянинг тарихий ривожланишини мудом қуйидагича кечган деб тасаввур қилса бўлади. Ўзининг дастлабки қаҳрамонона даврида демократия ҳақиқатан ҳам фуқароларнинг инсоний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қуроли бўлган ва ўзини қонун билан чеклаган. Аммо у эртами, кечми кўпчилик овози билан ҳар қандай масалани ҳал қилишга ўтади. Мил.ав.V асрда юнон демократияси айнан шундай бўлган... Ҳозирги демократик бошқаришда ҳам шундай бўлмоқда... Демак, кўпчилик овозига таяниб жамиятдаги ҳар қандай масалани ҳал қилишни ўз зиммасига оладиган давлат ҳокимиятини ҳақиқий халқ ҳокимияти деб бўлмайди, кўпчилик овоз берган парламент ҳам қирол каби мустабидга айланиши мумкин” (Хайек Ф.А. Общество свободных. I., 1990. —С. 20-45).

Шахс манфаати билан кўпчилик манфаати ҳар доим ҳам ўзаро мос келавермайди. Кўпчилик манфаати шахс (индивид) манфаати билан, кўпчилик фикри шахс (индивид) фикри билан айнан бўла олмаслигини Сукрот мисолида кўришимиз мумкин. “Аммо Афина халқ йиғинида жуда кўпчилик шундай бақаришди: “Одамларнинг истаган нарсани қилишига халақит бериш ваҳшийликдир...” . Шунда, Софрония ўғли Сукротдан ташқари ваҳимага тушган барча пуританлар ушбу масалани кўриб чиқишга рози бўлдилар. Сукрот эса диди: ҳар қандай хавф остида ҳам қонунга зид иш қилмайман” (Ксенофонт). Демак, кўпчиликнинг манфаатлари шахс (индивид)нинг манфаатларига зид келиши мумкин. Хўш, муаммонинг ечими нимада?

Ф.А. Хайек уни “умумий тартиблар ҳақидаги битим” да деб билади. Бу аслида Ж. Локк илгари сурган шартнома принциpidир. Аммо Ф.А. Хайек “битими” икки нарсани шарт қилиб қўяди: биринчиси, кўпчилик битими умумий принциплар чегарасидан чиқмаслиги, яъни шахс (индивид) манфаатлари чегарасига ўтмаслиги ва у ҳақиқатан ҳам жамиятнинг кўпчилик қисмига тушунарли бўлиши; иккинчиси, кўпчилик ҳам, шахс

(индивид) ҳам маълум бир умумий тартибларга риоя этиши, агар кўпчилик янги қоида қабул қилса, энг аввало, унга ўзи бўйсунуши лозим.

Ғарб демократиясида кўпчилик овозини “сотиб олиш” кенг тарқалган. “Сотиб олиш” деганда, бу ўринда манфаатдорлар томонидан сайловчиларга, ҳатто амалга ошириш қийин бўлган нарсаларни ҳам ваъда қилиш, уларнинг маълум бир ижтимоий ёки табиий ресурсларга эга бўлишига ёрдам бериш каби сайловларнинг шахсий манфаатларини қондиришга қаратилган ҳатти-ҳаракатлар назарда тутилади. Шунинг учун ҳам баъзан ғарбда демократия “кимга, қасрда ва нима ўлжа тушиши”ни ҳал этадиган муқаррар курашнинг шаклларида бири деб тан олинади (Harold. D. Lasswell. Poilirics – Who get What, When, How. – N.Y., 1986).

Халқ ҳокимиятчилиги деганда, “даҳо”, “йўлбошчи”, “культ” кетидан сўзсиз эргашадиган, уларнинг айтганларига яккаю ягона тўғри йўл, каромат деб сиғинадиган рационал фикрлашдан, танқидий ёндашишдан маҳрум “тўда”, “оламон” назарда тутилмайди. Халқ ҳокимиятчилиги кенг халқ оммасининг бевосита ёки билвосита иштирокига, қўллаб-қувватлашига таянади. Шунинг учун у тўдадан, оламондан онглилиги, уюшқоқлиги, рационал ташкил этилганлиги билан фарқ қилади. Демак, **халқ ҳокимиятчилиги кишиларнинг ўз ҳаётини яхшилашга қаратилган ихтиёрий ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий фаолиятни рационал ташкил этувчи институтидир.** Кишиларни ушбу фаолиятга ҳеч ким мажбур этмайди, уларнинг ўзлари мавжуд муаммони, давлат ҳокимияти объектив ва субъектив сабаблар боис ҳал эта олмаётган масалаларни ечишни ихтиёрий тарзда ўз зиммасига оладилар. Уюшқоқлик, рационал фикрга таяниш, олдиндан белгиланган режага қараб фаолият кўрсатиш, бир-бирининг фикрини эшитиш ва коллегиял тарзда қилинган қарорга мувофиқ ҳаракат қилиш халқ ҳокимиятчилигининг функционал хусусиятларидир.

Халқ ҳокимиятчилигини шакллантириш ва ривожлантиришда:

- озчиликнинг кўпчилик иродасига бўйсунуши;
- озчилик фикрининг кўпчилик томонидан ҳурмат қилиниши;
- ҳокимиятнинг асосий манбаи халқ оммаси эканлиги;
- ҳамма одамлар, синфлар ва табақаларнинг тенг ҳуқуқлилиги;
- ўзини-ўзи бошқаришнинг шаклланганлиги;
- нодавлат ташкилотлари ва фуқаролар уюшмаларининг кенг тарқалганлиги;
- бозор иқтисодиёти ёки демократиясининг жорий этилганлиги;
- халқаро демократик ташкилотларнинг мавжудлиги ёки сиёсий

тузумнинг халқаро демократик ташкилотлар билан ҳамкорлик қилишга очиқлиги;

— халқаро ҳуқуқий ва ахлоқий нормалар устунлигининг таъминланганлиги;

— шахс (инсон) эрки, ҳуқуқи ва манфаатларининг давлат манфаатларидан устунлигини таъминлаш муҳим ўрин тутати.

Халқ ҳокимиятчилиги негиздаги умумсоциал манфаатлар инсон эркини, ҳуқуқини ҳимоя қилиш, ахлоқ қоидаларига таяниш, халқлар ва миллатлараро тотувлик, маданий ҳамкорлик, давлат институтларининг фуқароларнинг тенг равнақига хизмат қилишини таъминлаш, глобал муаммоларга умумсайёравий ёндашиш, манфаатлар плюрализмини ривожлантириш кабилар билан боғлиқдир. Ушбу вазифалар фуқароларда нафақат ўзининг, балки келгуси авлодларнинг ҳам тақдири учун масъуллик ҳиссини шакллантиради. Демак, халқ ҳокимиятчилигининг бош функцияси фуқароларда ижтимоий ва демократик тараққиёт учун жавобгарлик ҳиссини шакллантиришдир.

Халқ ҳокимиятчилиги ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданият билан бевосита боғлиқдир. Агар кишилар ўз ҳуқуқларидан тўлиқ фойдаланишга, уларни ўз манфаатлари ва ҳаётини мақсаларига хизмат қилдиришга интилмасалар, энг олижаноб ва мукамал қонунлар ҳам уларни демократик муҳитида яшашга ўргата олмайди. Шунинг учун халқ ҳокимиятчилигининг ривожланиши:

— фуқароларнинг умумий ҳуқуқий-сиёсий саводхонлигини ошириш;

— фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришдаги фаоллигини таъминлаш;

— фуқароларнинг демократик институтлар имкониятларидан етарли даражада фойдаланишига эришиш;

— сиёсий партиялар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий, тарбиявий ҳаётида фаоллик кўрсатишига эришиш;

— оммавий ахборот воситалари орқали ҳуқуқий тарғибот олиб бориш;

— ҳуқуқий тарғибот ва маърифат марказларини ташкил этиш;

— ҳуқуқ институтларининг фаолиятини либераллаштириш каби вазифаларни амалга ошириш билан боғлиқдир.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3-6
I- БОБ. МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ ТАБИЙИ, ИЖТИМОЙИ-ТАРИХИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ АСОСЛАРИ	
1-§. Табиат — инсон муносабатлари диалектикаси ва ижтимоий тараққиёт	7-4
2-§. Тараққиётда боғлиқлик, ворисликнинг миллий ва умуминсоний жиҳатлари, унинг қадриятлар билан алоқадорлиги	15-32
3-§. Тарихийлик билан замонавийликнинг уйғунлигини таъминлашда диний-ахлоқий қадриятларнинг ўрни	33-49
II- БОБ. МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ РИВОЖИДА МЕРОСГА ИХЛОСМАНДЛИК ЭҲТИЁЖИНИ ОРТИБ БОРИШИ	
1-§. Ихлосмандлик, унинг шахс дунёқарабини юксалиши ва миллий маънавият ривожига таъсири	50-72
2-§. Мерос ва ворислик тизимида ихлос ва ибрат бирлиги	72-80
3-§. Жамоавийлик ва индивидуаллик миллий характер ижтимоий қиёфани шакллантиришнинг ўзига хос асоси	81-99
III-БОБ. ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ТАРИХИЙ МЕРОС ВА ВОРИСИЙЛИКНИНГ ЎЗАРО УЙҒУНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ЗАРУРИЯТИ	
1-§. Маънавий-маърифий жараён ва таълимнинг глобаллашуви	93-111
2-§. Глобаллашув жараёнида цивилизациялараро мулоқот ва ёшлар маънавиятини шакллантиришнинг ўзига хослиги	111-124
3-§. Таълимнинг миллий модели ва ёшларнинг маънавий дунёқарабини шакллантириш муаммолари	124-147
IV-БОБ. МЕРОС, ВОРИСИЙЛИК УЙҒУНЛИГИДА ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАР ВА ОИЛА МАЪНАВИЯТИ	
1-§. Шахс баркамоллигида оила муҳити	148-174
2-§. Оилада аёл нуфузи, она мавқеини юксалтиришнинг тарихий асослари, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий ва педагогик муаммолари	174-181
3-§. Демократия ва маънавият уйғунлиги шахс ахлоқий камолотининг муҳим таянчи	181-196
V- БОБ. АЖДОДЛАР МЕРОСИДА МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯСИ ВА ВОРИСИЙЛИК	
1-§. Миллий давлатчилик ғоясининг ижтимоий-тарихий асослари (Темур ва Темурийлар давридаги давлатчилик ғояси)	197-207
2-§. Ўзбекистонда миллий демократик тараққиёт концепциясининг шаклланиши унинг ҳуқуқий асосларини тарихий мерос ва ворисийлик билан боғлиқлиги	107-222
3-§. Миллий демократик тараққиётда халқ ҳокимиятчилигини такомиллаштиришнинг ижтимоий-тарихий, маънавий- маърифий асоси	222-230

Бахти ОЧИЛОВА

**МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШДА МЕРОС,
ҚАДРИЯТЛАР ВА ВОРИСИЙЛИК**

*Муҳаррир А. Сувонов
Мусаввир А. Аллаева
Мусаҳҳиҳ Н. Жаббор қизи
Саҳифаловчи С. Пўлатов*

Босишга рухсат этилди 04.01.2009 й. Бичими 60×84 ¹/₁₆.
Ҳажми 14,5 босма табақ. Адади 500 нусха.

«Истиқлол нашриёти». Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30-уй.

ХТ «Раззоқов О.Д.» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30-уй. Буюртма № 212.